

ISSN 2524-0129

*Збірник наукових праць
Юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

**Випуск 1 (17)
2019**

1. Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових вчень. Філософія права.
 2. Конституційне право. Адміністративне право і процес. Фінансове право. Інформаційне право. Міжнародне право.
 3. Цивільне право і цивільний процес. Сімейне право. Трудове право. Міжнародне приватне право. Господарське право. Господарсько-процесуальне право.
 4. Кримінальне право та криминологія. Кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика. Судова експертиза. Оперативно-розшукова діяльність. Судоустрій. Прокуратура та адвокатура.
-

**Збірник наукових праць
Юридичного факультету
Тернопільського національного економічного університету
у співпраці з НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України**

Засноване у 2011 році
Виходить 4 рази на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу інформації
КВ № 1784106691 від 17.03.2011р.

ISSN 2524-0129

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

Випуск 1 (17)
2019

Включений до переліку фахових видань України з юридичних наук
Наказом МОН України від 10.05.2017р. № 693 «Про затвердження
рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності
спеціалізованих вчених рад від 27 квітня 2017 р.»

**Засновник та видавець Тернопільський національний
економічний університет**

Рекомендовано до друку Вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
(протокол № 7 від 27.03.2019 р.)

INDEX COPERNICUS

INTERNATIONAL
Видання включено до міжнародної наукометричної
бази даних «Index Copernicus International» (Польща)
Доступ до наукометричної бази здійснюється
за адресою: <http://jml.indexcopernicus.com/?lang=ru>
«Актуальні проблеми правознавства» можна
знайти, скориставшись формою пошуку зверху
сторінки за індексом ISSN

Головний редактор

Гречанюк Сергій Костянтинович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Тернопільського національного економічного університету

Заступник головного редактора

Калаур Іван Романович, завідувач кафедри цивільного права і процесу ТНЕУ, доктор юридичних наук, професор

Редакційна колегія:

Крупчан Олександр Дмитрович, директор Інституту НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України.

Галантич Микола Костянтинович, заступник директора з наукової роботи НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор

Галай Андрій Олександрович, професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права ТНЕУ, доктор юридичних наук, доцент

Савенко Віктор Васильович, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права ТНЕУ

Стефанчук Руслан Олексійович, Голова ГО «Ліга професорів права», доктор юридичних наук, професор, Член-кореспондент НАПрН України

Волошин Юрій Олексійович, завідувач кафедри міжнародного права Національного авіаційного університету, доктор юридичних наук, професор

Сердюк Павло Павлович, науковий співробітник науково-методичного забезпечення організації роботи та управління в органах прокуратури Національної академії прокуратури України, доктор юридичних наук, професор

Христинченко Надія Петрівна, професор кафедри економічної безпеки та фінансових розслідувань ТНЕУ, доктор юридичних наук, доцент

Банах Сергій Володимирович, декан юридичного факультету ТНЕУ, кандидат юридичних наук

Слома Валентина Миколаївна, заступник декана юридичного факультету ТНЕУ, кандидат юридичних наук, доцент

Кравчук Микола Володимирович, завідувач кафедри теорії та історії держави і права ТНЕУ, кандидат юридичних наук, доцент

Рогатинська Ніна Зіновіївна, завідувач кафедри кримінального права та процесу ТНЕУ, кандидат юридичних наук, доцент

Жукорська Ярина Михайлівна, доцент кафедри міжнародного права, міжнародних відносин та дипломатії, кандидат юридичних наук, доцент

Іноземні члени редакційної колегії:

Дзісга Анжей, декан факультету права, канонічного права та управління Люблінського католицького університету Іоанна Павла II, доктор юридичних наук, професор (Польща)

Межарос Петер, доцент кафедри цивільного та комерційного права Тарнавського університету, доктор юридичних наук (Словаччина)

Пірніор Петр, заступник декана факультету права та управління Сілезійського університету в Катовіцах, доктор юридичних наук, професор (Польща)

Флогатіс Спірідон, директор Європейської організації публічного права (Греція), доктор юридичних наук, професор (Греція)

Цоль Фредерік, професор кафедри цивільного права Ягелонського університету, завідувач кафедри європейського і польського приватного права та порівняльного правознавства Оснабрюцького університету, доктор юридичних наук, професор (Польща)

Відповідальний за випуск: **Жукорська Ярина Михайлівна**

Адреса редакції:

464005 м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а
E-mail: zbirnyktneu@ukr.net
www.app.tneu.edu.ua

ЗМІСТ

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Грубінко Андрій Інформаційна безпека України: правове гарантування та реалії забезпечення	5
Подковенко Тетяна Медіація як один з альтернативних способів вирішення спорів та її вплив на правову культуру суспільства	11
Рябовол Лілія Праворозуміння як наукова проблема: деякі тенденції сучасного етапу дослідження	17
Савенко Віктор Закон як мотиваційний чинник формування правового світогляду та правовосвідомості людини в умовах громадянського суспільства	23
Трошкіна Катерина Передумови становлення інституту громадянства в УНР	28
Ухач Василь Український визвольний рух 1940–1950-х років: інституціоналізація досліджень (вибрані аспекти).....	35

2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Баганець Олександр Правові засади здійснення реформи прокуратури в Україні	43
Гуцул Вадим Адміністративно-правовий статус Міністерства юстиції України у сфері правової освіти населення	49
Книш Сергій Удосконалення публічного управління сферою охорони здоров'я в Україні: аналіз реформи та європерспективи	54
Олійничук Олександра, Чайка Ірина, Правове регулювання податкового менеджменту в Україні	60
Сикал Максим, Шамрук Наталя Підстави дисциплінарної відповідальності судді	66
Фліссак Костянтин Економічні санкції та специфіка їх позиціонування в сучасних міжнародних відносинах	72
Хіля Михайло Теоретико-правова характеристика системи джерел адміністративного права України	81
Чудик Наталія Моделі адміністративної юстиції в зарубіжних країнах	86

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Koruts Uliana, Bazhenov Mikhail Corporate disputes in Ukraine: the Application of the Case-Law of the European Court of Justice in Ukraine.....	91
Соколовська Юлія Відповідальність акціонерів акціонерного товариства: аналіз законодавства і судової практики-процесуальне право	95
Труфанова Юлія Підстави припинення договору: теоретико-практичні особливості	102

**4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО.
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. СУДОУСТРІЙ. ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА*****Банах Сергій, Совтис Людмила***

Інститут суду присяжних в Україні: перспектив розвитку та проблеми реалізації..... 107

Вівчар ОксанаВплив злочинної діяльності на економічну безпеку підприємницьких структур
у постконфліктних умовах: ідентифікація загроз та механізми протидії 113***Гайдай Сергій***

Інформатизація прокурорської діяльності: теоретико-правові засади 120

Нашинець-Наумова Анфіса

До питання щодо боротьби з кібершпіонажем: вивчення та осмислення..... 126

Маланчук Петро

Запровадження електронного судочинства у кримінальному процесі 132

Олійничук РоманВідмінності між груповим порушенням громадського порядку та порушенням порядку
організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій..... 136***Пілюков Юрій***

Фіктивне підприємництво в Україні. Поняття та зв'язок з іншими економічними злочинами 140

Полуніна ЛіліяВисунення версій та планування на початковому етапі розслідування незаконного збирання з метою
використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю..... 145***Прокопів Богдан***

Стан та шляхи вдосконалення реалізації антикорупційної політики України..... 152

Фролов Олександр

Суб'єктивні елементи обшуку у формі спеціальної операції (загальна характеристика)..... 157

Шрамко Олександр

Можливості судово-економічних експертиз при розслідуванні окремих корупційних злочинів..... 162

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 329.09.5(477):340.1

*Андрій Грубінко,
доктор історичних наук,
професор кафедри теорії та історії
держави і права
Тернопільського національного
економічного університету*

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ПРАВОВЕ ГАРАНТУВАННЯ ТА РЕАЛІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Проаналізовано особливості правового гарантування інформаційної безпеки України в умовах сучасних викликів та загроз (насамперед гібридної війни Росії проти України). Розглянуто практичні аспекти та виявлено проблеми забезпечення інформаційної безпеки України.

Ключові слова: інформаційна безпека, Україна, правові гарантії, законодавство, гібридна війна.

Грубінко А.

Информационная безопасность Украины: правовое гарантирование и реалии обеспечения

Проанализированы особенности правового обеспечения информационной безопасности Украины в условиях современных вызовов и угроз (прежде всего гибридной войны России против Украины). Рассмотрены практические аспекты и выявлены проблемы обеспечения информационной безопасности Украины.

Ключевые слова: информационная безопасность, Украина, правовые гарантии, законодательство, гибридная война.

Hrubinko A.

The informational security of ukraine: legal guarantee and reality of providing

In the article the peculiarities of legal guarantee of the informational security of Ukraine in the conditions of modern challenges and threats (first of all, the hybrid war of Russia v. Ukraine) are analyzed. Practical aspects and problems of providing of the informational security of Ukraine are revealed.

Keywords: informational security, Ukraine, legal guarantees, legislation, hybrid war.

Актуальність статті та постановка наукової проблеми. Розвиток світопорядку ХХІ ст. відзначається новою політико-економічною та безпековою ситуацією, в якій змушені діяти і виживати Українська держава і суспільство. Україна послідовно відстоює національні інтереси у сучасному глобалізованому світі. До таких інтересів належить, зокрема, участь України в міжнародних інформаційних процесах, пов'язана з проблемами гарантування безпеки держави, суспільства, суб'єктів господарювання, кожного індивіда.

Суспільний розвиток України характеризується формуванням інформаційного суспільства. Впровадження новітніх інформаційних технологій значно прискорює процес отримання, обробки та аналізу інформації. Широкий і оперативний доступ до інформації підвищує ефективність її використання, що стає невід'ємним елементом управління всіма інститутами і процесами. Сучасна Україна повною мірою включена в процеси глобальної інформатизації, формування єдиного світового інформаційного ринку. Інформаційний фактор відіграє унікально важливу роль у державотворчому процесі, репрезентації та відстоюванні інтересів держави на міжнародній арені. Тому особливе місце у цьому спектрі суспільних відносин займають проблеми правового забезпечення інформаційної безпеки.

© Андрій Грубінко, 2019

Мета статті – проаналізувати особливості правового гарантування інформаційної безпеки України в умовах сучасних викликів та загроз, розглянути практичні аспекти та виявити проблеми функціонування системи інформаційної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження стану інформаційної безпеки України ґрунтується на наукових здобутках відомих дослідників О. Бандурки, В. Горбуліна, Є. Скулиш, І. Івченко, Р. Калюжного, А. Качинського, В. Ліпкана, А. Марущака, Г. Новицького, В. Пилипчука, М. Стрельбицького та ін. Проблему інформаційної безпеки безпосередньо вивчають В. Богданов, О. Глазов, О. Гуровський, О. Данільян, К. Пархоменко, А. Корсунський, В. Ніколаєв, Г. Остапович, І. Костицька. Згадані науковці сходяться на думці, що сучасна Україна опинилася у стані інформаційної війни з країнами, які намагаються нав'язати їй свої цінності, зруйнувати традиційні морально-етичні засади українського суспільства. Оскільки загрози інформаційній безпеці держави в сучасних умовах є динамічними та постійно змінюються, відповідна проблематика наукових досліджень не втрачає актуальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «інформаційна безпека» вперше згадується наприкінці 1980-х рр. у праці німецького вченого Г. Одермана, де йдеться про важливий інформаційний компонент у міжнародній безпеці та робиться спроба розглянути проблеми безпеки, комплексно пов'язані з інформаційними загрозами. У вітчизняній пресі, починаючи з кінця 1991 – початку 1992 р., спостерігається тенденція до відкритого дослідження проблеми інформаційної безпеки як окремого питання [1, с. 17–18].

Інформаційна безпека – це сукупність засобів забезпечення інформаційного суверенітету України, захисту держави та її громадян від зовнішніх і внутрішніх інформаційних загроз. Інформаційна безпека є складовою загальної безпеки і набуває все більшої актуальності в світі загалом та в Україні. Глобальна інформатизація охоплює усі сфери функціонування держави: економічну, військову, політичну, промислову, гуманітарну. Інформаційна безпека, як і будь-який інший об'єкт, є відповіддю на загрози, які посягають як на модельну фізичну цілісність, так і її похідні. Як відомо, інформаційна безпека, захист якої згідно зі ст. 117 Конституції України поряд із суверенітетом, територіальною цілісністю та економічною безпекою є найважливішою функцією держави, досягається шляхом розробки і впровадження сучасних безпечних інформаційних технологій, побудови функціонально повної національної інфраструктури, формування і розвитку інформаційних відносин тощо [2]. Згідно із Законом «Про основи національної безпеки України» однією з основних загроз національним інтересам і національній безпеці України в інформаційній сфері є намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації [3]. Поряд із цим ст. 3 Закону України «Про інформацію» передбачає такі напрями державної інформаційної політики: забезпечення доступу кожного до інформації; забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства; забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень; створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного управління; постійне оновлення, збагачення та зберігання національних інформаційних ресурсів; забезпечення інформаційної безпеки України; сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору [4].

Закон України «Про основи національної безпеки України» виділяє три об'єкти національної та відповідно інформаційної безпеки, до яких належать: людина і громадянин – їх конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, моральноетичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності; інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість [3].

Основою нормативно-правового регулювання системи забезпечення інформаційної безпеки в Україні є Конституція України, Закон України «Про основи національної безпеки України», Закон України «Про інформацію», Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації», інші нормативно-правові акти. Від початку 2000-х рр. в Україні реалізовано комплекс заходів щодо удосконалення правового забезпечення інформаційної безпеки держави, прийнято Закони «Про державну таємницю», «Про розвідувальні органи України», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про боротьбу з тероризмом», «Про Державну прикордонну службу», «Про основи інформаційної безпеки України», «Про національну безпеку України» тощо. Розгорнута робота з формування механізмів їх реалізації, підготовки інших законопроектів, які регламентують суспільні відносини у даній сфері.

Важливі завдання з гарантування інформаційної безпеки виконує Служба безпеки України, яка згідно з нормами ст. 1 Закону України «Про Службу безпеки України» визначається як «державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України» [5]. Для захисту

українського простору від зовнішньої пропаганди та для координації діяльності приватних ЗМІ з донесення інформації до громадян на окупованих територіях 2 грудня 2014 року створено Міністерство інформаційної політики України, що викликало значний резонанс як серед політиків, так і серед працівників засобів масової інформації.

Водночас чинний механізм реалізації державної політики у сфері розвитку інформаційної безпеки не можна вважати досконалим. Свідченням цьому стало фактичне захоплення Росією інформаційного простору Криму, Сходу та Півдня України, що створило передумови для російської окупації АРК у 2015 р. та організації збройного конфлікту у Донецькій і Луганській областях. Цілеспрямована діяльність Росії дає змогу провокувати напругу в інших регіонах, підтримувати антиукраїнські настрої серед власного населення, дискредитувати Україну та виправдовувати свою політику у державах-членах ЄС. Це передусім пов'язано з несформованістю недержавного сектору забезпечення інформаційної безпеки в Україні. Сучасні умови соціально-економічного, інформаційного і політичного розвитку країни викликають загострення протиріч між потребами особи у гарантуванні безпеки та можливостями держави щодо надання адекватних послуг. Багато науковців зазначають, що елементом реагування на цю проблему є створення загальнодержавної системи інформаційної (зокрема кібернетичної) безпеки України, наступальної спрямованості як з питань захисту суверенітету, так і просування українських національних інтересів.

Головними викликами та загрозами інформаційної безпеки сьогодні для України є інформаційна війна, інформаційний тероризм та інформаційні злочини. Їх причиною є глобальні процеси інформатизації, прогрес у сфері розвитку інформаційних технологій та інформаційна складова гібридної війни Російської Федерації проти України.

Сучасний тероризм характеризується масштабністю здійснюваних терористичних атак, високим рівнем організації та фінансування, різким зростанням технічної та технологічної оснащеності. Хакерські групи у РФ, терористичні організації Хезболла, Хамас та ІГІЛ мають складну структуру, органи управління, свої теле- та радіостанції. Це зумовлює появу міжнародного тероризму, його нових форм. З кожним роком збільшуються кількісні показники терористичної злочинності. Вкрай гострою залишається інформаційна складова гібридної війни РФ проти України, елементом якої є кібертероризм, втручання у критичну інформаційну інфраструктуру України вірусів-шпигунів тощо. Інформаційний тероризм застосовується з метою дезінформації, дезорієнтації та профанації для помилкового сприймання, розуміння і неадекватної поведінки суспільства.

Інформаційний простір використовується терористичними організаціями (спільнотами) з метою втручання в інформаційно-технологічні системи великих організацій і підприємств, фінансування терористичної діяльності, встановлення зв'язків між терористами, організації діяльності терористичних організацій (спільнот), пропаганди, вербування населення тощо.

З метою виправдання свого втручання у внутрішні справи України Росія вже тривалий час спрямовує свою пропаганду проти української влади, намагається дискредитувати європейський вибір нашої держави, виставляє АТО «каральною акцією» з «хаотичними бойовими діями», які призводять до невиправданих жертв серед мирного населення, поширює чутки про непрофесійність і деморалізованість української армії. В інформаційний простір України запускаються проекти тотального соціального зомбування, які начебто не пов'язані з політичними питаннями і подіями в АТО, але насправді спрямовані на просування ідеології «Русского мира» та використовують маніпулятивні технології, маскуючись під пропаганду добра, людяності, взаємодопомоги з метою здійснення масштабного впливу на свідомість українців [6, с. 171–172].

До виявів інформаційної війни може бути зарахована так звана «інформаційна злочинність», левова частка якої припадає на кіберзлочини. Якщо за станом на 2015 р. Україна посідала 5 місце у світовому рейтингу з ризику зіткнення з Веб-загрозами, то після атаки вірусу «Petya» у 2017 р., від якого постраждали енергетичні компанії, банки, урядові сайти, антирейтинг нашої країни в питаннях кібербезпеки відчутно зріс. Особливою групою загроз інформаційній безпеці, актуальних для України, є загрози, зумовлені віртуалізацією – соціальним відчуженням людини, зміненими станами свідомості, переходом до особистісного віртуального світу.

Чинне законодавство України у сфері забезпечення інформаційної безпеки недостатнє і значною мірою відстає від рівня розвитку інформаційного суспільства. Перші спроби вплинути на державному рівні на інформаційний простір в Україні, пронизаний проросійською пропагандою, були здійснені в діяльності українських медіа вже на початку війни на Донбасі. Наприкінці червня 2014 р. у Нацгвардії з'явилося Управління інформаційної безпеки, а в грудні створене Міністерство інформаційної політики України. У лютому 2015 р. з'явився проект «Інформаційні війська України», одним із завдань якого стало об'єднання

«лідерів думок» і «тролів» з великою аудиторією у соцмережах з метою адекватної відповіді на інформаційні атаки Росії та формування патріотичного порядку денного в онлайн-медіа. Де-факто це була перша публічна спроба дати «дзеркальну відповідь» російській пропаганді на державному рівні.

У 2014–2016 рр. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення заборонила мовлення на території України понад 70 російським каналам, а Держагентство з питань кіно відмовило в реєстрації та скасувало прокатні посвідчення на трансляцію понад 500 російських фільмів та серіалів. Розвивається нормативно-правова база інформаційної безпеки. Указом Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 р. введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України». Документ спрямований на реалізацію до 2020 р. пріоритетів державної політики національної безпеки шляхом запровадження докорінних змін у зовнішньому і внутрішньому безпековому середовищі України [7].

Події на Сході України називають гібридною війною з боку Росії. Гібридна війна – це змішання класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, здійснює операцію з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Особливістю цього конфлікту є його потужна інформаційна складова, яку правдиво можна вважати інформаційною війною. У 2014 р. Російська Федерація порушила територіальну цілісність України шляхом тимчасової окупації території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, а також окремих районів Донецької та Луганської областей, чому передувала активна пропагандистська діяльність як російських, так і юридично українських, проте про російських за змістом мас-медіа. До актуальних загроз національній безпеці України належить подання неякісної, недостовірної або сфальсифікованої інформації, неправомірна заборона третіми особами права доступу громадян до інформації тощо. Зокрема, у середині літа 2014 р. в захоплених терористами районах Донецької та Луганської областей провайдери кабельного телебачення вимкнули українські телеканали. Громадян позбавили права на отримання інформації з диверсифікованих джерел, що у подальшому призвело до формування уявлення про ситуацію в країні та світі на основі неякісних, недостовірних, часто неправдивих повідомлень [8, с. 66–67]. Також інструменти інформаційної гібридної війни Росії, окрім традиційного телебачення, радіо і підвладних путінському режиму ЗМІ, включає в себе тексти, відео, аудіо, зображення, котрі поширюються через Інтернет-медіа, блоги і сайти та супутникове телебачення. Залучаються до співпраці на платній основі «тролі», котрі залишають свої пости на дискусійних форумах, беруть участь в Інтернет-чатах, а також залишають свої коментарі під статтями і в розділах новин.

З боку Російської Федерації продовжуються системні посягання на інформаційну безпеку нашої держави, пов'язані здебільшого з намаганнями інформаційних суб'єктів, у тому числі й закордонних, свідомо викривити зміст подій за участю України, подати у сфальсифікованому вигляді відомості про розвиток політичних, соціальних, економічних та інших подій з метою дискредитації держави в очах міжнародної спільноти та свого власного народу, підризу довіри до неї як до надійного партнера, вагомого суб'єкта міжнародного права. Наприклад, у січні 2018 р. база Повітряно-космічних сил Росії у Сирії зазнала атаки саморобних безпілотників. На брифінгу в Москві Генштаб РФ доповів, що вибухова речовина саморобних бомб (ТЕН) не може бути виготовлена в кустарних умовах і зауважив, що подібна речовина виготовляється в Україні, на заводі у місті Шостка. 5 липня 2018 р. інформаційний простір був наповнений повідомленнями про нібито прострочені протитанкові керовані ракети »Javelin«, що були передані Україні. Для цього російською стороною було створено підроблений лист від директора КБ «Луч» Олега Коростельова до секретаря РНБО Олександра Турчинова, де той нібито нарікає на якість поставлених ПТРК »Javelin«. Підроблений документ був вперше опублікований у Telegram-каналі з назвою «НачШтабу», створеному за кілька тижнів до того. Сам канал «НачШтабу» займається розповсюдженням фейків, дезінформації та пропаганди, що чергуються із перепостами достовірних повідомлень української сторони. 7 серпня 2018 р. окупаційні сили РФ на Донбасі втратили підбиту військову вантажівку «Урал», де загинув фельдшер. Вони звинуватили у підбитті Збройні Сили України, вказавши, що фельдшер нібито їхав у с. Набережне на виклик місцевої жительки і вантажівка була підбита з ПТРК. Проте розслідування ситуації встановило, що ситуація була іншою. Вантажівка, що розвозила провіант воякам окупаційних військ, вибухнула на мінах біля с. Біла Кам'янка. Учасники окупаційних військ не пропустили до вантажівки представників Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ для об'єктивного аналізу ситуації [9, с. 1–5].

Висновки. Інформаційна безпека є складним, системним, багаторівневим явищем, на стан якого впливають зовнішні та внутрішні чинники: політична обстановка у світі; внутрішньополітична ситуація в державі; стан і рівень інформаційно-комунікаційного розвитку країни тощо. Загрози інформаційній безпеці здебільшого

супроводжують виникнення й реалізацію загроз в економічній і політичній сферах, у сфері виконання функцій держави тощо. Заподіяння шкоди в інформаційній сфері є передусім засобом досягнення інших цілей. Поряд із суто корисливою метою в сучасних умовах інформаційні загрози пов'язані з розпалюванням міжнародної, міжконфесійної та іншої ворожнечі, дискредитацією правоохоронної системи й органів державної влади загалом, заподіянням шкоди честі, гідності та діловій репутації фізичних осіб, формуванням «образу ворога», «зомбуванням» населення задля створення умов щодо управління масовою свідомістю. При цьому потенціал інформаційної сфери через її інтегративний характер і здатність «проникнення» до інших сфер життєдіяльності суспільства внаслідок їх інформаційного обслуговування поки що недостатньо усвідомлюється політиками та правоохоронцями (за винятком виявів кіберзлочинності), але успішно використовується представниками організованих злочинних угруповань і політичними супротивниками України.

Аналіз чинної законодавчої та нормативно-правової бази з позиції забезпечення інформаційної безпеки України свідчить, що у цій галузі характерна термінологічна невизначеність, неоднозначність та певна непослідовність. Покращення існуючого стану інформаційної безпеки потребує розвитку законодавства, де б визначалась сутність державної інформаційної політики України на основі чіткого і коректного понятійного апарату, уточнювались напрями її реалізації, головним із яких має бути забезпечення інформаційної безпеки держави. Україна, її державні інституції та суспільство мають формувати адекватну комплексну систему посиленого оперативного реагування на ризики інформаційної безпеки. При цьому варто перенести акценти з реакції «post factum» на превентивну діяльність, адже усі основні загрози є добре відомі.

Стратегічне інформаційне протистояння становить небезпечний компонент гібридної війни, розгорнутої Росією проти України. Головною загрозою інформаційній безпеці нашої держави залишається загроза впливу ворога на інформаційну інфраструктуру, інформаційні ресурси, суспільство, свідомість і підсвідомість особистості з метою нав'язати власну систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах суспільної й державної діяльності. Інформаційна складова гібридної війни Росії проти України – це психологічна війна, метою якої є не знищення мільйонів людей, а залякування, деморалізація, світоглядне, духовно-моральне, національне покалічення українців і таким шляхом – підпорядкування їх російській імперській ідеології та політиці.

Список використаних джерел

1. Ніцименко О. А. Інформаційна безпека України на сучасному етапі розвитку держави і суспільства / О. А. Ніцименко // *Наше право*. – 2016. – № 1. – С. 17–23.
2. Конституція України від 28.06.1996 (із змінами) // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 1996. – № 30. Ст. 141.
3. Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018 // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. – 2018. – № 31. – Ст. 241.
4. Про інформацію : Закон України № 2657-XII від 02.10.1993 // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
5. Про Службу Безпеки України : Закон України № 2229-XII від 25.03.1992 // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
6. Литвиненко О. Інформаційна складова у сучасній гібридній війні проти України: виклики й загрози / О. Литвиненко // *Українознавчий альманах*. – 2017. – Вип. 19. – С. 171–174.
7. Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 «Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
8. Курбан О.В. Інформаційне супроводження російської гібридної агресії на Донбасі (2014–2016) / О. В. Курбан // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. – 2017. – № 2. – С. 66–73.
9. Жайворонок О.І. Сучасні загрози інформаційного тероризму в умовах гібридної війни Росії проти України / О. І. Жайворонок // *Державне управління: удосконалення та розвиток*. – 2018. – № 4. – С. 1–5.

References

1. Nishchymenko, O.A. (2016). *Informatsiyna bezpeka Ukrayiny na suchasnomu etapi rozvytku derzhavy i suspilstva* [Information security of Ukraine at the present stage of development of the state and society]. *Nashe parvo - Our right*, (1), (pp. 17–23) [in Ukrainian].
2. *Konstytutsiya Ukrayiny vid 28.06.1996 (iz zminamy)* [The Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 (as amended)]. (1996). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. (30, (pp. 141) [in Ukrainian].

3. *Zakon Ukrainy «Pro natsionalne bezpeke Ukrainy»*: № 2469-VIII vid 21.06.2018 [Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» № 2469-VIII dated June 21, 2018]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. (31), (pp. 241) [in Ukrainian].
4. *Zakon Ukrainy «Pro informatsiyu»*: № 2657-KHII vid 02.10.1993 [Law of Ukraine «About information»: № 2657-XII dated 02.10.1993]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. (48), (pp. 650) [in Ukrainian].
5. *Zakon Ukrainy «Pro Sluzhbu Bezpeky Ukrainy»*: № 2229-KHII vid 25.03.1992 [Law of Ukraine «On the Security Service of Ukraine»: № 2229-XII of March 25, 1992]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. (27), (pp. 382) [in Ukrainian].
6. Lytvynenko, O. (2017). *Informatsiyna skladova u suchasniy hibrydnyy viyni proty Ukrainy: vyklyky y zahrozy* [Information Component in the Modern Hybrid War Against Ukraine: Challenges and Threats]. *Ukrayinoznavchyy almanakh - Ukrainian Studies Almanac*. (issue 19), (pp. 171-174) [in Ukrainian].
7. *Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26 travnya 2015 roku № 287/2015 «Pro vvedennnya v diyu rishennya Rady natsionalnoyi bezpeky i oborony Ukrainy» vid 6 travnya 2015 roku «Pro Stratehiyu natsionalnoyi bezpeky Ukrainy»* [Decree of the President of Ukraine dated May 26, 2015 № 287/2015 «On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine» dated May 6, 2015 «On the Strategy of National Security of Ukraine»]. <http://zakon3.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> [in Ukrainian].
8. Kurban ,O.V. (2017). *Informatsiyne suprovodzhennya rosiyskoyi hibrydnoyi ahresiyi na Donbasi (2014–2016)* [Information support of Russian hybrid aggression on the Donbass (2014-2016)]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya - Library Science. Documentation. Informology* (2), (pp. 66-73) [in Ukrainian].
9. Zhayvoronok, O.I. (2018). *Suchasni zahrozy informatsiynoho teroryzmu v umovakh hibrydnoyi viyny Rosiyi proty Ukrainy* [Modern threats of informational terrorism in the context of the hybrid war against Russia]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok - Public administration: improvement and development*. (4), (pp. 1-5) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.01.2019.

Тетяна Подковенко,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільського національного
економічного університету

МЕДІАЦІЯ ЯК ОДИН З АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРАВОВУ КУЛЬТУРУ СУСПІЛЬСТВА

Розкрито роль і значення медіації як одного з альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів та її вплив на правову культуру суспільства. Зазначимо, що пошук альтернатив державним судам для вирішення спорів зумовлений низкою факторів, які розрізняються залежно від конкретного суспільства, держави, культури, законодавства, устрою судової системи, ефективності її роботи, рівня розвитку і складності економічних та інших відносин і ряду інших обставин. На думку автора визначено, що необхідним є широкомасштабне інформування населення, підвищення рівня правової культури та використання можливостей медіації при вирішенні спорів.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення спорів, комунікація, медіація, медіатор, правова культура, порозуміння.

Подковенко Т.

Медиация как один из альтернативных способов разрешения споров и ее влияние на правовую культуру общества

Раскрыта роль и значение альтернативных способов разрешения правовых споров и конфликтов обозначены, что. поиск альтернатив государственным судам для разрешения споров обусловлен рядом факторов, которые различаются в зависимости от конкретного общества, государства, культуры, законодательства, устройства судебной системы, эффективности ее работы, степени развития и сложности экономических и иных отношений, а также других обстоятельств. По мнению автора означено, что необходимо широкомасштабное информирование населения, повышение уровня правовой культуры и использование возможностей медиации при разрешении споров.

Ключевые слова: альтернативные способы разрешения споров, коммуникация, медиация, медиатор, правовая культура, понимание.

Podkovenko T.

Mediation as one of the alternative ways of resolving disputes and its influence on the legal culture of society

The article reveals the role and importance of alternative ways of resolving legal disputes and conflicts. The search for alternatives to state courts for resolving disputes is conditioned by a number of factors that vary according to the specific society, state, culture, legislation, the judicial system, the effectiveness of its work, the degree of development and the complexity of economic and other relations and other circumstances. According to the author, large-scale informing of the population, raising the level of legal culture and using mediation possibilities in resolving disputes is necessary.

Keywords: alternative of dispute resolution, communication, mediation, mediator, legal culture, understanding.

Постановка проблеми. Розвиток правової держави, формування громадянського суспільства та зміцнення національної злагоди в Україні вимагають високого рівня правової культури, без якої не можуть бути реалізовані такі основоположні цінності та принципи суспільного життя, як верховенство права, демократія, пріоритет людини, її невідчужуваних прав і свобод. Проблема подолання сучасної кризової ситуації у нашому суспільстві полягає не тільки у вирішенні політичних та економічних проблем, але, і що найголовніше, у досягненні суспільної злагоди, такого рівня порозуміння, який би забезпечував стабільність та сталість розвитку відносин, їх гармонію. Толерантне ставлення один до одного, взаєморозуміння, дотримання моральних принципів, що виступають фундаментом права, – це одночасно і основа правової культури суспільства.

З однієї сторони конфлікт є одним з найбільш типових видів соціальних відносин, що відбуваються між індивідами. Оцінюючи значимість конфлікту для процесу соціального розвитку, варто відзначити, що такий інститут може практично одночасно виконувати як конструктивні, так і деструктивні функції. У першому випадку конфлікт виступає у ролі своєрідного «каталізатора», що пришвидшує соціальний про-

грес, сприяє якісним змінам, визначає кардинально нові вектори розвитку, у другому – може нести у собі руйнівні деструктивні тенденції, що негативно впливають на цілісність і стабільність соціальної системи.

Будь-який конфлікт включає в себе протилежні інтереси сторін, що створює мотивацію до прийняття суб'єктами, що беруть участь у ньому, таких рішень та прояву такої поведінки, що спрямовані один проти одного. Потенційні джерела конфлікту лежать майже в усіх соціальних відносинах та різних формах людської взаємодії, тому поведінка учасників доволі часто підлягає нормативному регулюванню. Держава, який би вона не здійснювала контроль над конфліктами в суспільстві, не прагне повністю їх усунути. Це було б не тільки практично неможливо, але і нецікаво, недоцільно, через творчий характер конфлікту, який часто приводить до певних трансформацій, позитивних змін, а отже, до розвитку суспільства [1, с. 85]. Саме тому можливості до саморегулювання, оцінки власних вимог, інтересів та їх певної сумісності з інтересами інших зумовлює пошук певних альтернативних шляхів у вирішенні конфліктних ситуацій, які змінюють позиції конфліктуючих сторін, зменшують протистояння та спонукають їх до порозуміння. Відповідно у такій ситуації практично вся відповідальність за подальші відносини повністю лягає на сторони, вимагає критичного осмислення як своєї позиції у спорі, так і позиції іншої сторони.

Одним з таких прогресивних інструментів подолання конфліктних ситуацій та вирішення правових спорів є медіація. Зарубіжний досвід підтверджує широкі можливості інституту медіації при вирішенні правових спорів та конфліктів як на національному рівні, так і на міжнародному. Інститут медіації поряд з іншими альтернативними способами врегулювання спорів є ознакою розвинутого громадянського суспільства, показником високого рівня правової культури і найважливішим критерієм розвитку демократії. Це показник готовності суспільства до комунікації, пошуку консенсусу та взаємодії.

Мета даної статті полягає у виявленні та теоретичному обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків між розвитком альтернативних способів вирішення спорів і конфліктів та рівнем правової культури суспільства.

Стан дослідження. На сьогодні проблеми, пов'язані з застосуванням альтернативних способів вирішення спорів, є предметом доволі активного наукового обговорення. Серед існуючих способів альтернативного вирішення спорів на особливу увагу заслуговує медіація. Вивченню окремих аспектів медіації присвячені праці вітчизняних та зарубіжних вчених, які у своїх дослідженнях акцентують увагу на різних аспектах медіації – від теоретичного обґрунтування її необхідності до можливостей практичного застосування інституту медіації при вирішенні правових спорів у різних галузях права. Зокрема, варто згадати таких науковців, як: О. Аллахвердова, Ю. Білоусов, Н. Бондаренко-Зелінська, В. Гопанчук, Д. Давиденко, С. Запара, С. Калашнікова, В. Коссак, О. Нелін, Н. Нестор, О. Носирева, С. Прилуцький, Ю. Притика, О. Спектор, В. Цимбалюк, С. Фурса та ін. Наукові дослідження М. Поліщук та Г. Огречук безпосередньо спрямовані на порівняльно-правовий аналіз правил застосування медіації та особливостей цієї процедури як способу вирішення цивільно-правових спорів. І. Ясиновський, аналізуючи зарубіжний досвід у сфері медіації, звертає увагу на проблемні аспекти імплементації процедури медіації в українське законодавство [2]. На думку О. Спектор, на сьогодні вже склалися передумови як позитивного, так і негативного характеру, що дають змогу казати не лише про готовність правової системи України до прийняття системи альтернативного вирішення спорів (далі – АВС), а й свідчать про необхідність і своєчасність такого впровадження. З одного боку, це істотна зміна напрямів суспільного, державного і політичного розвитку, посилення позицій приватного права, прагнення України займати гідне місце у світовому співтоваристві, у якому система АВС вже давно посідає належне місце у системі захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. З іншого – кризові явища, істотні недоліки державної судової системи, зокрема, перевантаженість судів, тривалість розгляду справ, високий рівень корупції [3, с. 1]. Саме тому аналіз інституту медіації, його можливостей при вирішенні правових спорів, формулювання науково-теоретичних і практичних висновків створить умови щодо якісного запровадження медіації в Україні, а це відповідно стане яскравим показником дієвості громадянського суспільства, його здатності самостійно знаходити консенсус та досягати порозуміння.

Виклад основного матеріалу. Проголошення людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю та конституційне закріплення цього положення зовсім не означає їх автоматичного здійснення на практиці. Необхідний дієвий, реально функціонуючий механізм забезпечення та захисту цих прав. Тому медіація як фактор, який здійснює безпосередній вплив на розвиток правової грамотності та правосвідомості громадян, є актуальною в плані перспектив ефективного забезпечення прав людини і громадянина.

Наділення сторін можливістю і правом контролювати не тільки прийняття рішення, але і процес його пошуку і вироблення – ключова особливість медіації. Саме ця риса виділяє медіацію як особливий інститут у системі альтернативних способів вирішення конфліктів. Сила і ефективність процедури виражена насамперед у тому, що

посередник, який бере участь у переговорах, не виносить жодного власного рішення. Він не виступає у відношенні до сторін як владний орган, він лише своїм досвідом, знаннями, вмінням вирішувати конфлікти допомагає сторонам виробити таку позицію, яка влаштувала б обидві сторони і в певною мірою відповідала б інтересам сторін спору. На це звертає увагу і О. Аллахвердова: «Мета медіації – зняти негативне протистояння, допомогти сторонам налагодити конструктивну комунікацію, підвести людей до усвідомлення своїх інтересів, зняти психологічні бар'єри протистояння та побачити в іншій стороні не ворогів або опонентів, а партнерів для спільного пошуку взаємовигідних рішень – узгодження власних позицій щодо урегулювання ситуації» [4, с. 153].

Багато досліджень підтверджують той факт, що двосторонній обмін інформацією при наявності можливостей для зворотного зв'язку з можливістю донести власні вимоги, своє бачення виходу з конфліктної ситуації, певні очікування у результаті комунікації забезпечує більш високий рівень адекватності інтерпретації та розуміння інформації, її сприйняття.

Міжнародний досвід підтверджує широкі можливості медіації у вирішенні правових спорів та її позитивний вплив на комунікаційні аспекти подальшої співпраці. Директивою Європейського парламенту та Ради 2008/52/ЄС від 21 травня 2008 року «Щодо деяких аспектів медіації в цивільних і комерційних справах» визначено основні завдання щодо забезпечення кращого доступу до правосуддя як частини політики Європейського Союзу побудувати територію свободи, безпеки та справедливості, що має включати доступ як до судових, так і до позасудових методів врегулювання спорів [5]. Політика Європейського Союзу загалом спрямована на збереження та розширення свободи, демократичних засад, антропоцентричність у визначенні пріоритетних напрямків розвитку суспільства.

Звернемося до розуміння медіації та її ціннісно-правових засад.

Термін «медіація» («посередництво») у світовій практиці застосовується для позначення процедури, спрямованої на активне сприяння учасникам правового конфлікту в його самостійному врегулюванні, сутність якої полягає в проведенні переговорів за підтримки третьої сторони.

О. Аллахвердова характеризує медіацію як «особливий структурно організований переговорний процес групової взаємодії двох і більше людей. Роль одного з учасників взаємодії полягає в тому, щоб полегшити комунікацію між двома (і більше) учасниками, які знаходяться в емоційному протистоянні та не можуть здійснити конструктивну комунікацію» [4, с. 152].

Х. Бесемер відзначає, що «...медіація – це технологія вирішення конфлікту за участю нейтральної третьої сторони. Ця третя сторона в медіації має кардинально інше завдання, ніж сам суд. Завдання медіатора набагато складніше: він повинен допомогти конфліктуючим сторонам самим знайти вирішення спірного питання» [6, с. 134]. С. Калашнікова відзначає, що алгоритм примирної процедури, зокрема медіації, орієнтований на пошук нетипових, креативних, взаємовигідних (консенсуальних) рішень [7, с. 125, 245]. Як вказує автор, у деяких випадках медіація спрямована не стільки на вироблення взаємоприйняттого рішення, скільки на з'ясування підстав спору, попередження розбіжностей, узгодження умов угоди.

У деяких публікаціях зустрічаємо визначення, представлене в пункті «а» ст. 3 Директиви 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. «Про деякі аспекти медіації в цивільних і комерційних справах», тому просто процитуємо його: «медіація означає структурований процес, незалежно від того, називається він так чи згадується така назва, у якому дві або більше сторони спору прагнуть самостійно, на добровільних засадах досягти згоди для вирішення їх спору за допомогою медіатора (посередника). Такий процес може бути ініційований сторонами або запропонований рекомендацією або наказом суду або передбачений законодавством держави-члена. Він включає медіацію, яку проводитиме суддя, який не є призначений суддею в будь-якому судовому провадженні стосовно конкретного спору. Він виключає спроби, які робить у суді суддя, що розглядає справу для розв'язання спору в ході судового провадження стосовно цього спору» [5]. Пункт «b» зазначеної статті встановлює визначення медіатора, в якості якого може виступати будь-яка третя особа, якій пропонується провести процедуру медіації ефективно, неупереджено і компетентно незалежно від віросповідання або професії цієї особи, а також того, яким саме чином дану третю особу було призначено або запропоновано провести процедуру медіації [5].

Слід погодитися з думкою В. Корякіна, який чітко формулює переваги медіації:

- можливість заощадити час, гроші, емоційні сили учасників спору;
- виробити взаємну домовленість сторін;
- взаємний конструктивний пошук рішень за сприяння медіаторів;
- захистити інтереси учасників процедури, оскільки процес медіації – це конфіденційний процес;
- досягти домовленостей, які будуть більш довговічними і здатними відповідати реальному стану речей [8, с.43].

Основна риса медіації – це можливість сформулювати проблему, обговорити і зрозуміти її, розглядаючи різні точки зору, а потім знайти рішення, прийнятне для всіх учасників спору. Медіація – це можливість вирішити гострий спір, коли народжується або з'являється новий досвід, який впливає на вирішення конфліктів у майбутньому, що безперечно позначиться і на культурі соціальних відносин. Удосконалюється культура спору, люди, потрапляючи в конфлікти, вчаться бачити різні можливості захищати себе і свої інтереси, не забуваючи про інтереси інших осіб. Найважливіше в медіації – це вирішення конфлікту шляхом згоди. Помічником у цьому виступає незалежний посередник, який обирається конфліктуючими сторонами.

У зв'язку з цим Ц. Шамлікашвілі вважає, що особливостями і одночасно перевагами медіації є такі її характеристики, як неформалізований, конфіденційний процес, в якому сторони беруть участь на рівних правах, зберігаючи повний контроль, як за самим процесом прийняття рішень, так і за їх змістовною стороною» [9].

Ще однією відмінною ознакою медіації вважається передбачувана добровільна виконуваність медіативних угод, оскільки вони мають бути реалістичними для сторін (учасники процедури самі приймають рішення, зважаючи свої реальні можливості та бажання).

При цьому підкреслимо, що така виконуваність все ж розрахована на свідомих і сумлінних учасників процедури – громадян держав «з високорозвинутою і високотехнологічною економікою, якій відповідає певний тип і рівень правосвідомості населення (особливістю даного типу правосвідомості виступає психологічна готовність до компромісу при врегулюванні конфлікту)» [10]. Саме тому правова культура – це необхідна передумова і об'єднуючий чинник правового стану суспільства, його мета і складовий елемент, але разом з тим це – рівень та характер правового розвитку як самого суспільства, так і особистості, які знаходять відображення насамперед у комунікації.

Однак необхідно враховувати, що такий багатоплановий феномен суспільного життя як правова культура не виникає сам собою. Правова культура розвивається, формується в ході цілеспрямованого, організованого, керованого процесу, який впливає на правосвідомість індивідів, соціальних груп і здійснюється за допомогою системи спеціально створених правових форм та засобів впливу, тобто правовим вихованням.

Ми можемо справедливо розглядати медіацію як якісно новий рівень культури спілкування між людьми, показник того рівня комунікації, який сприяє збереженню суспільної гармонії та розвитку подальшого співробітництва. Саме завдяки інституту медіації у сторін в конфлікті з'являється реальна можливість бути почутими і зрозуміти справжні потреби та інтереси один одного. І тільки в цьому випадку можливе досягнення згоди та прийняття взаємовигідного рішення. В силу своєї гнучкості та диспозитивності альтернативні способи врегулювання спорів дозволяють виробити найбільш адекватне вирішення проблеми, що сприяє зміцненню партнерських відносин, формуванню правової культури мирного і самостійного вирішення конфліктних ситуацій. Ступінь поширеності та ефективності медіації виступає якісним критерієм оцінки рівня зрілості суспільства, готовності громадян брати на себе відповідальність за свої дії та готовності до співпраці.

У сучасному світі, де кожен прагне захистити свої інтереси, нам просто необхідний принципово новий інструмент, що дасть змогу людям комфортно жити в суспільстві, що дозволяє створювати з хаосу порядок. І нам слід зрозуміти, що медіація – це не просто експеримент на межі правового простору, а може бути найважливішим способом протистояти тенденціям, що роз'єднують людей, які зараз набирають силу на всій планеті.

Можна стверджувати, що в світі медіація є однією з найбільш популярних форм врегулювання спорів, однак наше суспільство поки що з настороженістю і скептицизмом сприймає медіацію як спосіб врегулювання спорів. Саме тому послідовна роз'яснювальна робота, освітня і наукова діяльність, комплекс конкретних заходів щодо популяризації медіації, використання зарубіжного досвіду дозволять за підтримки держави і громадських інститутів подолати існуюче упередження і сформувати культуру вирішення спорів не тільки в юридичній практиці, але і в житті суспільства загалом. Просвітницька робота, належне інформування населення та різних професійних груп як потенційних користувачів медіації, формування правильного уявлення про медіацію в суспільній свідомості – це завдання на всі часи.

Варто наголосити, що медіація – це шлях до нової культури спілкування між людьми. Саме завдяки медіації у сторін у конфлікті з'являється можливість бути почутим і почути та усвідомити справжні потреби та інтереси не одного. І тільки в цьому випадку сторони можуть прийти до консенсусу при існуючій відмінності інтересів.

Висновки. Таким чином, медіацію правомірно розглядати не тільки як соціальний феномен і відносно самостійний інститут врегулювання конфліктів, але і як систему цілеспрямованих, планованих комунікативних дій, зумовлених потребами індивідів, їх соціально-психологічними особливостями та інтересами, з метою спільного вирішення спорів і досягнення взаємоприйнятної рішення і, що важливо, продовження партнерства.

Враховуючи міжнародний досвід та тенденції розвитку правової системи України, можна стверджувати, що медіація має перспективи. І з розвитком інститутів громадянського суспільства і підвищенням рівня правової культури широкого поширення будуть отримувати альтернативні способи вирішення спорів. Заходи державної політики щодо забезпечення доступності правової інформації, розвитку якісної системи правової освіти та інформування громадян необхідні й для процедури медіації.

Вирішення правових конфліктів з використанням процедури медіації сприяє підвищенню правової культури населення шляхом формування у конфліктуючих сторін та їх представників усвідомлення переваги мирного врегулювання спорів у порівнянні зі звичайним порядком судочинства. Підвищення і зміцнення правової культури є необхідною умовою формування і функціонування громадянського суспільства. Таке суспільство здатне самостійно вирішувати виникаючі проблеми без звернення до силових органів держави, використовуючи для цього методи цивілізованого саморегулювання, які відповідно створюють реальні передумови для поступального суспільного і державного розвитку. Визначальним для життя в такому суспільстві стає існування в режимі діалогу. Тільки за умови, коли беруться до уваги інтереси сторін, коли особистість усвідомлює спільність своїх цінностей з цінностями інших людей, ці цінності можуть стимулювати її участь у створенні безконфліктного суспільства. Причому завершенням правового конфлікту може бути тільки його принципове вирішення, яке досягається конфліктуючими сторонами в процесі взаємного аналізу як джерел, так і змісту конфлікту. Саме такий аналіз і завершення правового конфлікту стає можливим лише за умови високого рівня правової культури.

Список використаних джерел

1. Kalisz A. *Praktyka mediacji w polskim porzadku prawnym (na tle rozwiązań amerykańskich)*. *Studia Iuridica Lublinensia*. – 2003. – № 1. – S. 85–95.
2. Ясиновський І. *Імплементация процедури медіації в українське законодавство: теоретико-правовий аналіз* : автореф. дис ... канд. юрид. наук / І. Ясиновський. – К. – 20с.
3. Спектор О. М. *Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів* : автореф. дис ... канд. юрид. наук / О. М. Спектор. – К. – 18с.
4. Аллахвердова О. В. *Медіація як соціально-психологічний феномен* / О. Аллахвердова // *Вестник СПбГУ. – Вып. 2 (ч. 1)*. – С. 151–159. – (Сер. 6.) *Философия, политология, социология, психология, право, международные отношения*.
5. *Директива 2008/52/ЕС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти медіації у цивільних та комерційних справах: Міжнародний документ № 2008/52/ЄС від 21.05.2008 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a95.
6. Бесемер Х. *Медіація. Посредничество в конфликтах* / Х. Бесемер ; пер. с нем. Н. В. Маловой. – Калуга : *Духовное познание*, – 176 с.
7. Калашикова С. И. *Медіація в сфере гражданской юрисдикции* // С. И. Калашикова. – М. : *Информатик Медиа*, 2011. – 304 с.
8. Корякин В. М. *Медіація как способ урегулирования споров и возможность ее применения к воинским правоотношениям* / В. М. Корякин // *Право в Вооруженных силах*. – 2010. – № 10. – С. 43.
9. Шамликашвили Ц. *Медіатор вместо судьи. Эффективный подход к разрешению споров для современного менеджера* [Электронный ресурс] / Ц. Шамликашвили // *Российская бизнес-газета*. – 2010. – №756 (23). – Режим доступа : <https://refdb.ru/look/2091567-p3.html>.
10. Лисицын В. *Медіація. Попытка № 4*. [Электронный ресурс] / Лисицын В. // *ЭЖ-Юрист*. – 2010. – № 20. – Режим доступа : <http://base.garant.ru/5897394/>.

References

1. Kalisz, A. (2003) *Praktyka mediacji w polskim porzadku prawnym (na tle rozwiązań amerykańskich)* [The practice of mediation in the Polish legal order (against the background of American solutions)]. *Studia Iuridica Lublinensia – Iuridica Lublinensia*, 1, S. 85-95 [in Poland].
2. Yasynovskiy, I. *Implementatsiia protsedury mediatsii v ukrainske zakonodavstvo: teoretyko-pravovyi analiz* [Implementation of mediation procedure in Ukrainian legislation: theoretical and legal analysis]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

3. *Spektor, O. M. (2012). Alternatyvni sposoby vyrishennia tsyvilno-pravovykh sporiv. [Alternative ways to resolve civil disputes]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].*
4. *Allakhverdova, O. V. (2007). Medyatsiya kak sotsyalno-psykholohycheskyi fenomen [Mediation as a socio-psychological phenomenon]. Vestnyk SPbHU. Seriya 6. Fylosofiya, polytolohyia, sotsyolohyia, psykholohyia, pravo, mezhdunarodnye otnosheniya – Bulletin of St. Petersburg State University. Series 6. Philosophy, political science, sociology, psychology, law, international relations, 2, 151-159 [in Russian].*
5. *Dyrektyva 2008/52/ES Yevropeiskoho parlamentu i Rady pro deiaki aspekty mediatsii u tsyvilnykh ta komertsiiynykh spravakh [Directive 2008/52 / EC of the European Parliament and of the Council on certain aspects of mediation in civil and commercial matters]. Mizhnarodnyi dokument № 2008/52/IeSvid 21.05.2008 r. <http://zakon4.rada.gov.ua> Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a95 [in Ukrainian].*
6. *Besemer, Kh. (2004). Medyatsiya. Posrednychestvo v konfliktakh [Mediation. Mediation in conflicts]. Kaluha : Dukhovnoe poznanie. [in Russian].*
7. *Kalashnykova, S.Y. (2011). Medyatsiya v sfere hrazhdanskoi yurysdyktsyy [Mediation in the field of civil jurisdiction.]. Moscow: Ynfotropyk Medya [in Russian].*
8. *Koriakyn, V.M. (2010). Medyatsiya kak sposob urehulyrovaniya sporov y vozmozhnost ee pryimeneniya k voynskym pravootnosheniyam [Mediation as a way to settle disputes and the possibility of its application to military legal relations]. Pravo v Vooruzhennykh sylakh – Law in the Armed Forces, 10, 43 [in Russian].*
9. *Shamlykashvily, Ts. (2010). Medyator vmesto sudy. Effektivnyi podkhod k razresheniyu sporov dlia sovremennoho menedzhera [Mediator instead of the judge. An effective approach to resolving disputes for a modern manager]. Rossyiskaia byznes-hazeta – Russian business newspaper. №756 (23). <https://refdb.ru> Retrieved from <https://refdb.ru/look/2091567-p3.html> [in Russian].*
10. *Lysytsyn, V. Medyatsiya. Porytka № 4 (2010). [Mediation. Attempt number 4]. <http://base.garant.ru> Retrieved from <http://base.garant.ru/5897394/> [in Russian].*

Стаття надійшла до редакції 22.02.2019.

Лілія Рябовол,

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри державно-правових
дисциплін та адміністративного права
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА: ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Встановлено такі напрями дослідження праворозуміння на сучасному етапі: активна й ґрунтовна робота зазначеної проблеми фахівцями з різних галузей знань; проведення досліджень на основі методологічного плюралізму; перегляд потенціалу категорії праворозуміння для розв'язання завдань юридичної теорії та практики; загальна людиноцілеспрямованість досліджень.

Ключові слова: праворозуміння, право, дослідження, тенденції, теорія права, філософія права.

Рябовол Л.

Pravoponimanie kak nauchnaya problema: nekotorye tendentsii sovremennoogo etapa issledovaniya.

Установлены такие направления исследования правопонимания на современном этапе: активная и основательная разработка обозначенной проблемы специалистами в разных областях знаний; проведение исследований на основе методологического плюрализма; пересмотр потенциала категории правопонимание для решения задач юридической теории и практики; общая человекоцеленаправленность исследований.

Ключевые слова: правопонимание, право, исследование, тенденции, теория права, философия права.

Ryabovol L.

Understanding of law as a scientific problem: some trends of the modern stage of research.

The following directions of the study of the understanding of law at the present stage are established: active and thorough development of this problem by specialists from different fields of knowledge; conducting research on the basis of methodological pluralism; review the potential of the category of the understanding of law for solving the problems of legal theory and practice; general human focus research.

Keywords: understanding of law, law, research, trends, theory of law, philosophy of law.

Праворозуміння як наукова категорія є сумою науково обґрунтованих знань про відповідне явище (тобто, право) та розкриває не лише безпосередньо юридичний, але й політичний, соціальний, економічний, моральний та інші аспекти його змісту [16, с. 48]. Як багатоаспектне явище право формується, створюється та розвивається під впливом різноманітних чинників об'єктивного й суб'єктивного характеру. Відбиваючи уявлення людей про право і ставлення до нього у соціумі, праворозуміння й саме постійно змінюється. У зв'язку з цим, у правовій сфері постають нові теоретичні й практичні питання, пошук відповідей на які здійснюється у площині дослідження розуміння права. Саме тому окреслена наукова проблема не втрачає своєї актуальності.

Сучасний етап її дослідження якісно відрізняється від попередніх етапів. Як творення, так і розуміння права сьогодні відбувається в складних політичних, соціально-економічних і соціокультурних умовах. Визначальним для України є те, що її правова сфера реформується в контексті інтеграції в європейський і світовий правовий простір. Цей процес суттєво ускладнюється тим, що вітчизняною юриспруденцією поки що не відкинуто радянсько-правову традицію. А. Кучук характеризує стан вітчизняної правничої науки як контамінаційний, такий, що включає як здобутки західної правової традиції, так і положення радянської юриспруденції, а іманентними властивостями окремих положень теорії держави і права залишається задогматизованість, орієнтованість на захист інтересів не людини як вищої соціальної цінності, а держави. Вітчизняна правова доктрина у частині розуміння права має бути змінена, вважає вчений, і пов'язує це з рецепцією європейських аксіологічних концептів (rule of law, Rechtsstaat, Etat de Droit та ін. [8, с. 5–6]). Проте концептуальний перегляд як змісту й суспільного призначення права, так і сутності самого праворозуміння наразі не завершено. Пошуки адекватних наукових підходів тривають, при цьому позначаються тенденціями – певною спрямованістю відповідних досліджень, проведенням їх у визначених напрямках на основі інноваційних підходів та/або зі встановленням нових якостей/властивостей праворозуміння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливий науковий інтерес ця проблематика традиційно викликає у фахівців з філософії права. Проте сьогодні, як вказує Ю. Шемшученко, ця наука розглядає право з погляду онтологічного аналізу його місця і ролі в загально-історичному поступі людства, що уможливує глибше розуміння, вдосконалення, і навіть перетворення права та правової системи в Україні відповідно до потреб соціального поступу і реальних суспільних можливостей [19, с. 8]. З таких позицій праворозуміння вивчали І. Коваленко (феноменологічне осягнення права), В. Кравець (типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів), Г. Лук'янова (праворозуміння як категорія доктринальної правосвідомості), П. Плавич (філософсько-правовий аналіз сучасного праворозуміння), К. Шелестов (домінуюче праворозуміння) та ін.

Окреслена проблематика є предметом наукових досліджень фахівців з теорії та історії права: С. Алаїс (праворозуміння в основних школах права), О. Ковальчук (історична школа праворозуміння), П. Рабінович (сутність, класифікація, потреба інтерпретація праворозуміння) та ін. Як частину предметного поля галузевих юридичних наук з урахуванням відповідної специфіки її вивчали В. Бабаніна (концепції праворозуміння у контексті кримінального законодавства), В. Бігун (судове праворозуміння в механізмі забезпечення прав людини), О. Васянович (праворозуміння правових звичаїв сучасності), М. Сьнікова (сучасні концепції розуміння прав людини), В. Навроцький (розуміння кримінального права з позицій природного права), О. Тихомиров (компаративний підхід до праворозуміння) та ін. В її розв'язанні з позицій юриспруденції також брали участь Х. Бехруз, І. Гетьман, О. Зайчук, С. Кожевников, В. Кривицький, С. Максимов, В. Нерсисянц, А. Нечипоренко, Н. Оніщенко, О. Яценко та ін. Розглядається вона й у площині інших галузей знань, зокрема філософії, політології.

Загалом у контексті пошуку оптимальної моделі праворозуміння, адекватної сучасним реаліям, така наукова проблема активно й ґрунтовно розробляється, що відповідно можна розглядати як тенденцію сучасного етапу її вивчення. Водночас у доступних нам працях зустрічаються лише поодинокі випадки встановлення тенденцій сучасного етапу дослідження окресленої проблематики. Наприклад, за О. Святоцьким, загальноновизнаною нині є тенденція змістовного урізноманітнення праворозуміння. П. Рабінович також оцінює плюралізацію праворозуміння як закономірність, крім того, вказує на людиноцентристське спрямування праворозуміння [15, с. 6; 9].

Мета статті – окреслити загальну спрямованість та конкретні напрямки дослідження проблематики праворозуміння на основі аналізу наукових праць вітчизняних вчених.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що тенденції дослідження праворозуміння детермінуються загальними тенденціями становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції. Визначальним наразі є суттєва зміна меж її філософсько-методологічного самовизначення, розгляд права не тільки як соціальної регулювальної системи, а і як чинника культури, феномена сучасної цивілізації, що, як вказує М. Кельман, задає відповідним дослідженням соціокультурний контекст [6, с. 2].

Принципові зміни в методології юридичної науки, передусім «перехід від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму» [6, с. 1], мають відобразитися й на дослідженнях праворозуміння. Це необхідно з огляду на те, що, як встановив А. Кучук, єдиний підхід до змісту права, прав людини відсутній навіть у межах Європи. На цій підставі вчений зробив висновок про неуніверсальність права й відповідно існування різних підходів до розуміння права, різного сприйняття правових явищ, що можуть позначатися одним і тим самим терміном [8, с. 2–3].

Зазвичай дослідження праворозуміння, як констатує Т. Дудаш, засновуються на класичній раціоналістичній парадигмі пізнання, згідно з якою право – об'єктивна реальність, що розвивається за закономірностями, які пізнаються людиною посередництвом певних загальнонаукових логічних процедур і методів. Водночас оцінність праворозуміння зумовлює потребу в застосуванні ірраціональної методології до його дослідження. Найбільш перспективною вченій видається загальна теорія розуміння – герменевтика, яка на перший план виводить суб'єктивний, людський чинник, дозволяючи дослідити праворозуміння не ззовні, застосовуючи суто раціоналістичні засоби логіки, а зсередини – з позиції людини як творчого, активного суб'єкта, неповторної індивідуальності [3, с. 132–133].

Саме з огляду на це доцільно проводити аналіз визначень поняття «праворозуміння», запропонованих вітчизняними вченими. Переважно вони поділяють думку С. Алексеєва, згідно з якою праворозуміння є науковою категорією, яка відображає не лише процес, але й результат цілеспрямованої розумової діяльності людини та охоплює пізнання права, його оцінку і ставлення до нього як до цілісного соціального явища [1, с. 169]. Усвідомлення права відображає позицію суб'єкта, який бере участь в інтелектуальному процесі праворозуміння, отже, акцентує Г. Лук'янова, праворозуміння завжди є суб'єктивним, оригінальним, хоча уявлення різних людей про право можуть збігатися [10, с. 21]. При цьому М. Козюбра зазначає, що ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і не стільки науковими міркуваннями,

скільки ціннісними установками та уявленнями, адже право – не лише наука, а й мистецтво, своєрідна духовна призма, крізь яку пропускається і переживається оточуючий світ, ґрунтується не тільки на знанні, а й на певних цінностях (справедливості, свободі, рівності тощо) [7, с. 14]. Отже, праворозуміння постає як певна теоретична конструкція, що існує у свідомості людини та допомагає зрозуміти конкретні явища об'єктивної дійсності. Саме у цьому С. Несінова та Ю. Палєєва вбачають цінність такої наукової позиції [12, с. 65].

У сучасних дослідженнях переглядається потенціал праворозуміння як наукової категорії для розв'язання завдань юридичної теорії й практики. Так, В. Плавич [14, с. 9] вивчає праворозуміння з огляду на його значення для різноманітних правових конструкцій і зокрема для правового регулювання, основу якого завжди закладає конкретна концепція праворозуміння. І. Ситар [17, с. 41] досліджує його як методологічний інструментарій акультураційних процесів у праві, важливими для яких є історико-теоретичні аспекти праворозуміння. Відповідні наукові результати дають підстави розглядати праворозуміння як критерій для типології/класифікації правових систем. При цьому специфічне праворозуміння, яке відображає історичні, соціальні, культурні, ідеологічні, релігійні та інші особливості розвитку суспільства й відбиває відповідні уявлення про право як таке К. Шелестов [18, с. 1] визначає як домінуюче у конкретній правовій системі.

Перспективним для дослідження праворозуміння вважається антропологічний, антропоцентричний, антропо-соціокультурний, соціально-антропологічний, філософсько-антропологічний, антропо-соціологічний підхід, який дозволяє розглянути право одночасно як невід'ємний складник життя суспільства, культури у найбільш широкому її розумінні, як показник рівня загального розвитку і водночас «продукт» певного соціуму на конкретному етапі його становлення. Доцільність такого підходу доводять В. Бачинін, В. Завальнюк, А. Ковлер, С. Максимов, П. Рікбор, Л. Удовика, О. Юлдашев та ін. Зокрема, вчені наводять такі аргументи:

– врахування особливостей соціокультурної антропології уможливило історичне пізнання права як соціально й історично зумовленого явища – невід'ємної частини культури певного суспільства і людства загалом (Д. Гудима) [2, с. 59];

– полікультурність соціуму, що чітко проявилась на фоні глобалізації, релятивізм прав людини зумовлюють розгляд права не як прескриптивного тексту, а як соціокультурного явища; динамічність і тісний взаємозв'язок права з іншими соціальними явищами є його іманентною властивістю; право має соціокультурну природу, є соціокультурним феноменом, зміст якого відрізняється у кожній з культур (цивілізацій) (А. Кучук) [8, с. 1, 3, 4–5];

– антропологічний підхід дозволяє визначити цінність людини у правовій реальності та комплексно осмислити феномени людини і права, що виявляється в дослідженні права в людському вимірі (Г. Лук'янова) [9, с. 3];

– антропологічний підхід є основою подолання етноцентристського погляду на соціальний розвиток людини і суспільства й налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами й людьми, що представляють різні правові культури (В. Завальнюк) [4, с. 312];

– антропологічний підхід дозволяє застосовувати висновки про генезу права та правової культури у різних націй для вирішення сучасних проблем взаємодії правових культур у рамках єдиних держав, зокрема, на тлі масової імміграції цілих груп і спільнот, коли відбувається зіткнення різних світоглядних систем, при цьому іммігранти не бажають асимілюватися, натомість вимагають від західного суспільства визнання цінності їх власної культури (С. Калінін) [5, с. 146; 148].

Враховуючи те, що праворозуміння – не лише знання про право, але й ціннісне ставлення до нього, у дослідженнях з цієї проблематики реалізують аксіологічний підхід, який дозволяє розглянути право як цінність, правові цінності, цінності у праві. Як вказує Ю. Шемшученко [19, с. 8], філософське вчення про цінності/аксіологія розглядає право як соціальну цінність і благо, покликане реалізувати такі цінності, як існування суспільства і життя людини шляхом визнання й захисту державою таких фундаментальних цінностей, як свобода, рівність, відповідальність, справедливість.

У своїх працях з проблематики праворозуміння вчені, як правило, інтегрують антропоцентричний та аксіологічний підходи, що дозволяє дослідити право як складне і водночас цілісне соціально й культурно детерміноване явище, феномен людського буття та визначають його роль у суспільстві, передусім, щодо утвердження загальнолюдських цінностей. Ю. Оборотов, наприклад, розглядає право як ціннісно-нормативну систему, націлену на закріплення, ранжування, перерозподіл і охорону цінностей, а також на інформування про цінності, які таким чином стають цінностями права/правовими цінностями, що несуть у собі цивілізаційні й культурні нашарування, пов'язані з розумінням свободи, справедливості, порядку, збереження себе, близьких і всієї соціальної цілісності. Ціннісно-нормативне праворозуміння транслює право через віки й покоління за допомогою правового менталітету, правових традицій, інститутів, що дає можливість простежити історичну зумовленість права, його моральну обґрунтованість і відповідність традиційним релігійним основам. Цінніс-

но-нормативна система права розрахована на її визнання народом, тобто легітиміацію, що забезпечує дієвість та ефективність права. Вчений також акцентує, що поряд зі зростаючою антропологізацією та аксіологізацією права помітнює стає все більша його духовна спрямованість [13, с. 49; 54].

Пропонуючи авторську дефініцію поняття «позитивне право», Р. Луцький також виходить з багатоманітних соціокультурних засад суспільного життя, в основі яких – цілісна нормативна система соціального регулювання. Вчений доводить необхідність у відмові від розгляду позитивного права як засобу фактично диктаторського панування держави над людиною, що було поширено за радянських часів, а також у наданні його змісту ціннісної основи, закріпленої у базових положеннях природно-правових доктрин та втіленої у сучасному міжнародному і європейському праві. За такого підходу позитивне право у поєднанні з природним правом стає інструментом, який скеровує розвиток суспільства й державності. Більше того, якщо позитивне право не відображає соціокультурну складову державного розвитку, воно не буде належним чином реалізовуватися у будь-якій формі, незважаючи на всі зусилля органів державної влади, у тому числі примусового характеру, натомість буде залишатися «мертвою буквою на папері», а його норми будуть постійно порушуватися [11, с. 2; 5].

Все частіше вчені використовують системний підхід, що дозволяє розглянути праворозуміння як цілісну систему. В наших попередніх працях ми вже вказували, що вчення про право і праворозуміння розвивається у контексті загального розвитку суспільства, водночас на конкретному етапі та в конкретній державі зумовлюється соціально-економічними, політичними, правовими, культурними, географічними, демографічними особливостями як зовнішніми чинниками праворозуміння. Розглядаючи право як явище, що безпосередньо пов'язане з конкретним буттям, функціонує у глибинах життя, рухається в часі та змінюється разом із ним. М. Козюбра вказує і на цивілізаційні, релігійні, моральні, національні, міжнародні чинники впливу на праворозуміння [7, с. 20]. Т. Андрусак розглядає праворозуміння як складову правової думки, К. Шелестов – як систематизовану сукупність складників: суб'єкта праворозуміння – людини, яка здійснює відповідну інтелектуальну діяльність, об'єкта праворозуміння – безпосередньо права, на пізнання якого спрямована така діяльність, змісту праворозуміння [18, с. 12].

Г. Лук'янова також виокремила й описала суб'єктів, об'єкт та зміст праворозуміння як компоненти його структури [10, с. 21]. Крім того, вчена обґрунтувала комплементарно-цілісну концепцію праворозуміння, в основі якої інтеграційний підхід, що, на її думку, здатний подолати полярності типів праворозуміння і консолідувати загальнонаукову методологічну єдність позитивістських, природно-правових та соціологічних пізнавальних моделей. Згідно з цією концепцією, право – своєрідне та відносно самостійне, цілісне системне історико-культурне явище духовного життя суспільства, що виникає у формі безперервної соціальної комунікації, має текстуальну (семіотичну), аксіологічну, феноменологічну, функціональну та діяльну складові та перебуває під істотним впливом глобалізаційних процесів як передумов універсалізації праворозуміння. Цю концепцію репрезентовано як новий напрям у розвитку як вітчизняної, так і зарубіжної правової думки [9, с. 3–4].

Системний підхід передбачає лінійний, закономірний розвиток складно структурованих утворень. Поряд із ним популярності, як вказує М. Козюбра, набув синергетичний підхід до праворозуміння, відповідно до якого всі природні та суспільні системи, включаючи й правові, розвиваються нелінійно, тобто з великою долею випадковості, тому їх неможливо інтерпретувати виключно через таку наукову парадигму, як закономірність, натомість генератором нового в таких системах є випадковість. Саме синергетичний підхід дозволяє виявити принципово нові знання про право та сформувати якщо й не цілком новий його образ, то принаймні виявити нові грані [7, с. 12].

Висновки. У результаті аналізу наукової літератури з проблематики праворозуміння ми встановили деякі тенденції – напрями її дослідження на сучасному етапі. У контексті пошуку оптимальної моделі праворозуміння, адекватної сучасним реаліям, ця наукова проблема активно й ґрунтовно розробляється фахівцями з різних галузей знань, не лише правничих наук, але й філософії, політології. Відповідні дослідження проводяться з урахуванням принципових змін в юридичній науці, які відбуваються під впливом світової та європейської правової думки і пов'язані з імплементацією методологічного плюралізму. Вітчизняні вчені переважно поділяють думку, що праворозуміння – наукова категорія, яка відображає не лише процес, але й результат цілеспрямованої розумової діяльності людини та охоплює пізнання права, його оцінку і ставлення до нього як до цілісного соціального явища. Сучасні дослідники розглядають праворозуміння як категорію доктринальної правосвідомості, водночас переглядають її потенціал для розв'язання завдань юридичної теорії та практики, вивчають праворозуміння з огляду на значення для правового регулювання як критерій класифікації правових систем тощо.

Інтеграція соціально-антропологічного, аксіологічного та системного підходів дозволяє вченим зрозуміти право як складне, соціально й історично детерміноване явище. Результатами їх досліджень є обґрунтування авторських концепцій праворозуміння (комплементарно-цілісної, нормативно-ціннісної). Враховуючи цілісну нормативну систему соціального регулювання багатоманітних соціокультурних засад суспільного життя, переглядається сутність позитивного права, вивчаються можливості його синергії з природним пра-

вом. Принципово нові знання про право дозволяє виявити синергетичний підхід, за яким праворозуміння – явище, що розвивається нелінійно, ймовірно. Всі ці процеси зумовлені нагальною необхідністю втілення у концептуально-методологічне поле вітчизняної юриспруденції людиноцілеспрямованого підходу.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : Из-во БЕК, 1995. – 320 с.
2. Гудима Д. Права людини: досвід дослідження з позиції соціально-антропологічного підходу. / Д. Гудима // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (Львів, 1-2 грудня 2006 р.). Львів : Край, 2007. – С. 59–81.
3. Дудащ Т. Праворозуміння: антропологічна сутність / Т. Дудащ // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (Львів, 1-2 грудня 2006 р.). Львів : Край, 2007. – С. 131–144.
4. Завальнюк В. В. Роль юридичної антропології у сучасному правовому розвитку / В. В. Завальнюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 47. – С. 309–312.
5. Калинин С. Проблемы антропологии права в контексте кризиса западного правопонимания / С. Калинин // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (Львів, 1-2 грудня 2006 р.). – Львів : Край, 2007. – С. 145–148.
6. Кельман М. С. Методология сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. докт. юрид. наук : 12.00.01 / М. С. Кельман. – К., 2013. – 42 с.
7. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, тити та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.
8. Кучук А. М. Феномен правового поліцентризму: загальнотеоретичний і методологічний аспекти : автореф. дис. докт. юрид. наук : 12.00.01 / А. М. Кучук. – Івано-Франківськ, 2013. – 38 с.
9. Лук'янова Г. Ю. Комплементарно-цілісна концепція праворозуміння (аспекти загальної теорії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Г. Ю. Лук'янова. – Львів, 2013. – 21 с.
10. Лук'янова Г. Ю. Праворозуміння як категорія доктринальної правосвідомості / Г. Ю. Лук'янова // Науковий вісник Херсонського державного університету 2015. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 19–22. – (Серія: «Юридичні науки»).
11. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права : дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.12 / Р. П. Луцький. – К., 2017. – 490 с.
12. Несинова С. В. Генезис розвитку вчень про право і праворозуміння: історія і сучасність / С. В. Несинова, Ю. С. Палєєва // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2013. – Вип. 23. – Ч. 1. Т. 1. С. 64–67. – (Серія: «Право»).
13. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 49–55.
14. Плавич В. П. Феномен права як соціорегулятор і модель правової дійсності / В. П. Плавич // Часопис Київського університету права. – 2011. – №. 1. – С. 9–13.
15. Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики : Інтерв'ю д-ра юрид. наук, проф., академіка НАПрН України Петра Рабіновича – головному редакторові журналу «Право України», д-ру юрид. наук, проф., академіку НАПрН України Олександрі Святоцькому // Право України. – 2010. – № 4. – С. 4–10.
16. Рябовол Л. Т. Праворозуміння як категорія юридичної науки Порівняльно-аналітичне право. [Електронний ресурс] / Л. Т. Рябовол // 2019. № 5. – С. 47–50. Режим доступу : http://par.in.ua/5_2018/11.pdf.
17. Ситар І. Праворозуміння як методологічний інструментарій акультураційних процесів (у контексті класифікації правових систем) / І. Ситар // National Law Journal: theory and practice. – 2014 (June). – С. 40–43.
18. Шелестов К. О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових систем : автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 / К. О. Шелестов. – Одеса, 2010. – 21 с.
19. Шемиученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права Ю. С. Шемиученко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 7–9.

References

1. Alekseev, S. S. (1995). *Teoriya prava [Theory of law]*. Moscow: Yzdatelstvo BEK [in Russian].
2. Gudyma, D. (2007). *Prava lyudyny: dosvid doslidzhennya z pozyciyi socialno-antropologichnogo pidhodu [Human rights: research experience from the standpoint of socio-anthropological approach]*. *Antropologiya prava: filosofskiy ta yurydychnyj vymiry (stan, problemy, perspektivy) – Anthropology of law: philosophical and legal dimensions (state, problems, perspectives)*. Lviv: Kraj [in Ukrainian].

3. Dudash, T. (2007). *Pravorozuminnyya: antropolohichna sutnist [Legal Understanding: Anthropological Essence]. Antropolohiya prava: filosofskyi ta yurydychnyy vymiry (stan, problemy, perspektyvy) – Anthropology of law: philosophical and legal dimensions (state, problems, perspectives. Lviv: Kraj [in Ukrainian].*
4. Zavalnyuk, V. V. (2009). *Rol yurydychnoyi antropolohiyi u suchasnomu pravovomu rozvytku [The role of legal anthropology in modern legal development]. Aktualni problemy derzhavy i prava – Actual problems of state and law. (issue 47), (pp. 309–312) [in Ukrainian].*
5. Kalynyn, S. (2007). *Problemy antropolohiyi prava v kontekste kryzysa zapadnoho pravoponymanyya [Problems of anthropology of law in the context of the crisis of Western law-making]. Antropolohiya prava: filosofskyi ta yurydychnyy vymiry (stan, problemy, perspektyvy) – Anthropology of law: philosophical and legal dimensions (state, problems, perspectives). Lviv: Kraj [in Russian].*
6. Kelman, M. S. (2013). *Metodolohiya suchasnoho pravoznavstva: stanovlennya ta osnovni napryamy rozvytku [Methodology of modern jurisprudence: formation and main directions of development]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].*
7. Kozyubra, M. (2010). *Pravorozuminnyya: ponyattya, typy ta rivni. [Legal Understanding: Concepts, Types, and Levels]. Pravo Ukrayiny – The law of Ukraine. (4), (pp. 10–210) [in Ukrainian].*
8. Kuchuk, A. M. (2013). *Fenomen pravovoho politsentryzmu: zahalnoteoretychnyy i metodolohichnyy aspekty [The phenomenon of legal polycentrism: general theoretical and methodological aspects]. Extended abstract of Doctor's thesis. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].*
9. Lukyanova, G. Yu. (2013). *Komplementarno-tsilisna kontsepsiya pravorozuminnyya (aspekty zahalnoi teorii) [Complementary-holistic concept of legal thinking (aspects of general theory)]. Extended abstract of candidate's thesis. Lviv [in Ukrainian].*
10. Lukyanova, G. Yu. (2015). *Pravorozuminnyya yak kategoriya doktrynalnoi pravosvidomosti [Legal Understanding as a Category of Doctrinal Consciousness]. Naukovyy visnyk Xersonskogo derzhavnogo universytetu – Scientific Herald of Kherson State University. Series: Law Sciences. (issue 6), (Vols. 1), (pp. 19–22) [in Ukrainian].*
11. Luczkij, R. P. (2017). *Teoretyko-pravovi zasady formuvannya ta rozvytku suchasnoho pozytyvnoho prava [Theoretical and legal principles of formation and development of modern positive law]. Doctor's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].*
12. Nesynova, S. V., Palyeyeva, Yu. S. (2013). *Henezys rozvytku vchen pro pravo i pravorozuminnyya: istoriya i suchasnist [The Genesis of the Development of Laws and Laws: History and Modernity]. Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific herald of Uzhgorod National University. Series: Law. (part 1), (issue 23), (Vols. 1), (pp. 64–67) [in Ukrainian].*
13. Oborotov, Yu. (2010). *Pravorozuminnyya yak aksiomatychno nachalo (postulat) prava [Understanding as an axiomatic principle (postulate) of law]. Pravo Ukrayiny – The law of Ukraine. (4), (pp. 49-55). [in Ukrainian].*
14. Plavych, V. P. (2011). *Fenomen prava yak sotsiorehulyator i model pravovoyi diysnosti [The phenomenon of law as a socio-regulator and a model of legal reality]. Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law. (1), (pp. 9–13). [in Ukrainian].*
15. *Pravorozuminnyya – fundament yurydychnoyi nauky ta praktyky: Intervyu doktora yurydychnykh nauk, profesora, akademika NAPrN Ukrayiny Petra Rabinovycha – holovnomu redaktorovi zhurnalu «Pravo Ukrayiny», doktoru yurydychnykh nauk, profesoru, akademiku NAPrN Ukrayiny Oleksandru Svyatotskomu [Legal Understanding – The Foundation of Legal Science and Practice: An Interview with Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Petr Rabinovich – Editor-in-Chief of the Law of Ukraine Magazine, Doctor of Law, Professor, and Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Oleksandr Svyatotsky]. Pravo Ukrayiny - The law of Ukraine. (2010), (4), (4-10) [in Ukrainian].*
16. Ryabovol, L. T. (2019). *Pravorozuminnyya yak kategoriya yurydychnoyi nauky [Legal understanding as a category of legal science]. Porivnyalno-analitychno pravo – Comparative and analytical law. (5), (pp. 47–50). <http://pap.in.ua> Retrieved from http://pap.in.ua/5_2018/11.pdf [in Ukrainian].*
17. Sytar, I. (2014). *Pravorozuminnyya yak metodologichnyj instrumentarij akulturacijnyx procesiv (u konteksti klasyfikaciyi pravovyx system) [Legal Understanding as a Methodological Toolkit for Acculturation Processes (in the Context of the Classification of Legal Systems)]. Natsionalnyy yurydychnyy zhurnal: teoriya i praktyka – National Law Journal: theory and practice. 40-43. [in Ukrainian].*
18. Shelestov, K. O. (2010). *Dominuyuche pravorozuminnyya u funkcionuvanni pravovyx system [Dominant legal thinking in the functioning of legal systems]. Extended abstract of candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian].*
19. Shemshuchenko, Yu. S. (2003). *Aktualni problemy filosofiyi prava. [Actual problems of the philosophy of law]. Problemy filosofiyi prava – Problems of the philosophy of law. (Vols. 1), (pp. 7-9) [in Ukrainian].*

Віктор Савенко,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії
держави і права юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ЗАКОН ЯК МОТИВАЦІЙНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ ТА ПРАВОВОСВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджено мотиваційні чинники формування правового світогляду та правосвідомості людини в умовах громадянського суспільства; проведено аналіз взаємозалежності закону, правового світогляду, правосвідомості та правової культури; окреслено фундаментальні принципи формування правосвідомості в умовах юридичної гармонізації сучасного українського соціуму.

Ключові слова: закон, правовий світогляд, правова свідомість (правосвідомість), правова культура, правова система.

Савенко В.

Закон как мотивационный фактор формирования правового мировоззрения и правосознания человека в условиях гражданского общества

Исследованы особенности формирования гражданского правосознания и мировоззрения в условиях формирования гражданского общества; проведен анализ взаимозависимости и взаимовлияния закона, правосознания, мировоззрения и правовой культуры; исследованы фундаментальные принципы формирования правосознания в условиях гармонизации современного украинского социума.

Ключевые слова: закон, правовое мировоззрение, правовое сознание (правосознание), правовая культура, правовая система.

Savenko V.

Law as a means of the formation of legal globalization and legal awareness in civil society

This article researches the features of formation of legal awareness of citizens in a civil society; the interdependence and interinfluence of law, legal awareness and legal culture have been analysed; modern concepts of legal awareness have been studied; the fundamental principles of formation of legal awareness in terms of legal harmonisation of modern Ukrainian society have been researched.

Keywords: law, legal outlook, legal awareness, legal culture, legal system.

Постановка проблеми. Дискутуючи над проблемою юридичної гармонізації сучасного українського соціуму та побудови демократичної правової держави, більшість дослідників схильється до думки про те, що розв'язання проблеми криється у підвищенні рівня правосвідомості населення та усуненні усіх ознак його правового нігілізму. Це питання сьогодні набуло особливого значення, адже, незважаючи на зростання рівня правосвідомості українців, цілковитого усунення усіх деформацій правової свідомості населення не відбулося. Подолання проявів «патології демократії», що сформувалися за роки радянської влади, можливе лише за умови формування правового світогляду населення, досягнення ним адекватного рівня правової культури і формування ідеалу особистості, яка поважає закон, визнає його верховенство у всіх сферах життя і своїми діями підтримує режим правозаконності в Україні [1]. У цьому ракурсі дослідження впливу закону на формування правового світогляду та свідомості людини є актуальною та важливою проблемою сучасної юридичної науки.

Стан дослідження. З теоретичного боку, питання впливу закону на правовий світогляд та правосвідомість людини є давнім предметом різноаспектних досліджень. Зокрема, теоретичний контекст закону та його вплив на світогляд і свідомість людини досліджували О. Йоффе, М. Строгович, М. Шаргородский, А. Лисюткін, Н. Матузов, А. Малько.

Особливостям формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури громадян України, а також взаємозв'язку та взаємозумовленості цих філософсько-юридичних дефініцій

присвячені праці В. Коробки, П. Рабиновича, С. Слив, П. Баранова, В. Васильєва, В. Темченка, В. Столовського, Н. Соколова, І. Зеленко, О. Землянської, С. Алексєєва, О. Пінська, В. Копейчикова, Г. Єфремової, О. Скакуна, О. Аграновської, В. Сальникова, М. Матузова, О. Зрячкіна, І. Голосніченка, Н. Волковицької, В. Туманова, В. Пашутін.

Особливий інтерес при цьому становлять дослідження, присвячені з'ясуванню цілісної сутнісної характеристики правового світогляду у структурі правової системи. У цій площині передусім слід виокремити дослідження В. Коробки та Т. Бачинського, які у своїх працях доволі детально розглянули питання природи походження й історії розвитку правового світогляду, його місця і ролі у механізмі правового регулювання сучасної соціально-демократичної держави [1; 2; 3].

Мета статті: дослідити вплив закону на світоглядні позиції людини у правовому полі громадянського суспільства демократичної держави.

Виклад основного матеріалу. З появою на світ людина стикається з низкою еволюційних процесів, які беззаперечно сприяють її цивілізаційному поступу. На кожному етапі свого формування вона міркує над тим, що впливає на її світогляд і, як наслідок, усвідомлює міру впливу особистісних гранично різних, а подекуди протилежних теоретичних поглядів, на гармонізацію різних аспектів колективної свідомості та процес моделювання правил колективного існування в умовах сталого суспільного розвитку. Однак науковий аналіз будь-якого явища потребує передусім з'ясування його змісту і на цій основі формування поняття щодо об'єкта вивчення. У цьому сенсі визначення понять «правовий світогляд» та «правова свідомість» буде ключовим для розуміння філософсько-правової парадигми формування режиму правозаконності держави.

В історії світової філософсько-правової думки проблема правового світогляду та правосвідомості вперше на високому концептуальному рівні була порушена у працях Г. Гегеля й Л. Фейєрбаха. Філософи звернули увагу на те, що сутність цих категорій криється у знанні. Сучасні дослідники, розвиваючи ідеї попередників, дійшли висновку, що обидва поняття є взаємопов'язаними та взаємозалежними спеціалізованими проявами загального світогляду людини чи соціальних груп [4, с. 63]. Так, їх дефініціювання має ґрунтуватися на гранично загальному визначенні «світогляду» як такого [5, с. 7]. Наприклад, П. Рабинович, теоретизуючи на предмет теми нашого дослідження, зазначає, що для характеристики філософсько-юридичної категорії «правовий світогляд» необхідно виходити з того, що сам світогляд є формою суспільної свідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює й оцінює навколишню дійсність, визначає своє місце і призначення у ньому [5, с. 7]. Окреслене поняття розглядається ученим крізь призму біологічно і соціально зумовлених можливостей людини, які є нічим іншим, як її соціально-природними правами і свободами, що зумовлює інтерпретація правового світогляду крізь призму праворозумінням його носія [5, с. 7–8].

В. Коробка вбачає у «правовому світогляді» стійке, позитивне ставлення людини до права як до ідеї належного, пропущеного крізь призму прав, свобод, обов'язків людини, на основі сукупності правових ідей, поглядів, уявлень, принципів, цінностей, переконань, які людина поділяє і які беруться за основу її діяльності [1, с. 8]. При цьому автор розмежовує категорії «правовий» та «юридичний» світогляд, наділяючи останній ознаками ідеалізованого погляду на право як єдиноможливого способу регулювання відносин у суспільстві [1, с. 9]. Втім у працях інших теоретиків, наприклад, К. Николиної, обидва терміносполучення «правовий світогляд» та «юридичний світогляд» синонімізуються [5, с. 8].

У визначенні поняття «правова свідомість» («правосвідомість») дослідники керуються іншою особливістю базової структури материнського поняття («свідомість»). Наприклад, уже згаданий нами В. Коробка, розглядаючи «свідомість» як орієнтир здатний корегувати життєву позицію особистості, тлумачить «правосвідомість» як сукупність поглядів, ідей, що виражають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя та формують їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним [6, с. 10].

У тому ж ключі дефініціює дане поняття і В. Котюк, характеризує його як специфічну форму відображення у свідомості людини правових явищ, що включає психічні, інтелектуальні, емоційні й вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції й почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та настанови, які синтезуються в прийнятих рішеннях і спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин [4, с. 63].

При детальному аналізі філософсько-юридичних категорій «правовий світогляд» та «правова свідомість» видається, що вони тісно пов'язані між собою. Багатоаспектний характер обох термінів дозволяє розглядати їх в органічній єдності, де перше є формою когнітивного вияву чи відображення другого – сукупністю ідей, принципів, теорій, які в систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність. Саме тому вона характеризує соціальну практику як частину емпіричної діяльності, в процесі якої

формується суб'єктивне ставлення громадян до чинного права та характерних прав і обов'язків, справедливості та несправедливості норм права, сутності й принципів правової організації суспільства, почуттів, настроїв, емоцій, пов'язаних з оцінкою наявного правового режиму. Одним з проявів колективної правосвідомості є групова правосвідомість.

Безумовною фундаментальною цінністю і бажаною соціальною поведінкою з точки зору правосвідомості є поняття «законослухняність». Для того, щоб в суспільстві зберігалася якісна тенденція до зростання правосвідомості, потрібно забезпечити належний рівень життя кожної людини, захистити її в соціальному сенсі, гарантувати вільний розвиток особистості з доступом до всіх інформаційних джерел, зберегти малий і середній бізнес, створити прозору систему державних правоохоронних органів, зокрема судову систему, задля поступового правового розвитку суспільства та системи державного управління.

Розглядаючи питання формування правового світогляду, зауважимо, що на сучасному етапі державотворення вплив закону на формування свідомості й правосвідомості індивіда залежить від ефективності та результативності механізму правового регулювання. Основним і первинним першоджерелом правової матерії у цьому процесі виступають норми права, правовідносини, правова свідомість, правова культура, акти реалізації правових норм тощо. За допомогою норм права держава в особі компетентних органів закріплює права й обов'язки окремих суб'єктів та забезпечує їх реалізацію задля розвитку правовідносин. Поєднання наявних прав і законів як результат тривалого й повільного вдосконалення забезпечує безумовний пріоритет цьому комплексу над будь-якими рішеннями однієї особи або ж невеликої групи людей. Крім того, сталість прав і законів гарантується тим, що вони стають природними для тієї чи іншої спільноти людей. Безумовно, право стоїть вище від будь-якого свавілля, а відтак закон завжди повинен голоувати над владою. Відповідно до цієї підстави нове законодавство за обсягом регламентації не має перевищувати вже наявне законодавство. Конституція як Основний Закон, що поширюється на всіх, саме із цієї причини не має підлягати швидким змінам, а тільки частковим поправкам. Тому темп зміни Конституції має бути якомога повільнішим. Однак ставлення до Конституції залежить від традицій конкретних країн, а також від історичного досвіду появи і вирішення конфліктів між владою і законом [7, с. 129].

Історично склалося, що процес формування держав потребував певного способу регуляції соціальних відносин і саме через те з плином часу стало необхідним законодавче оформлення правових відносин, які змогли б забезпечити і врегулювати обов'язки і права кожної частини суспільства, незалежно від статі, родової належності, статусу чи вікових ознак. Усе це робилося свідомо й обдуманно задля блага кожної людини. Відтак склалася нова система цінностей, яку можна визначити як правову цінність держави. Доречно тут згадати слова М. Кагана, про те що «... цінності кожного члена суспільства формують права тієї етносоціальної та демографічної групи, до якої він належить, які регламентують міру його свободи і міру несвободи в цій соціальній системі» [8, с. 98].

Отже, в сучасних умовах державотворення запорукою формування правового світогляду виступає міра усвідомлення і розуміння її громадянами значення всіх джерел права. Право у цьому сенсі потрібно розглядати не лише як сферу свободи, а як її масштаб, адже свобода набуде ефективності лише за умови, коли право кожного контролюване і фіксоване, в іншому випадку може настати анархія, за якої ніхто не матиме можливості користуватися привілеями особистої свободи.

Право знаходить своє вираження в законі. При цьому поняття «закон» виступає базовим компонентом правового світогляду. За загальним визначенням закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або народу, який регулює найбільш значущі відносини, що втілює права і свободи людини, її пріоритети і цінності та має вищу юридичну силу в правовій системі [9, с. 126].

Вплив закону на людську свідомість відіграє важливу роль, адже формує людину із середини та обмежує коло її дій задля утримання від протиправної поведінки. Розвиток права і держави відбувається під впливом безлічі об'єктивних (природних) і суб'єктивних (тобто залежних від волі людей) факторів, причин і умов. Зіткнення об'єктивних чинників, суб'єктивних інтересів тощо призводить до того, що розвиток держави і права не завжди прогресивно-поступальний і прямий. Та попри це роль держави і права має бути однозначною: вони є об'єктивно потрібними чинниками, механізмами самоорганізації суспільства і засобами управління його справами, більш-менш відособленими від самого суспільства. Останнє дає підставу для дослідження взаємовідносин громадянського суспільства і держави й зумовлює потребу у виробленні способів впливу на державу, що прагне стати над суспільством, а також способів цивілізованого (не надто жорсткого й обтяжливого, але ефективного з погляду вирішення колізій і задоволення щораз більших потреб людей) впливу держави на суспільні відносини. Саме тому право в цьому процесі має відігравати не останню роль [10, с. 4–5].

Вплив закону на формування свідомості й правосвідомості індивіда залежить від ефективності й результативності механізму правового регулювання, процесу правотворчості, ефективної роботи державних органів у сфері реалізації й кодифікації правових норм, який позитивно впливатиме на стан правопорядку, дотримання чітко букви закону, правовідносин, що приведе до позитивної динаміки формування правослухняної поведінки в суспільстві. Прискорення цих процесів неминуче приведе до возвеличення і розкриття правової культури громади, що дозволить в майбутньому вивести Україну на рівень найбільш розвинених і культурних держав світу, в яких цінується людське життя, де право і закон – це не пусті бюрократичні терміни затуманення людської свідомості, а ефективний і результативний процес на шляху побудови держави з європейськими цінностями. Проте формування правової свідомості та світогляду людини залежить не тільки від процесу правотворчості, але й від правовідносин у суспільстві, що мають ґрунтуватись на принципі дотримання букви закону.

Висновок. Отже, проблематика впливу закону на свідомість, правову культуру і світогляд буде актуальною для дослідження науковців і вчених всього світу, але її необхідність для нас, українців, закріплюється в Основному Законі – Конституції України.

Людина повсякчас дотична з природними, соціальними, державно-політичними, економічними та іншими умовами свого буття, які є для неї стійкими, природно-імперативними та які з природної позиції виправдовують й обґрунтовують її поведінку, вчинки.

Феномен громадянського суспільства є черговим етапом прогресивного розвитку сучасного суспільства. Значною мірою цей феномен пов'язаний з фактом усвідомлення цінності людини, усвідомлення важливості визнання її прав і свобод. Сьогодні відбувається процес переосмислення самої сутності права – останнє перестало сприйматись лише як право влади і поступово почало утверджувати себе насамперед як право людини. В ідеальному стані між державою, коли вона виконує свої природні функції, та громадянським суспільством спостерігається принцип синергетики. Право і закон є взаємозумовленими з моменту їхньої появи, але право генетично передує юридичному закону.

Право є одним із стрижневих засобів регулювання суспільних відносин, який концептуально відтворює задачі, функції, проєкції суспільного регулювання. Світоглядність досліджуваної проблеми зумовлює вивчення права в межах філософсько-правового дискурсу. У центрі правової реальності має стояти людина як основний та беззаперечний суб'єкт правовідносин.

Пріоритетом сучасного правового світогляду в формуванні правової свідомості в сучасному демократичному суспільстві є права та свободи людини, їх дотримання та захист. Вплив закону на формування свідомості й правосвідомості в кожного окремо взятого індивіда залежить як від ефективності та результативності механізму правового регулювання, так і від правової культури особистості.

Правовий світогляд та правосвідомість як складові правової культури є одними з основних елементів правового впливу та регулятором суспільних відносин, що характеризують соціальну практику як частину емпіричної діяльності, в процесі якої формується суб'єктивне ставлення громадян до чинного права та характерних прав і обов'язків, справедливості та несправедливості норм права, сутності й принципів правової організації суспільства, почуттів, настроїв, емоцій, пов'язаних з оцінкою наявного правового режиму.

Список використаних джерел

1. Коробка В. Н. *Правовое мировоззрение : в 2 ч. Ч. 1 : Становление и развитие* / В. Н. Коробка. – Донецк : Донец. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, 2008. – 152 с.
2. Коробка В. Н. *Правовое мировоззрение : в 2 ч. Ч. 2 : Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства* / В. Н. Коробка. – Донецк : Донец. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 244 с.
3. Бачинський Т. В. *Формування основ правового світогляду з правової культури шкільної молоді (філософсько-правовий вимір) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12* / Т. В. Бачинський. – Львів, 2013. – 20 с.
4. Савенко В. *Вплив закону на формування правосвідомості людини у громадянському суспільстві* / В. Савенко // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Херсон, 2014. – Вип. 6–1. Т. 1 С.62–65. – (Сер. «Юридичні науки»).*
5. Рабинович П. *Правовий світогляд (соціально-природна інтерпретація)*. / П. Рабинович, Т. Бачинський // *Вісник Національної академії правових наук України. – К., 2014. – № 2 (77). – С.5–17.*

6. Коробка В. М. Правовий світогляд і близькі до нього ментальні феномени: порівняльно-правовий аналіз на основі співвідношення / В. М. Коробка // *Право і суспільство*. – Дніпропетровськ, 2010. – № 4. – С. 9–14.
7. Максимов С. І. Структура правової реальності: феноменологічний аналіз / С. І. Максимов // *Вісник Академії правових наук України*. – К., 2002. – № 2 (29). – С. 125–133.
8. Каган М. С. *Философская теория ценности* / М. С. Каган. – СПб.: Либроком, 1997. – 206 с.
9. Марченко М. Н. *Правоведение* / М. Н. Марченко, Е. М. Дерябина. – М.: Проспект, 2004. 416 с.
10. Рогова Т. А. *Общество. Государство. Право* / Т. А. Рогова, А. А. Напреенко. – Самара: Изд-во Самар. гос. ун-та, 1999. – 198 с.

References

1. Korobka V. N. (2008) *Pravovoe myrovozzrenye* : [v 2 ch.]. Ch. 1 : Stanovlenye y razvytye. [Legal world view: [in 2 hours]. Part 1: Formation and development]. Donetsk : Donets. yuryd. yn-t Luhan. hos. un-ta vnutr. del ym. E. A. Dydorenko [in Ukrainian].
2. Korobka, V. N. (2010) *Pravovoe myrovozzrenye* : [v 2 ch.]. Ch. 2 : Pryroda, mesto y rol v mekhanyzme pravovoho rehulyrovannya, znachenye dlia pravovoi polityky sovremennoho sotsyalno-demokratycheskoho hosudarstva. [Legal world view: [in 2 hours]. Part 2: Nature, place and role in the mechanism of legal regulation, importance for the legal policy of the modern social-democratic state]. Donetsk : Donets. yuryd. yn-t Luhan. hos. un-ta vnutr. del ym. E. A. Dydorenko [in Ukrainian].
3. Bachynskiyi, T. V. (2013) *Formuvannia osnov pravovoho svitohliadu z pravovoi kultury shkilnoi molodi (filosofsko-pravovyi vymir)* [Formation of the foundations of legal world outlook on the legal culture of school youth (philosophical and legal dimension)] Extended abstract of candidate's thesis. Lviv [in Ukrainian].
4. Savenko, V. (2014) *Vplyv zakonu na formuvannia pravosvidomosti liudyny u hromadianskomu suspilstvi*. [Influence of the law on the formation of human justice in civil society]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu – Scientific Herald of Kherson State University. Series: Judicial science. Kherson* [in Ukrainian].
5. Rabynovych, P., Bachynskiyi, T. (2014) *Pravovyi svitohliad (sotsialno-pryrodna interpretatsiia)*. [Legal worldview (social and natural interpretation)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine Kyiv* [in Ukrainian].
6. Korobka V. M. (2010) *Pravovyi svitohliad i blyzki do noho mentalni fenomeny: porivnialno-pravovyi analiz na osnovi spivvidnoshennia*. [Legal world outlook and related mental phenomena: a comparative legal analysis based on the ratio]. *Pravo i suspilstvo – Law and society. Dnipropetrovsk* [in Ukrainian].
7. Maksymov, S. I. (2002) *Struktura pravovoi realnosti: fenomenolohichniy analiz*. [Structure of legal reality: phenomenological analysis]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy - Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine. Kyiv* [in Ukrainian].
8. Kahan, M. S. (1997) *Fylosofskaia teoriya tsennosti*. [The philosophical theory of value.]. *Sankt-Peterbúrh: Lybrokom* [in Russian].
9. Marchenko, M. N. Deriabya E. M. (2004) *Pravovedenye*. [Jurisprudence]. *Moskva: Prospekt* [in Russian].
10. Rohova, T. A. Napreenko A. A. (1999) *Obshchestvo. Hosudarstvo. Pravo*. [Society. State. Law]. *Samara : Yzd-vo Samar. hos. un-ta, [in Russian]*.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2019.

Катерина Трошкіна,
викладач кафедри державно-правових
дисциплін та адміністративного права
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА В УНР

Встановлено тісний зв'язок між формуванням інституту громадянства на українських землях з національною ідентичністю населення. Зазначено, що остання визначається через усвідомлення людиною власної належності до певної національної групи, єдиної мови і території, економіки, культури, специфіки народного характеру, історичну пам'ять. Вказано, що особливістю досліджуваного періоду стало правове оформлення національної ідентичності через створення національних держав: Української Народної Республіки, Української держави П. Скоропадського, УНР (часів Директорії), ЗУНР та вперше прийняття власне українського законодавства, у тому числі про українське громадянство.

Ключові слова: національна ідентичність, ідентифікація особи, національна самосвідомість, Українська революція, українське громадянство.

Трошкіна Е.

Предпосылки становления института гражданства в УНР

Установлена тесная связь между формированием института гражданства на украинских землях с национальной идентичностью населения. Обозначено, что последняя определяется через осознание человеком собственной принадлежности к определенной национальной группы, единого языка и территории, экономики, культуры, специфики народного характера, историческую память. Указано, что особенностью исследуемого периода стало правовое оформление национальной идентичности путем создания национальных государств: Украинской Народной Республики, Украинского государства П. Скоропадского, УНР (времен Директории), ЗУНР и впервые принятия собственно украинского законодательства, в том числе об украинском гражданстве.

Ключевые слова: национальная идентичность, идентификация личности, национальное самосознание, Украинская революция, украинское гражданство.

Troshkina K.

Prerequisites of the establishment of the institute of citizenship in UNR

There was set up a close connection between the formation of the institute of citizenship on Ukrainian lands with the national identity of the population. The latter is determined through the awareness of the person belonging to a certain national group, the only language and territory, economy, culture, the specifics of the people's character, historical memory. The peculiarity of the period under study was the legal design of the national identity through the creation of national states - the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian state P. Skoropadsky, the UNR (at the time of the Directory), the ZUNR, and for the first time the adoption actually of Ukrainian legislation, including on Ukrainian citizenship.

Keywords: national identity, identification of the person, national self-consciousness, Ukrainian revolution, Ukrainian citizenship.

Постановка проблеми. Інститут громадянства сприяє національній ідентифікації особи, забезпеченню її правового зв'язку з державою, визначенню обсягу прав, свобод та обов'язків. Становлення інституту громадянства відбувається в період утворення та формування держави. Таким для України стали буремні роки Української революції 1917–1921 рр. Українська влада – Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, Українська Національна Рада, не дивлячись на різні форми правління та політичні режими, були одностайні у своєму рішенні запровадити інститут українського громадянства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні аспекти інституту громадянства ґрунтовно досліджені у наукових доробках таких сучасних дослідників, вчених-конституціоналістів: Р. Бедрія, М. Суржинського, Ю. Тодики, а також істориків: В. Солдатенка, В. Верстюка, Р. Пиріга, І. Дацківа, Н. Єфремова, О. Копиленка, К. Кондратюка, О. Мироненко, Н. Омельченка, Т. Подковенко, Н. Феденка, Д. Яроша.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення передумов формування інституту громадянства в Українській Народній Республіці.

Виклад основного матеріалу. Політичні події в Російській імперії під час і після закінчення Першої світової війни зумовили значні зміни в статусі її окраїн. У 1917 р. в боротьбу за державну незалежність вступила Україна, більшість населення якої перебувало в Російській імперії. Українські землі були об'єднані в три генерал-губернаторства: Малоросійське (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії), Київське (Волинська, Подільська, Київська губернії), Новоросія (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії). У губерніях державну владу здійснювали губернатори, яких призначав і звільняв цар, вони склалися із повітів, в яких хазяйнували царські справники, відповідно повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами.

Губернатори (як правило військові особи) були повновладними господарями губерній, мали право контролю за діяльністю установ та підприємств, їм підпорядковувалася місцева адміністрація й поліція та розквартировані на території губернії війська. Губернські жандармські управління здійснювали всебічний нагляд за «настроями» населення, охоронні відділення займались виявленням і покаранням політичних противників царського самодержавства [1, с. 264].

Проведення першого загального перепису населення Російської імперії зафіксувало, що українці були другою за чисельністю етнічною групою в імперії. Наприкінці XIX ст. у результаті переселенських рухів в Україну та з України частка українців на українській території зменшилася з 90 до 80%. Значно збільшилася кількість росіян – їх частка серед населення України становила майже 12%. Найбільше росіян було серед чиновництва, купецтва, робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Там вони разом з зрусифікованими українцями становили більшість міського населення [1, с. 268].

Все українське населення за своїм правовим статусом мало підданство Російської імперії з правами і обов'язками відповідно належності до певного стану. Підданство як явище є становищем, яке свідчить про зв'язок особи з державою. Зміст російського підданства становить: підпорядкування особи державній владі, у тому числі поширення на неї дії нормативних актів держави; надання різним категоріям осіб різного обсягу прав і свобод; накладання диференційованих обов'язків; захист особи із боку держави, у тому числі під час знаходження за кордоном [2, с. 17].

Піддані Російської імперії мали такі основні обов'язки: захист престолу і Вітчизни як священний обов'язок кожного російського підданого, військова повинність всього чоловічого населення без станової різниці, сплата податків і митних зборів, інші повинності згідно з законами [3, с. 70–71], так і права насамперед знаходитися на території держави та отримувати її захист.

Права і обов'язки підданих залежали від їх станової належності. У Російській імперії законодавчо визначалися такі стани: дворяни, духовенство, міські обивателі (почесні громадяни, купці, міщани, цеховий люд), сільські обивателі.

Основні правові привілеї у правах і обов'язках мали дворяни: 1) їх переважання у земському управлінні; 2) виключне право зайняття певних державних посад; 3) пільги у землеволодінні; 4) участь в корпоративних організаціях державного значення; 5) пільги вступу у привілейовані навчальні заклади. Значну політичну й економічну силу мало духовенство, привілеї якого полягали у звільненні від особистих податей й військової повинності, у підсудності за справами своєму духовному керівництву.

Найбільш безправним і багаточисленним станом були селяни, які знаходились в особливому суспільному управлінні; були підпорядковані місцевій адміністративній владі, підвідомчими особливому суду, який здебільшого керувався місцевими звичаями, а не загальними законами. За даними перепису 1897 р., 74% населення України під владою Російської імперії становили селяни [1, с. 267].

Піддані Російської імперії, які проживали на території українських генерал-губернаторств, мали значно менші права й знаходилися у більш тяжкому політичному та соціально-економічному становищі, тому що не відносилися до панівної державної нації.

Одночасно із поняттям «підданство» використовувалося й поняття «громадянство», яке було багатозначним і використовувалося у законодавстві, публіцистиці, художній та науковій літературі. Найчастіше термін «громадянин» використовувався у понятті «горожанин» не тільки в Російській імперії, а й в Європі, як найбільш вільна верства населення. З часом змістове значення цього поняття поглиблюється і актуалізується, насамперед для характеристики взаємовідносин особи і держави. Варто зауважити, що конфліктного протиставлення термінів «громадяни» і «піддані» не було, існувала монополія слова «піддані»; для визначення реальних відносин особи і самодержавної влади» [4].

Українське населення за часів входження українських земель до Російської імперії мало російське підданство, яке втратило юридичну підставу після її розпаду і повалення монархічної влади. На зміну підданству прийшов інший стан особи – громадянство. До його впровадження українська громада вже була готова, для цього сформувався необхідні історичні, політико-культурні та інші передумови.

Становлення інституту громадянства в Україні тісно пов'язано з питанням національної ідентичності українців. Розглянемо термінологічне визначення зазначеного поняття. Одне із визначень терміну «ідентифікувати» «Великим тлумачним словником сучасної української мови» тлумачиться як встановлювати тотожність особи за сукупністю її загальних та окремих даних, термін «ідентичний» означає тотожний, однаковий [5, с. 394].

Науковцями дефініція «ідентичність» розглядається як комплекс соціокультурних, соціально-економічних, політичних та інших складових, відображає усвідомлене самовизначення соціального суб'єкта [6, с. 45]. У соціогуманітарних науках ідентичність розуміється як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших, і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти [7, с. 16].

Нація є конкретно-історичною формою спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру; може визначатися як держава, країна; термін «національний» стосовно нації, національності, визначається як той, що пов'язаний з їхньою суспільно-політичною діяльністю, властивий певній нації, національності, відображає їхній характер, особливості; відображає характерні особливості якої-небудь нації [5, с. 588]. Це поняття складають етнічні, культурні, територіальні, економічні та політико-правові конструкти. Національна ідентифікація залежить від впливу об'єктивних (історичні, територіальні, культурні, мовні, політичні) й суб'єктивних (національна свідомість, ціннісні орієнтації, традиції, почуття, переживання, прагнення) чинників [8, с. 206]. Тобто, досліджуючи поняття «національна ідентичність» стосовно певної особи чи групи осіб, ми повинні розглянути її належність через мову і територію, єдину економічну основу, суспільно-політичну діяльність, культуру, характер та особливості, що притаманні саме цій конкретно-національній спільності людей, нації. В юридичній літературі висловлюється непоодинокі думка, що єдність політичного, соціального і культурного аспектів громадянства пов'язується з поняттям нації [9, с. 258]. Щодо іншої позиції, вкажемо на думку Ю. Хабермаса, яку наводить Ю. Резнік, стосовно незалежності громадянства від національної (етнічної) ідентичності та його розвиток із поняття самовизначення або суверенітету народу [10, с. 49].

Національна ідентичність є усвідомленням особою своєї належності до тієї чи іншої нації, вона є основою національного суспільства і виконує інтегруючу роль в державі щодо об'єднання її громадян національною ідеєю. Національна ідентичність забезпечує визнання особою себе як частинки своєї нації, нерозривність зв'язку нація-особа, свідоме розуміння себе як представника нації. Національна ідентифікація дослідниками визначається як: процес усвідомлення себе представником певної нації та осмислення її сутнісних рис [11, с. 139]; усвідомлення людиною власної належності до певної національної групи, що має свою назву, власну історичну територію, спільні міфи, історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, свою мову, спільну економіку, однакові для всіх юридичні права та обов'язки [12, с. 87].

Національна ідентичність є багатоаспектною, дослідники в якості її пріоритетної складової визначають етнічну ідентичність, культурну ідентичність, етнокультурну ідентичність; виокремлюють дві моделі національної ідентичності: західну і східну. Різні погляди висловлюються щодо змісту національної ідентичності. Ю. Суханова національну ідентичність ототожнює з громадянською, вказуючи, що «... національна (громадянська) ідентичність є виявом свідомого раціонального вибору і спирається на історично сформовані політико-правові цінності. Вона є динамічною і може адаптуватися до нових умов, що не властиво для етнічної ідентичності. Остання відповідно ґрунтується на незмінних антропологічних, ментальних, традиційних показниках, нація поєднує в собі елементи різних видів ідентичності, а перевага одних з них над іншими формує її модель» [13, с. 78–79].

Т. Бевз розрізняє ці види ідентичності та водночас вказує, що національна і громадянська ідентичність мають однакові чинники: національну належність, народність та громадянство, які мають в своїй основі ендогенну природу [14, с. 237]. Л. Яковлева визначає громадянську ідентичність як складову легітимності політичної влади. Простір громадянської ідентичності – це активне середовище взаємодії влади та активних громадян, а громадянська ідентичність здатна виступити засобом розвитку політичної системи у напрямку демократизації та урахування потреб найбільш активних груп суспільства. Громадянська ідентичність як складова легітимності політичної влади виконує завдання не лише підтримки діяльності владних інституцій, але й їх контролю та оцінки, запобігання узурпації влади та категоричного дотримання принципу поділу влади, обмеження харизматичного лідерства, бюрократичного панування та популізму політиків [15, с. 141–142].

Т. Халілов громадянську ідентичність визнає як тип ідентичності, в основі якої знаходиться ідентифікація із суспільством і державою. Громадянська ідентичність, на його думку, слугує соціальній інтеграції на базі цінностей, об'єктивується через ототожнення індивідуумів з певними позиціями у соціокультурному просторі і фіксується через соціальні практики у конкретних полях ідентифікації. Базовими полями для формування громадянської ідентичності виступають культурне, економічне і політичне поле. У політичному полі громадянська ідентичність реалізується через відношення до політичної структури суспільства, інститутів влади, політичним організаціям і

лідерам, а також через політичну поведінку і ідеологічні орієнтації [16, с. 140]. На наш погляд, громадянська ідентичність – важлива складова, що входить до національної ідентичності як культурна, етнічна та інші.

Національна ідентичність в Україні не формувалась як висхідний суцільний рух, ми можемо тільки вказати на прояви української ідентичності в часи Київської Русі та її спадкоємниці Галицько-Волинської держави.

Уже в часи Київської Русі та Галицько-Волинської держави відбувалося становлення української етнічної самосвідомості, зародження і розвиток політичної та культурної ідентичності. Новим етапом розвитку національної ідентичності стала гетьманська доба, яка з Переяславською угодою 1654 р. була зупинена поділом українських володінь та обмеженням в територіальних, зовнішньополітичних, соціально-економічних, культурних, мовних правах.

Після литовського й польського панування (XIV–XVII ст.) на українських землях українці відновили свою державність вперше за часів гетьманування Б. Хмельницького, саме в ці часи була вжита назва «українська нація» [17, с. 103]. Перемоги гетьманського війська у національно-визвольній війні 1648–1654 рр. сприяли тому, що «культурна ідентичність стала визнанням і вагомим чинником політичної історії Європи». Однак укладений 1654 р. договір з Росією надовго загальмував національне самовизначення українського народу [18, с. 51].

Відсутність української державності, перебування українських земель спочатку під Польщею, а пізніше в складі Російської та пізніше Австро-Угорської імперій обмежували становлення процесу національної ідентичності релігійними, становими, регіональними аспектами. «За ті сторіччя, коли Україна перебувала в стані підлеглої території, доктрина її державності, та національної ідентичності зокрема виявилася дуже розмитою, невиразною. З часів монголо-татарського іга Україна фактично не володіла усталеною державністю, а отже, історично-державною ідентичністю. Упродовж тривалого часу українці в силу об'єктивних і суб'єктивних причин були позбавлені держави як інструмента для утримання своєї території та одержання додаткових сегментів. Україна могла лише втрачати, а якщо щось і набувала, то з волі тих чи інших міжнародних суб'єктів, які робили це, виходячи насамперед із власних інтересів» [19, с. 399]. Окрім того, українська культура протягом тривалого часу була включена і до європейської, і до російської, що зупиняло розвиток культурної ідентичності українців. Варто погодитись із В. Жарською, що «... українську ідентичність ще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом сторіч: російської, радянської, польської, угорської тощо» [20].

Новий поштовх розвитку національної ідентичності на українських землях відбувся на початку XX ст., про що свідчили події періоду Української революції 1917–1921 рр. Державний урядовець національних урядів М. Шкільник вірно відзначає: «Внаслідок кількасотрічної неволі й нечуваного гніту наш народ був позбавлений всіх духовних і матеріальних дібр, навіть свого власного імені. Під впливом світової війни і великої Всеросійської революції 1917 р. збудився приспаний дух великої нації, виявив велику силу жити власним національним і державним життям. Лавина національного відродження залляла всі українські землі від Прип'яті до Тису і Чорне море, від Попраду і Дунайцю по Кавказ. У кожній українській людині, чи була вона на рідній землі, чи далеко поза нею, збудилося гаряче бажання здобути українському народові належне місце «в народі вольних колі». І далі М. Шкільником вказується, що героїчні, тяжкі й криваві зусилля довели український народ до найвищого ідеалу, до своєї самостійної та незалежної держави, яку внаслідок надзвичайно складних подій та обставин не змогли втримати і закріпити [21, с. 497].

У наукових розвідках Національного інституту стратегічних досліджень вказується, що пробудження національної свідомості українців стало визначальною рисою та підставою розвитку національного руху навесні 1917 р., що було підготовлено попереднім набутком української провідної верстви в різних сферах: культурно-історичній, практично-буттєвій, науково-прогностичній та ін. [22]. Окрім того, стан економічного, суспільно-політичного, культурного розвитку на українських землях у XX ст. дозволяє стверджувати, що українці вже сформувались як нація.

Також особливістю цього періоду стали спроби правового оформлення національної ідентичності через створення національних держав: УНР, Української Держави, УНР доби Директорії, ЗУНР та вперше прийняття українського законодавства, у тому числі про українське громадянство. Підкреслюємо – спроби, тому що національна ідентифікація надзвичайно важливе явище з багатьма чинниками, не може бути створеною чи з'явитися протягом стислого історичного періоду, яким був період Української революції 1917–1921 рр. Не всі науковці погоджуються з поглядами про існування національної ідентичності в ці часи. Г. Корольов застерігає, що це питання залишається риторичним і відкритим, а всі дискусії, що виникають з цього приводу, мають лише політичне чи ідеологічне забарвлення [23, с. 23]. На наш погляд, проголошення українських самостійних національних держав у досліджуваній період є вже вагомим проявом національної самосвідомості української інтелігенції, представ-

ників політичної еліти, прогресивних верств населення, більшості українського суспільства, що дозволяє зробити висновок про наявність національної ідентичності, інше питання – якою мірою, якого обсягу.

Зауважимо, що до визначення поняття «українське суспільство 1917–1918 рр.» деякі науковці відносяться скептично. Так, В. Скальський вказує, що українське суспільство зазначеного періоду є лише певним умовним інтелектуальним конструктом. На його думку, «... населення України у перші революційні роки відзначалися національною та соціальною різноманітністю і не являло собою єдиної системи зі сталими зв'язками. Останні лише почали формуватися, хоча це і відбувалося надзвичайно швидкими темпами». Під українським суспільством, на думку науковця, потрібно розуміти «абсолютно різні людські колективи:

1) усі жителі України, незалежно від їх етнорелігійної чи політичної приналежності, разом із людьми, які чітко уявляють себе приналежними до українського колективу, українського світу; у цьому випадку частина населення України примусово, поза їхньою волею, включається до українського суспільства;

2) люди, які усвідомлюють і проголошують свою приналежність до українського суспільства, незалежно від місця перебування; у цьому випадку ігноруються жителі України, які не визнають себе українцями» [24, с. 12].

Не розглядаючи сутності наведеного визначення (це не є предметом нашого дослідження), зауважимо, що в обох випадках ми можемо відзначити прояви в українському суспільстві національної самосвідомості, визнання себе етнічними українцями. Нам імпонує думка А. Нечитайло, яка, вивчаючи національну ідентичність у глобальному інформаційному суспільстві, відзначає: «Сучасний світ віддає перевагу конструктивістським поглядам, де національне питання вирішується на рівні свідомості кожного індивіда зокрема, який ідентифікує себе, а національні ідентичності не є сталими, фіксованими та назавжди даними реальностями». «... Українська нація не обмежується кордонами держави Україна, а українцями за походженнями є не лише громадяни України, які проживають на її території, а й поза її межами» [25, с. 62].

Висновок. Отже, до основних передумов формування громадянства в Україні можна віднести такі: повалення російської монархії та відсутність фактичної підстави наявності такого суспільного стану особи як «підданство», поява та створення на її території держав з колегіальною формою влади та управління; формування у науці державного права наукових знань щодо поняття підданства і громадянства; їх розмежування за характером взаємозв'язку між особою і державою; розуміння підданства як особистої залежності особи і монархії, громадянства – як політико-правового зв'язку особи і держави; тривалий історичний розвиток на споконвічній українській території процесів і явищ, які свідчать про появу національної ідентичності в суспільстві. Це: формування в українському суспільстві почуття самопізнання, самовизначення, національної свідомості; відокремленості за етнічними, мовними, культурними, територіальними, економічними та політичними ознаками від інших національностей.

Список використаних джерел

1. *Історія України: нове бачення* : у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Їсаєвич, М. Ф. Котляр [та ін.]; під ред. В.А.Смоля. – К. : Україна, 1995. – 350 с.
2. *Шауро И. Г. Возникновение и развитие института подданства в России в XVI – начале XX вв.: автореф. дисс. соискания науч. степени канд. юрид. наук* : 12.00.01 / И. Г. Шауро. – М., 2013. 28 с.
3. *Основные государственные законы Российской империи от 23 апреля 1906 года.* – СПб. : [Б.и.], 1906.
4. *Марасинова Е. «Закон» и «гражданин» в Российской Империи второй половины XVIII века: очерки истории общественного сознания* / Е. Марасинова. – М. : Новое литературное обозрение, 2017. – 512 с.
5. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
6. *Фесенко І. Ідентифікація міст у національному проекті: вітчизняний контекст урбаністики* / І. Фесенко // *Український альманах* ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка / Фесенко І. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2014. – Вип. 17. – С. 44–47.
7. *Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі* / Л. Нагора // *Політичний менеджмент.* – 2003. – № 2. – С. 14–30.
8. *Чаркіна Т. І. Історичне пізнання як засіб національної ідентифікації* / Т. І. Чаркіна // *Актуальні проблеми філософії та соціології.* – 2015. – Випуск 5. – С. 204–207.
9. *Фан И. Б. Античные модели гражданства* / И. Б. Фан // *Научный ежегодник ИФУП УрО РАН 2002.* – Вып. 3. – С. 92–107.
10. *Резник Ю. Человек в гражданском обществе: проблема идентичности* [Електронний ресурс] / Ю. Резник. – Режим доступу : https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/chel/ch_1/5.pdf.

11. Білан С. І. Національна ідентифікація учнівської молоді як чинник формування громадської ідентичності особистості / С. І. Білан // Молодий вчений. – 2015. – № 1 (16). – С. 138–142.
12. Іванова І. Ф. Категорії «Національна ідентичність і «етнічна група» в сучасній соціальній філософії / І. Ф. Іванова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія», 2015. – Т. 262. – Вип. 250. – С. 84–89. – (Сер. «Філософія»).
13. Сурганова Ю. О. Національна ідентичність як чинник консолідації суспільства / Ю. О. Сурганова // Дні науки філософського факультету. – 2015. – № 9. – С. 77–79.
14. Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні / Т. Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С. 236–246.
15. Яковлева Л. І. Громадська ідентичність як складова легітимності політичної влади / Л. І. Яковлева // Молодий вчений. – 2016. – № 12.1. (40). – С. 140–144.
16. Халилов Т. А. Гражданство как социально-политическая практика: актуальные модели. Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 12. – С. 398–401.
17. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992.
18. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : моногр. / М. Т. Степико. – К. : НISД, 2011. – 336 с.
19. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : моногр. / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
20. Жарська О.В. Європейська ідентичність громадян як чинник формування зовнішньополітичного розвитку України / О. В. Жарська [Електронний ресурс] // Політологічні записки. – 2013. – № 7. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_38.
21. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. / М. Шкільник // Спомини і роздуми ; упоряд. В. Верстюк. – К. : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 152 с.
22. Піскун В. Формування світоглядно правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917–21 рр. / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико [та ін.] // Український соціум ; за заг. ред. В.С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – С. 468–489.
23. Корольов Г. Гетьманат Павла Скоропадського 1918 р.: уявлення та образи сучасної історіографії / Г. Корольов // Історія України (червень 2012) №21–27 (757–758). – С.20–23.
24. Скальський В. Українське суспільство у 1917 р. – на поч. 1918 рр.: стан, настрої, очікування / В. Скальський // Історія України. Шкільний світ. – 2012. – № 21/22. – С. 12–15.
25. Нечитайло А. А. Національна ідентичність у глобальному інформаційному суспільстві / А. А. Нечитайло // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4. – С. 57–63.

References

1. Hurzhii, O.I., Isaievyeh, Ya.D., Kotliar, M.F. (1995). Istoriiia Ukrainy: nove bachennia [History of Ukraine: A New Vision]. (Vols. 2), V.A.Smoliiia (Ed.). Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
2. Shauro, Y.H. (2013). Voznyknovenye y razvytye ynstytuta poddanstva v Rossyy v XVI – nachale XX vv [The emergence and development of the institution of citizenship in Russia in the XVI – early XX centuries]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].
3. Osnovnye gosudarstvennye zakony Rossyiskoi ymperyy ot 23 apreliia 1906 hoda [The main state laws of the Russian Empire of April 23, 1906]. (1906). SPb. : [B.i.] [in Russian].
4. Marasynova, E. (2017). «Zakon» y «hrazhdanyn» v Rossyiskoi Ymperyy vtoroi polovyny XVIII veka: ocherky ystoriyy obshchetsvennogo soznaniya [«The Law» and «Citizen» in the Russian Empire of the Second Half of the 18th Century. Essays on the History of General Consciousness. Moscow: Novoe lyteraturnoe obozrenye [in Russian].
5. Busel, V.T.(2004). Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Great explanatory dictionary of contemporary Ukrainian language]. Kyiv: Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
6. Fesenko, I. (2014). Identyfikatsiia mist u natsionalnomu proekti: vitchyzniani kontekst urbanistyky [Identification of cities in the national project: the national context of urbanization]. Ukrainskyi almanakh - Ukrainian almanac. (issue 17), (pp. 44-47) Kyiv: KNU named by T. Shevchenko [in Ukrainian].
7. Nahorna, L. (2003). Poniattia «natsionalna identychnist» i «natsionalna ideia» v ukrainskomu terminolohichnomu prostori The concept of «national identity» and «national idea» in Ukrainian terminology]. Politychnyi menedzhment - Political management. (2), (pp. 14-30) [in Ukrainian].

8. Charkina, T.I. (2015). *Istorychne piznannia yak zasib natsionalnoi identyfikatsii [Historical knowledge as a means of national identification]. Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology. (issue 5), (pp. 204-207) [in Ukrainian].*
9. Fan, Y.B. (2002). *Antychnye modely hrazhdanstva [Antiquy models of citizenship]. Nauchnyi ezhegodnyk YFyP UrO RAN – Scientific yearbook of IP & U Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. (issue 3), (pp. 92–107). Ekaterinburg [in Russian].*
10. Reznik, Yu. *Chelovek v hrazhdanskom obshchestve: problema ydentychnosti [Man in civil society: the problem of identity]. <https://iphras.ru> Retrieved from https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/chel/ch_1/5.pdf [in Russian].*
11. Bilan, S.I. (2015). *Natsionalna identyfikatsiia uchnivskoi molodi yak chynnyk formuvannia hromadskoi identychnosti osobystosti [National identification of pupils as a factor in the formation of a public identity identity]. Molodyi vchenyi – Young scientist. (1 (16)), (pp.138–142) [in Russian].*
12. Ivanova, I.F. (2015). *Katehorii «Natsionalna identychnist i «etnichna hrupa» v suchasni sotsialni filosofii [Categories «National identity and» ethnic group «in modern social philosophy]. Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia» – Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy complex. Series : Philosophy.(Vols. 262), (issue 250), (pp. 84–89) [in Ukrainian].*
13. Surhanova, Yu.O. (2015). *Natsionalna identychnist yak chynnyk konsolidatsii suspilstva [National identity as a factor in the consolidation of society]. Dni nauky filosofskoho fakultetu - Days of science of the philosophical faculty. (9), (pp.77–79) [in Ukrainian].*
14. Bevz, T. (2014). *Osoblyvosti formuvannia hromadianskoi identychnosti v suchasni Ukraini [Features of the formation of civic identity in modern Ukraine]. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa – Scientific notes to the Institute for Political and Ethnonational Studies named by I. F. Kuras. (issue 3), (pp. 236–246) [in Ukrainian].*
15. Iakovlieva, L.I. (2016). *Hromadsva identychnist yak skladova lehitymnosti politychnoi vlady [Public identity as a component of the legitimacy of political power]. Molodyi vchenyi – Young scientist. (12.1. (40)), (pp.140–144) [in Ukrainian].*
16. Khalylov, T.A. (2012). *Hrazhdanstvo kak sotsyalno-polytycheskaia praktyka: aktualnye modely [Citizenship as a socio-political practice: current models]. Teoriya y praktyka obshchestvennogo razvytiya - Theory and practice of social development.(12), (pp.398–401) [in Russian].*
17. Lypa, Yu. (1992). *Pryznachennia Ukrainy [Appointment of Ukraine]. Lviv: Prosvita [in Ukrainian].*
18. Stepyko, M.T. (2011). *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia [Ukrainian Identity: The Phenomenon and Principles of Formation]. Kyiv : NISD [in Ukrainian].*
19. Kozlovets, M.A. (2009). *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii [The phenomenon of national identity: the challenges of globalization]. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].*
20. Zharska, O.V. (2013). *Yevropeiska identychnist hromadian yak chynnyk formuvannia zovnishnopolitychnoho rozvytku Ukrainy [European identity of citizens as a factor in the formation of Ukraine's foreign policy]. Politolohichni zapysky -Political notes. (7). <http://nbuv.gov.ua> Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_38 [in Ukrainian].*
21. Shkilnyk, M. (2016). *Ukraina u borotbi za derzhavnist v 1917-1921 rr. [Ukraine in the struggle for statehood in 1917-1921]. Spomyny i rozdumy – Reminiscences and reflections.. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»» [in Ukrainian].*
22. Piskun, V., Vlasiuk, O.S., Krysachenko, V.S., Stepyko, M.T. (2005). *Formuvannia svitohliadno pravovykh zasad poniat «hromadianstvo» i «Batkivshchyna» v ukrainskoho sotsiumu (refleksii Ukrainskoi revoliutsii 1917–21 rr. [Formation of the worldview of the legal principles of the concepts of «citizenship» and «Fatherland» in the Ukrainian society (reflection of the Ukrainian Revolution of 1917-21). Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society. V.S. Krysachenko (Ed.). Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].*
23. Korolov, H. (2012). *Hetmanat Pavla Skoropadskoho 1918 r.: uivlennia ta obrazy suchasnoi istoriografii [Hetmanate of Pavel Skoropadsky 1918: representations and images of contemporary historiography]. Istoriiia Ukrainy – History of Ukraine. (21-27) (757-758)), (pp.20–23) [in Ukrainian].*
24. Skalskyi, V. (2012). *Ukrainske suspilstvo u 1917 r. – na pochatku 1918 rr.: stan, nastroi, ochikuvannia [Ukrainian society in 1917 – at the beginning of 1918: state, mood, expectation]. Istoriiia Ukrainy. Shkilnyi svit – History of Ukraine. School world. (21/22), (pp. 12–15) [in Ukrainian].*
25. Nechytailo, A.A. (2013). *Natsionalna identychnist u hlobalnomu informatsiinomu suspilstvi [National identity in the global information society]. Stratehichni priorytety – Strategic priorities. (4), (pp. 57–63) [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 31.01.2019.

Василь Ухач,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 1940–1950-Х РОКІВ: ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ (ВИБРАНІ АСПЕКТИ)

Проаналізовано процеси інституціалізації досліджень суб'єктів українського визвольного руху періоду 1940–1950-х років в контексті державної політики комеморації та зокрема створеного у 2006 році Українського інституту національної пам'яті.

Ключові слова: інституціалізація, Український самостійницький рух, суб'єкти українського визвольного руху 1940–1950-х років, Український інститут національної пам'яті, державна політика комеморації, сучасна історіографія.

Ухач В.

Украинское освободительное движение 1940–1950-х годов: институциализация исследований (избранные аспекты)

Проанализировано процессы институциализации исследований субъектов украинского освободительного движения 1940–1950-х годов в контексте государственной политики коммеморации и в частности созданного в 2006 году Украинского института национальной памяти.

Ключевые слова: институциализация, Украинское самостоятельное движение, субъекты украинского освободительного движения 1940–1950-х годов, Украинский институт национальной памяти, государственная политика коммеморации, современная историография.

Ukhach V.

Ukrainian liberation movement in 1940–1950 : institutionalization of researches (chosen aspects)

The institutionalization processes of subjects researches of the Ukrainian liberation movement in the period of 1940–1950-ies in the context of the state policy of comorbidity and in particular the Ukrainian Institute of National Memory (created in 2006) are analyzed.

Keywords: institutionalization, Ukrainian independent movement, subjects of the Ukrainian liberation movement in 1940–1950, Ukrainian Institute of National Memory, the state policy of comorbidity, modern historiography.

Постановка проблеми. Процеси національного відродження, розгортання національних рухів значною мірою посприяли усталенню проблематики українського визвольного руху. Водночас у контексті інструментарію державної політики пам'яті незалежної України вкрай важливим поставало питання інституційних заходів, що, на нашу думку, за взірцем насамперед країн Балтії, Центрально-Східної Європи, які позбувались спадщини тоталітарного комуністичного режиму, свого роду «уконституювали» б діяльність як державних, так і громадських організацій у сфері повернення історичної правди, зокрема і про національно-визвольну боротьбу 1940–1950-х років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній українській історіографії відсутні системні напрацювання заявленої наукової теми. Окремі аспекти знаходили своє відображення в ряді колективних та індивідуальних монографій, дисертаційних досліджень, наукових публікацій, зокрема таких авторів: В. В'ятровича, О. Гриценка, С. Кульчицького, О. Кентія, О. Лисенка, І. Патріляка, В. Солдатенка, В. Ухача та ін. [1].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Впродовж 1991–1996 рр., незважаючи на спроби насамперед українського парламенту унормувати процес вивчення питань, пов'язаних із перевіркою діяльності ОУН і УПА, це не привело до жодних реальних результатів, завівши українські владні інституції у політичний «клінч» [2]. На заваді розробці юридичного (наголосимо, що своєї частки роботи правники не виконали і досі, а правові аспекти оцінки діяльності суб'єктів українського визвольного руху часів Другої світової війни та післявоєнного періоду і досі залишаються, за винятком окремих досліджень науковців, які розробляли цю нішу в контексті власних наукових уподобань [3], слабкою ланкою в сучасній

історіографії – В. У.) та історичного висновків, на нашу думку, стали протилежні погляди на проблему ОУН і УПА парламентських політичних сил [4, с. 7], відсутність належного фінансового забезпечення [5, с. 16] і, без перебільшення, нерішучість, своєрідний електоральний страх відповідальних владних керівників рішуче взятися за об'єктивне розв'язання цього питання.

Оцінюючи інституційну складову у діяльності окремих органів влади України впродовж 1994–2004 рр. у питанні дослідження українського визвольного руху, слід констатувати, що вона обмежилася рамками прийнятих ухвал, створення тимчасових комісій Верховної ради України, президентських ініціатив та доручень урядовій комісії. Виходячи із реалій суспільно-політичної ситуації в різних регіонах, очільники Української держави, представники окремих політичних сил, особливо представлених у парламенті, загалом обрали «тактику невтручання в «проблему ОУН-УПА» [4], що фактично консервувало цю проблему, але аж ніяк не знімало протистояння навколо неї, продовжуючи розколювати українське суспільство.

Метою статті є проаналізувати процеси інституціалізації досліджень суб'єктів українського самостійницького руху періоду 1940–1950-х рр. у контексті державної політики комеморації і зокрема створеного у 2006 рр. Українського інституту національної пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Неспроможність тимчасової парламентської комісії вирішити питання змусило Президента України Л. Кучму 28 травня 1997 р. дати доручення створити Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА на чолі з тодішнім прем'єр-міністром В. Смолієм [6, с. 64]. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. за № 1004 [7], комісія на чолі з віце прем'єр-міністром і рядом міністрів, голови СБУ, Генпрокурора (за згодою), президента НАН та керівників Інституту історії України та Інституту стратегічних досліджень, обох ветеранських об'єднань (за згодою) [4, с. 7], отримала завдання «вивчення питань, пов'язаних з діяльністю ОУН-УПА, і підготовка історично та юридично обґрунтованих висновків щодо її діяльності» [7]. У рамках комісії у вересні 1997 р. було створено при Інституті історії НАН України робочу групу істориків (розпочала роботу у 1998 р.) для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН і УПА [8].

Результатом величезної пошукової та аналітичної роботи стала публікація у 2000 р. попередньої історичної довідки «Проблема ОУН-УПА» [9] обсягом в 129 с. і зроблений на її основі «Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант)» [10]. У 2005 р. була надрукована книга «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія» [4], яка стала своєрідним вінцем напрацювань робочої групи істориків.

Впродовж 1998–2004 рр. робоча група істориків надрукувала на базі Інституту історії України 27 книг загальним обсягом 5723 с., більшість з яких були монографічними дослідженнями «білих плям» в історії націоналістичного підпілля та Української повстанської армії [4].

В умовах фактичної відсутності нових інституційних установ у царині національної пам'яті (скажімо, за зразком Інститутів національної пам'яті країн колишнього соціалістичного табору – В. У.), на нашу думку, цю місію у межах власних повноважень, перебрали у цей період на себе академічні науково-дослідні (насамперед Інститут історії України, Інститут стратегічних досліджень) та університетські заклади.

Події «помаранчевої» революції 2004 р. і прихід до влади Президента В. Ющенка ознаменували початок якісно нового етапу в інституціалізації досліджень українського самостійницького руху. Перші укази нового Президента В. Ющенка, що стосувалися українського визвольного руху періоду Другої світової війни та післявоєнного часу, з'явилися у 2006 р., і на думку О. Гриценка «...були за змістом та завданням досить обережні» [11, с. 742].

Водночас Указ № 879/2006 від 14 жовтня «Про всебічне вивчення і об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» містив інноваційну складову та передбачав ціль: «консолідації та розвитку української нації, встановлення історичної справедливості щодо учасників українського визвольного руху, сприяння процесу національного примирення та взаєморозуміння, відновлення національної пам'яті» [12]. На уряд та академічні науково-дослідні інститути покладалося завдання розробки комплексу заходів на 2006–2007 рр., зокрема: продовження ґрунтовних наукових досліджень, організації різнопланових наукових форумів, налагодження видавничої та інформаційно-популяризаторської роботи з використання ЗМІ, телебачення. Особливий акцент в Президентському указі ставився на розробку законопроекту про український визвольний рух 20-50-х років ХХ століття [13, с. 128]. Отже, Указ № 879 окреслював дослідницькі, законодавчі та просвітницькі напрями роботи.

Помітне небажання відповідальних урядових очільників практично втілювати поставлені у президентських указах завдання фактично змусили В. Ющенка у січні 2008 р. внести до Верховної Ради власний проект

Закону України «Про правовий статус учасників боротьби за незалежність України 20-90-х років ХХ століття» [14]. Проте черговий раз ні президентський законопроект, ні пізніші законопроекти, підготовлені окремими депутатами з національно-демократичних фракцій, не знайшли підтримки в українському парламенті [11, с. 748].

Одним із завдань історичної політики в часи президентства В. Ющенка було визначено діяльність, спрямовану на формування національної єдності та спільної культурно-історичної ідентичності. Зрештою, історична політика в діяльності глави держави займало одне з пріоритетних місць, а тому нагальною стала потреба створити державну інституцію, яка б відповідала за її проведення [15, с. 65].

Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП) був утворений Постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 764 як «центральный орган виконавчої влади із спеціальним статусом» [16]. Урядовою Постановою № 927 від 5 червня 2006 р. «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті», новий орган (п. 1 Положення) є «спеціальним уповноваженим центральним органом влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу» [11, с. 438] (Постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 р. № 664 спеціальний статус було знято) [17]. Відповідно до Положення УІНП «організовує виконання актів законодавства з питань, що належать до його компетенції, здійснюють контроль за її реалізацією, узагальнює практику застосування законодавства, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення і в установленому порядку виносить їх на розгляд Президента України та Кабінету Міністрів» [16].

Програма діяльності УІНП передбачала: «реалізацію державної політики та координацію діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу; *забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за встановлення державності України у ХХ столітті*, історичного минулого Українського народу, в тому числі усіх форм репресій; здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, *учасників національно-визвольної боротьби*; висвітлення та пропаганду славних сторінок історії України, видатних українців та видатних колективів у всіх сферах життя; розробку гуманітарних та економічних засад розвитку майбутнього України в контексті незворотності державності; створення Центрального державного архіву національної пам'яті та цілий ряд інших напрямів» [16].

За часів Президента В. Ющенка та головування УІНП І. Юхновського найактуальнішими проблемами діяльності інституту були: питання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні; політичних репресій тоталітарного режиму проти Українського народу; розбудови національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [18]; створення Архіву національної пам'яті (електронної бази архівних документів подій, пов'язаних з українським визвольним рухом ХХ століття, політичними репресіями, голодомором тощо) [19, с. 17]. У переліку пріоритетних напрямів праці УІНП і український визвольний рух 20–50-х років ХХ століття, зокрема опрацювання концепції та підготовка проекту Закону України «Про українську збройну визвольну боротьбу 1917–1956 років, статус і соціальний захист її учасників», збір доказової бази з метою аргументації необхідності прийняття цього закону [16].

У науковій літературі спостерігається досить широка палітра підходів до постання, пріоритетних завдань діяльності, значення та оцінки УІНП за часів Президента В. Ющенка. На думку В. Расевича, УІНП було створено за аналогією існуючих Польського Інституту національної пам'яті (далі – ПІНП) та Яд Вашем в Ізраїлі [15, с. 65]. Для порівняння, польський Інститут національної пам'яті (далі – ПІНП, утворений 18 грудня 1998 р.) має власну специфіку і складається з двох частин – Інституту і комісії [20, с. 404], є «польською державною науково-дослідною, архівною та люстраційною установою ...» [21, с. 162]. Структура і роль ПІНП включає чотири різнопланові вертикалі: Комісію розслідування злочинів проти польського народу, Бюро надання та архівації документів (у його розпорядженні знаходиться бл. 80 км. полиць з документами), Бюро публічної освіти, Бюро люстрації. Польський ІНП окрім центрального включає 11 регіональних відділів або управлінь, 7 делегатур, видає 6 журналів-щомісячників («Пам'ять. pl», «Бюлетень ІНП», «Право і справедливість», «Архівний огляд ІНП» та ін.), освітній інтернет-портал «Пам'ять. pl», цифрову бібліотеку, віртуальний музей та ін. [21, с. 163]. Загалом в польському ІНП працює близько 2119 осіб, з них – 370 в архіві [21, с. 163], а річний бюджет складає десятки мільйонів [22, с. 77]. Ю. Шаповал в одній із власних публікацій «Інститут без якого не буде України» [20, с. 404], з-поміж пріоритетних напрямів роботи УІНП вказує на архівну, дослідницьку та музейно-експозиційну ділянки [20, с. 163]. Об'єктивна оцінка, на нашу думку, роботі УІНП за період 2006–2010 рр. подана О. Гриценком. Очевидно, у доброму розумінні можна позаздрити польським колегам, співробітникам ПІНП, але діяльність УІНП у перші чотири роки значно обмежувалась недостатнім фінансуванням та кадровим потенціалом. Так, стверджує О. Гриценко, попри затверджену граничну чисельність штату УІНП в 105 одиниць, бюджет фінансування установи реально вистачав на оплату праці лише 40–45 співробітникам [11, с. 444]. По-друге, інституційна розмитість поставлених завдань між установами часто ставала причиною відсутності організаційної відповідальності за їх виконання. По-третє,

О. Гриценко, не безпідставно наголошує на низькому коефіцієнті практично втілених в життя проектів УІНП. Не розпочали праці ні Архів національної пам'яті, ані науково-дослідна установа, лишень у Львові, Чернігові й Сумах інститут мав аж по 1 (!) представнику. На думку науковця, причинами такого становища була не тільки фінансова складова, але й позиція очільників провладних органів, які розглядали УІНП як «... допоміжну Інституцію з незначним потенціалом ...» [11, с. 451, 457], своєрідним тихим супротивом, або і небажанням інших відомств (Держархів, «силові» відомства), обласних державних адміністрацій ділитися власними поважаєними та архівними ресурсами [11, с. 457].

За президентства В. Януковича в аналізі діяльності УІНП можна виокремити наступні специфічні риси: по-перше, в контексті проголошеної адмінреформи було законодавчо ліквідовано його виконавчу функцію та «перепрофільовано» «в науково-дослідну установу в управлінні Кабінету Міністрів» [23, с. 857–858]; по-друге, як «... галузева наукова установа прикладного допоміжного щодо урядових структур характеру ...» [11, с. 858], пріоритетом роботи тодішнього УІНП стали не так наукові розробки, як «забезпечення важливих державних заходів» [11, с. 862].

Події «Револуції гідності» та прихід нової владної команди ознаменували подальше законодавче унормування діяльності УІНП. Новий очільник УІНП В. В'ятрович поставив завдання повернення Інституту попереднього статусу та перетворення в незалежний від політичної ситуації орган [24]. Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання Українського інституту національної пам'яті», від 12 листопада 2014 р., № 684 [25] було затверджено Положення про УІНП [26], за яким інститут є «центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури, і який реалізовує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [26]. До переліку основних завдань оновленого УІНП увійшла й організація системного, об'єктивного дослідження історії української державності, етапів боротьби за відновлення державності, здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху [26].

Висновки. Таким чином, за період 1991–2004 рр (за президентства Л. Кравчука та Л. Кучми) відбувався процес спроб обережного вивчення та оцінки діяльності ОУН і УПА та наступного унормування окремих аспектів їх боротьби з тоталітарними режимами. Проблема ОУН і УПА містила комплекс суспільно-політичних, ідеологічних та ціннісних складників, вирішення окремих сегментів яких перші два Президенти України, Верховна Рада, Кабінет Міністрів робили з постійною оглядкою на електоральні настрої населення окремих регіонів України. Власне за цей період не було зроблено жодних реальних кроків до утворення нових інституцій, які б діяли у сфері історичної пам'яті, сприяли б поверненню правди про табуйовані комуністичним режимом питання вітчизняної історії, українського визвольного руху зокрема.

У 2006 р., значною мірою за зразком окремих країн Балтії та держав Центрально-Східної Європи (насамперед Польщі) було утворено Український інститут національної пам'яті, який як центральний орган виконавчої влади мав сфокусувати свої зусилля на відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу. Загалом першим трьом Президентам України так і не вдалося реалізувати ключове завдання політики щодо українського визвольного руху – на законодавчому рівні визнати УПА воюючою стороною і надати її ветеранам відповідні соціальні гарантії. 6 грудня 2018 р. Верховна Рада України внесла зміни до чинного законодавства, надавши воякам УПА статус учасників бойових дій та гарантувавши їх соціальний захист [27].

Список використаних джерел

1. Ухач В. З. *Український інститут національної пам'яті та його роль у дослідженні питань українського визвольного руху 40 – середини 50-х рр. XX століття*. [Електронний ресурс] / В. З. Ухач. – Режим доступу : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2431.
2. Ухач В. З. *Внесок неурядових науково-громадських установ у дослідження проблематики українського визвольного руху (1939 – серед. 50-х рр. XX ст.)*. [Електронний ресурс] / В. З. Ухач. – Режим доступу : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2404 (дата звернення 19.08.2018 р.).
3. Патриляк І. К. *Дослідник важких питань вітчизняної історії* [Електронний ресурс] / І. К. Патриляк. – Режим доступу : http://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2017/23.pdf (дата звернення 14.07.2018 р.).
4. Мамонтов І. О. *Український націоналістичний рух у протистоянні антидемократичним режимам у 1920-х–1950-х рр.: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. О. Мамонтов. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2016. – 230 с.*
5. В. В. Дзьобак. *Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси* / В. В. Дзьобак, І. І. Льюшин, Г. В. Касьянов [та ін.] ; відп. ред. Кульчицький С. В. НАН України ; Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2005. – С. 7–8.

6. Федоренко В. Л. Проблеми законодавчого забезпечення реабілітації вояків Української повстанської армії, які постраждали від політичних репресій радянської влади / В. Л. Федоренко, О. В. Білий, С. В. Дрьомов, В. В. Шутович // *Стратегічні пріоритети*. – 2008. – № 3(8). – С. 16.
7. Кузутяк М. Політико-правові підстави визнання ОУН та УПА воюючою стороною у Другій світовій війні / М. Кузутяк, С. Кобута // *Галичина*. – 2008. – № 14. – С. 64.
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА» від 12 вересня 1997 р., № 1004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1004-97-%D0%BF> (дата звернення 16.07.2018 р.).
9. Кульчицький С. ОУН-УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле [Електронний ресурс] / С. Кульчицький. – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/oun-ura-sprava-v-istini-ne-v-politichniy-monopolii-na-minule> (дата звернення 10.07.2018 р.).
10. Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка, відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – 128 с.
11. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА: Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА: Попередній варіант. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – 38 с.
12. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати / О. Гриценко. – К. : «К.І.С.», 2017. – С. 125, 438, 444, 451, 457, 748, 852, 862.
13. Указ Президента України від 14.10.2006 р., № 879/2006 «Про всебічне вивчення і об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/879/2006>.
14. Веденєєв Д. Військова діяльність руху ОУН та УПА й їх противників у світлі норм міжнародного гуманітарного права / Д. Веденєєв, Г. Биструхін // *Підприємництво, господарство і право*, 2007. – № 4. – С. 128.
15. Проект Закону України «Про правовий статус учасників боротьби за незалежність України 20-90-х років ХХ ст.» від 10.01.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31295.
16. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за заг. ред. Л. Зашильняка ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 65.
17. Український інститут національної пам'яті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ura.in.ua/book/page_id=6/.
18. Про Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.tetori.gov.ua/254.htm.
19. Указ Президента України № 400/2006 від 17.05.2006 р. «Про надання «Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/4002006-4226>.
20. Постанова Кабінету Міністрів від 13 червня 2007 р. № 820 «Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/820-2007-n>.
21. Папакін Г.В. Українські визвольні змагання 1939–1956 рр. : джерелознавчий аспект / Г. В. Папакін // *Ін-т історії України, НАН України* / Г. В. Папакін. – К., 2012. – С. 17.
22. Шаповал Ю. Доля як історія: визначні події в історії України ХХ століття і роль в них представників українського політикуму / *Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України ; Центр історичних досліджень* / Ю. Шаповал – К., Генеза, 2006. – С. 163, 404.
23. Національна історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К. : ДП «НВУ «Пріоритети», 2013. – С. 162–163.
24. Веденєєв Д. В. Повстанська розвідка діє точно й відважно... В кн.: *Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті рр.* / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К. : В-во «К.І.С.», 2007. – С. 77.
25. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» від 12.01.2011 р., № 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-n>.
26. В Інституті національної пам'яті нове керівництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/03/26/142108/>.

27. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Українського інституту національної пам'яті» від 12 листопада 2014 р., № 684. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-n>.
28. Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про Український інститут національної пам'яті» від 12 листопада 2014 р., № 684. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-n>.
29. Закон України «Про внесення зміни до статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті», № 2640-VIII від 06.12.2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2640-19>.

References

1. Ukhach, V.Z. (2018). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty ta yoho rol u doslidzhenni pytan ukrainskoho vyzvolnoho rukhu 40 – seredyny 50-kh rokiv XX stolittia*. <http://www.lex-line.com.ua> Retrieved from http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2431 (data zvernennia 12.07.2018 r.); *Yoho zh. Vnesok neuriadovykh naukovo-hromadskykh ustanov u doslidzhennia problematyky ukrainskoho vyzvolnoho rukhu (1939 – sered. 50-kh rr. XX st.)*. <http://www.lex-line.com.ua> Retrieved from http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2404 (data zvernennia 19.08.2018 r.) [in Ukrainian].
2. Patryliak, I.K. (2018). *Doslidnyk vazhkykh pytan vitchyznianoï istorii [Researcher of difficult questions of national history]*. <http://archives.gov.ua> Retrieved from http://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2017/23.pdf (data zvernennia 14.07.2018 r.) [in Ukrainian].
3. Mamontov, I.O. (2016) *Ukrainskyi natsionalistychnyi rukh u protystoianni antydemokratychnym rezhymam u 1920-kh – 1950-kh rr.: istoryko-pravove doslidzhennia [Ukrainian nationalist movement in the struggle against anti-democratic regimes in the 1920s-1950s: historical and legal research]*. Candidate's thesis. Lviv: Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnikha» [in Ukrainian].
4. Dzobak, V.V., Iliushyn, I.I., Kasianov, H.V. (2005). *Orhanizatsiia ukrainskyi natsionalistiv i ukrainska povstanska armii. Istorychni narysy [The organization of Ukrainian nationalists and the Ukrainian insurgent army. Historical Essays]*. Instytut istorii Ukrainy – Institute of History of Ukraine. S.V. Kulchytskyi (Ed.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Fedorenko, V.L., Bilyi, O.V., Dromov, S.V., Shutovych, V.V. (2008) *Problemy zakonodavchoho zabezpechennia reabilitatsii voiakiv Ukrainskoi povstanskoï armii, yaki postrazhdaly vid politychnykh represii radianskoï vlady [Problems of legislative provision of rehabilitation of Ukrainian insurgent army who suffered from political repressions of Soviet power]*. *Stratehichni priorytety – Strategic priorities*, 3(8), 16 [in Ukrainian].
6. Kuhutiak, M., Kobuta, S. (2008) *Polityko-pravovi pidstavy vyznannia OUN ta UPA voiuuichoïu storonoïu u Druhii svitovii viini [Political and legal grounds for recognition of the OUN and UPA as a warring party in the Second World War]*. *Halychyna – Galicia*, 14, 64 [in Ukrainian].
7. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro Uriadovu komisiiu z vyychennia diialnosti OUN-UPA» vid 12 veresnia 1997 r., № 1004 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the Government Commission for the Study of the OUN-UPA» of September 12, 1997, № 1004]*. <http://zakon0.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1004-97-%D0%BF> (data zvernennia 16.07.2018 r.) [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, S. *OUN-UPA: sprava v istyni, a ne v politychnii monopolii na mynule [OUN-UPA: It's a matter of truth, not a political monopoly on the past]*. <https://day.kyiv.ua> Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/oun-upa-sprava-v-istyni-ne-v-politichniy-monopolii-na-minule> (data zvernennia 10.07.2018 r.) [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S.V.(2000). *Problema OUN–UPA: Poperednia istorychna dovidka [The problem of the OUN-UPA: Historical background]*. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
10. *Promizhnyi zvit robochoï hrupy dlia pidhotovky istorychnoho vysnovku pro diialnist OUN-UPA [Interim report of the working group to prepare a historical conclusion on the activities of the OUN-UPA]*. *Istorychnyi vysnovok pro diialnist OUN-UPA: Poperednii variant Historical conclusion on the activities of the OUN-UPA: Previous version*. (2000). Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

11. Hrytsenko, O. (2017) *Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty prezidentiv Ukrainy (1994-2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty* [Presidents and memory. Policy of the memory of the presidents of Ukraine (1994-2014): background, message, implementation, results]. Kyiv: «K.I.S.» [in Ukrainian].
12. *Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 14.10.2006 r., № 879/2006 «Pro vsebichne vyvchennia i obiektivne vysvitlennia diialnosti ukrainskoho vyzvolnoho rukhu ta spryiannia protsesu natsionalnoho prymyrennia»* [Decree of the President of Ukraine dated October 14, 2006, № 879/2006 «On comprehensive study and objective coverage of the activities of the Ukrainian liberation movement and promoting the process of national reconciliation».] <http://zakon3.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/879/2006> (data zvernennia 29.11.2018 r.) [in Ukrainian].
13. Viedenieiev, D., Bystrukhin, H. (2007) *Viiskova diialnist rukhu OUN ta UPA u yikh protyvnikiv u svitli norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava* [Military activity of the OUN and UPA movement and their opponents in the light of the norms of international humanitarian law]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo - Entrepreneurship, economy and law.* 4, 128 [in Ukrainian].
14. *Proekt Zakonu Ukrainy «Pro pravovyi status uchasykiv borotby za nezalezhnist Ukrainy 20-90-kh rokiv XX st.» vid 10.01.2008 r.* [Draft Law of Ukraine «On the Legal Status of the Participants of the Struggle for the Independence of Ukraine 20-90-ies of the XX Century.» Dated 10/01/2008]. <http://w1.c1.rada.gov.ua> Retrieved from URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31295 (data zvernennia 22.07.2018 r.) [in Ukrainian].
15. Zashkilniaka, L. (2009). *Istorychni mify i steoretypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini* [Historical myths and stereotypes and interethnic relations in modern Ukraine]. NAN Ukrayiny, Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha – National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies them. I. Kryp'yakevich. Lviv: Instytut ukraїnoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
16. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty* [Ukrainian Institute of National Remembrance]. <http://upa.in.ua> Retrieved from http://upa.in.ua/book/page_id=6/ (data zvernennia 28.09.2018 r.) [in Ukrainian].
17. *Pro Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty* [About the Ukrainian Institute of National Remembrance]. www.memoru.gov.ua. Retrieved from www.memoru.gov.ua/254htm (data zvernennia 24.10.2018 r.) [in Ukrainian].
18. *Ukaz Prezidenta Ukrainy № 400/2006 vid 17.05.2006 r. «Pro nadannia «Derzhavnomu istoryko-memorialnomu zapovidnyku «Bykivnianski mohyly» statusu natsionalnoho»* [Decree of the President of Ukraine № 400/2006 dated May 17, 2006 «On the provision of the status of national» to the State Historical and Memorial Preserve «Bykovnya Graves»]. <https://www.president.gov.ua> Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4002006-4226> (data zvernennia 13.11.2018 r.); *Postanova Kabinetu Ministriv vid 13 chervnia 2007 r. № 820 «Pro nevidkladni zakhody shchodo podalshoho rozvytku Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka «Bykivnianski mohyly»* [Resolution of the Cabinet of Ministers dated June 13, 2007, № 820 «On urgent measures for the further development of the National Historical and Memorial Reserve» Bykovnyansk graves»]. <http://zakon5.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/820-2007-p> (data zvernennia 23.08.2018 r.) [in Ukrainian].
19. Papakin, H.V. (2012) *Ukrainski vyzvolni zmahannia 1939-1956 rokiv: dzhereloznavchyi aspekt* [Ukrainian liberation struggles of 1939-1956: source-study aspect]. Instytut istoriyi Ukrayiny, NAN Ukrayiny – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
20. Shapoval, Yu. (2006) *Dolia yak istoriia: [vyznachni podii v istorii Ukrainy XX stolittia i rol v nykh predstavnykiv ukrainskoho politykumu]* Instytut politychnykh i etnonatsionalnyi doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, Tsentr istorychnykh doslidzhen. Kyiv: Geneza, 163, 404 [in Ukrainian].
21. Kyrydon, A.M. (2013).. *Natsionalna istorychna pamia* [National Historic Memory: Dictionary of Key Terms]. Kyiv: DP «NVU «Priorytety» [in Ukrainian].
22. Viedenieiev, D.V., Bystrukhin, H.S. (2007) «Povstanska rozvidka diie tochno y vidvazhno...». [Insurgent intelligence operates precisely and courageously ... «]. *Dokumentalna spadshchyna pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv ta Ukrainskoi povstanskoï armii. 1940-1950-ti roky-* Documentary heritage of the special units of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. 1940-1950s Kyiv: «K.I.S.» [in Ukrainian].
23. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro utvorennia Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiaty» vid 12.01.2011 r., № 8.* [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the Establishment of the Ukrainian Institute of National Memory» dated January 12, 2011, №8.] <http://zakon2.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-p> (data zvernennia 24.09.2018 r.) [in Ukrainian].

24. *V Instytuti natsionalnoi pamiati nove kerivnytstvo [In the Institute of National Remembrance a new leadership]*. <http://www.istpravda.com.ua> Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/03/26/142108/> (data zvernennia 06.08.2018 r.) [in Ukrainian].
25. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Deiaki pytannia Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiati» vid 12 lystopada 2014 r., № 684. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Some Issues of the Ukrainian Institute of National Remembrance» dated November 12, 2014, № 684]*. <http://zakon3.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-p> (data zvernennia 18.10.2018 r.) [in Ukrainian].
26. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Polozhennia pro Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiati» vid 12 lystopada 2014 r., № 684. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Regulations on the Ukrainian Institute of National Remembrance» dated November 12, 2014, № 684.]*. <http://zakon3.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-p> (data zvernennia 30.11.2018 r.) [in Ukrainian].
27. *Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zminy do statti 6 Zakonu Ukrainy «Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu» shchodo posylennia sotsialnoho zakhystu uchasyukiv borotby za nezalezhnist Ukrainy u XX stolitti», № 2640-VIII vid 06.12.2018 r. [Law of Ukraine «On Amendments to Article 6 of the Law of Ukraine» On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection «in relation to strengthening social protection of participants in the struggle for Ukraine's independence in the XX century», №. 2640-VIII dated 06.12.2018.]*<https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2640-19> (data zvernennia 19.02.2019 r.).

Стаття надійшла до редакції 23.01.2019.

2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.9

*Олександр Баганець,
здобувач МАУП*

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ

Висвітлено питання законодавчого забезпечення реформи органів прокуратури, визначено його особливості та сформовано узагальнення, спрямовані на подальшу теоретичну розробку проблем діяльності органів прокуратури в якості сучасного органу правопорядку.

Ключові слова: законодавство, реформа, органи прокуратури, функції, органи правопорядку.

Баганець А.

Правовые основы осуществления реформы прокуратуры в Украине

Рассмотрены вопросы законодательного обеспечения реформы органов прокуратуры. Определены её особенности и сформированы обобщения, направленные на дальнейшую теоретическую разработку проблем деятельности органов прокуратуры в качестве современного органа правопорядка.

Ключевые слова: законодательство, реформы, органы прокуратуры, функции, органы правопорядку.

Bahaneț O.

Legal frameworks for promoting reforms in Ukraine

In the article author researches the legislative support of reform of the prosecution, its features, and formed generalizations for support the further development of the theoretical problems of the prosecution as a modern law enforcement agency.

Keywords: legislation, administrative activity, prosecutors, management, functions, law enforcement authorities.

Постановка проблеми. Реформування органів прокуратури залишається одним із невиконаних зобов'язань України перед Радою Європи ще з 1995 р. Реформа системи кримінальної юстиції, що проводиться в Україні, зумовила перегляд статусу органів прокуратури, відхід від пріоритету наглядової діяльності та формування її нової європейської моделі.

Виклад основного матеріалу. У результаті законодавчих ініціатив із Конституції України був включений розділ VII «Прокуратура» у повному обсязі, а норми, які визначають статус органів прокуратури, були включені до розділу VIII «Правосуддя». Зокрема, з переліку функцій прокуратури вилучено низку невластивих (за європейськими стандартами) її функцій, таких як: нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина; нагляд за додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами (так званий «загальний нагляд»); нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян. З огляду на неповноту реформування органів прокуратури та неповну відповідність їх функцій до європейських стандартів Указом Президента України від 20.05.2015 року № 276/2015 «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр.» визначено, що основним

завданням реформування органів прокуратури є подальша оптимізація повноважень прокуратури та обмеження сфери їх застосування відповідно до рекомендацій Ради Європи.

Разом з тим, зважаючи на багатоаспектність проблеми здійснення реформи системи кримінальної юстиції та прокуратури зокрема, питання адміністративно-правового забезпечення реформи органів прокуратури потребують подальшої наукової розробки, що і зумовлює актуальність цієї статті.

Загальновідомо, що класифікація нормативно-правових актів за юридичною силою має таку ієрархію: Конституція України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; закони України та інші підзаконні акти.

У контексті викладеного, на нашу думку, нормативно-правові засади здійснення реформи органів прокуратури України можна диференціювати на міжнародні (міжнародні договори), національні (закони України та підзаконні акти) та локальні (відомчі накази).

При цьому що стосується локальних нормативно-правових актів забезпечення реформування органів прокуратури, то хочемо акцентувати, що їх доцільно розглядати за суб'єктами прийняття. Зазначимо, що протягом 2014–2018 рр. очільники Генеральної прокуратури України змінювалися чотири рази.

14 жовтня 2014 рр. було прийнято Закон України «Про прокуратуру» [1]. Серед новел цього Закону, як зазначає дослідник В. Попович [2], такі:

1) скасовано прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів (у тому числі у «приватному секторі» економіки);

2) ускладнено порядок добору кандидатів на посади місцевих прокурорів та їх призначення. Згідно зі ст. 29 Закону України «Про прокуратуру», до такого порядку включено 13 етапів: (перший – прийняття рішення Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів (далі – КДКП) про проведення добору кандидатів на посаду прокурора, яке розміщується на її офіційному веб-сайті; другий – подання особами, які виявили бажання стати прокурором, відповідної заяви та документів; третій – здійснення КДКП перевірки відповідності претендентів вимогам, установленим до кандидата на посаду прокурора; четвертий – складання кваліфікаційного іспиту; п'ятий – оприлюднення КДКП на своєму офіційному веб-сайті списку кандидатів, які успішно склали кваліфікаційний іспит; шостий – спеціальна перевірка кандидатів, які успішно склали кваліфікаційний іспит; сьомий – визначення рейтингу кандидатів на посаду прокурора серед осіб, які успішно склали кваліфікаційний іспит та щодо яких проведено спеціальну перевірку, а також зарахування їх до резерву на заміщення вакантних посад прокурорів; восьмий – проходження кандидатом на посаду прокурора спеціальної підготовки в Національній академії прокуратури України; дев'ятий – оголошення КДКП у разі відкриття вакантних посад прокурорів конкурсу на зайняття таких посад серед кандидатів, які перебувають у резерві та пройшли спеціальну підготовку; десятий – проведення конкурсу на зайняття вакантних посад прокурорів на основі рейтингу кандидатів; одинадцятий – направлення КДКП подання керівнику місцевої прокуратури щодо призначення кандидата на посаду прокурора; дванадцятий – призначення особи на посаду прокурора; тринадцятий – складення особою присяги прокурора) [1].

3) закладено нову систему місцевих прокуратур, відповідно до якої чисельність прокурорів та інших працівників органів прокуратури, структура Генеральної прокуратури України, регіональних та місцевих прокуратур, Національної академії прокуратури визначатимуться законом та затверджуватимуться наказом генерального прокурора за погодженням з Радою прокурорів України з урахуванням обсягу роботи прокуратури та у межах видатків, затверджених у державному бюджеті на утримання органів прокуратури;

4) запроваджено органи прокурорського самоврядування: **Всеукраїнська конференція працівників прокуратури та Рада прокурорів України, що наділені широкими повноваженнями**, як-от щодо: призначення членів Вищої ради юстиції та прийняття рішення про припинення їх повноважень; фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури; звернення до органів державної влади та їх посадових осіб із пропозиціями щодо вирішення питань діяльності прокуратури; внесення рекомендацій про призначення та звільнення прокурорів з адміністративних посад та ін.;

5) введено чітку процедуру притягнення прокурорів до дисциплінарної відповідальності через створення нової інституції – Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (про яку вже йшлося вище), яка матиме реальні повноваження не лише щодо проведення добору прокурорів на відповідні посади, а й стосовно розгляду скарг (заяв) про вчинення прокурором дисциплінарного проступку та здійснення безпосередньо дисциплінарного провадження. Засобами мінімізації втручання у роботу зазначеного органу насамперед є те, що КДКП складається не тільки з прокурорів (у кількості 5 членів), а й з двох учених, одного адвоката, трьох представників уповноваженого Верховної Ради із прав людини (правозахисників, представників громадських організацій та ін.);

б) закріплено на законодавчому рівні припис про те, що прокурори підпорядковуються своїм керівникам виключно в частині виконання письмових наказів адміністративного характеру, пов'язаних з організаційними питаннями діяльності прокурорів та органів прокуратури [2].

Професор Б. Малишев вважає, що до новел зазначеного вище закону варто віднести й установлення на законодавчому рівні розміру заробітної плати прокурора, яка складається з посадового окладу та доплат за вислугу років і виконання обов'язків на адміністративній посаді та інших установлених законодавством виплат. Так, посадовий оклад прокурора місцевої прокуратури встановлено у розмірі 12 мінімальних заробітних плат, що запроваджуються поетапно з 01 липня 2015 року до 01 січня 2017 року [3].

З-поміж недоліків цього закону фахівці називали відсутність норми про граничну чисельність особового складу прокуратур, положення про безстрокове призначення місцевих та регіональних прокурорів, досить широкі повноваження прокурорів тощо [2; 3].

Зазначимо, що наявність недоліків у Законі України «Про прокуратуру» зумовило активну подальшу законотворчу діяльність держави у сфері реформування органів прокуратури. Так, протягом 2014–2018 рр. вказаний нормативно-правовий акт мав 17 редакцій, що достатньо багато, враховуючи той факт, що закон набрав юридичної сили із середини 2015 р. [4, с. 356; 5].

Наприклад, ще за керівництва Генеральною прокуратурою В. Г. Яреми Законом України від 14 серпня 2014 р. «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо утворення військових прокуратур» військові прокуратури були поновлені в системі [6], що було пов'язано з рівнем загроз, що постав перед державою в оборонній сфері [7, с. 72]. В грудні 2014 р. до Закону України «Про прокуратуру» [1] було внесено зміни, якими встановлено загальну чисельність працівників органів прокуратури – 15000 осіб (ст. 14), загальнообов'язкове державне соціальне страхування прокурора (ст. 84); створено Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (ст. 7, 8-1).

З каденцією на посаді Генерального прокурора В. М. Шокіна, до цього Закону кілька разів було додано норми щодо пенсійного забезпечення працівників прокуратури (ст. 86); відтерміновано набрання цим Законом чинності до 15 липня 2015 р.; внесено зміни щодо забезпечення прозорості в організації діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури з метою виконання рекомендацій Міжнародного валютного фонду.

За тимчасового виконання обов'язків Генерального прокурора України Ю. Г. Севруком у Законі України «Про прокуратуру» було уточнено структуру Генеральної прокуратури, вимоги до посади Генерального прокурора України; а також додано положення про те, що кримінальні провадження, які до початку діяльності Державного бюро розслідувань розпочаті слідчими органів прокуратури і перебувають на стадії досудового розслідування, продовжують здійснюватися слідчими органів прокуратури до закінчення досудового розслідування, але не довше двох років.

За час діяльності Генерального прокурора Ю. В. Луценка у цьому Законі було уточнено, що посадовий оклад прокурора місцевої прокуратури з 01 січня 2017 р. становить 12 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 01 січня календарного року; деякі питання пенсійного забезпечення прокурорів; прийнято Закон України від 07 грудня 2017 р. № 2232-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо оптимізації чисельності працівників органів прокуратури» [8], згідно з яким загальна чисельність працівників органів прокуратури має становити не більше 15000 осіб; органи прокуратури включено до суб'єктів цивільного контролю над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави; додано вимогу по те, що не може бути призначено прокурора на адміністративну посаду, якщо він має заборгованість зі сплати аліментів на утримання дитини тощо.

Стосовно інших нормативно-правових актів, то питання реформи органів прокуратури порушувалось і у Коаліційній угоді від 27 листопада 2014 р. (Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна»). Зокрема, йдеться про те, що започатковані демократичні процеси реформування прокуратури будуть продовжені шляхом забезпечення практичної реалізації нового Закону України «Про прокуратуру» (п. 8, п. 8.1 Коаліційної Угоди), а також виключення з Конституції України Розділу VII «Прокуратура» та врегулювання статусу прокуратури окремою статтею у Розділі VIII «Правосуддя», обмеживши її компетенцію лише сферою кримінальної юстиції (п. 9.5). Було наголошено, що основою реформ стане реалізація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [9, с. 237].

Стратегією сталого розвитку «Україна–2020» [10], схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, передбачено реалізацію 62 реформ та програм розвитку держави за чотирма напрямками. Зокрема, судову реформу включено до вектору безпеки, а її метою визначено реформування судової структури, судочинства та суміжних правових інститутів (у т.ч. органи прокуратури) задля практичної

реалізації принципів верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справ незалежним та неупередженим судом. Реформа має забезпечити функціонування судової влади, що відповідає суспільним очікуванням щодо незалежного та справедливого суду, а також європейській системі цінностей та стандартів захисту прав людини, вагома роль у якій належить й органам прокуратури.

Відповідно у Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. [11] основним напрямом реформування прокуратури як суміжного правового інституту визначено приведення повноважень та діяльності органів прокуратури до європейських стандартів, що включає: забезпечення більшої інституційної незалежності прокуратури та гарантій захисту від політичного впливу; встановлення рівноваги між незалежністю, професійністю, відповідальністю та ефективністю прокуратури, зокрема, через зміни в системі управління прокуратурою, управління ефективністю, системі професійної підготовки та підвищення кваліфікації прокурорів; подальша оптимізація повноважень прокуратури та обмеження сфери їх застосування відповідно до рекомендацій Ради Європи; створення та ефективне функціонування органів прокурорського самоврядування як додаткових гарантій незалежності прокуратури; досягнення балансу між незалежністю, повноваженнями, відповідальністю та ефективністю прокуратури, у тому числі шляхом внесення змін до управління системою прокуратури, порядку призначення на посади, управління продуктивністю та систем професійної та безперервної підготовки; забезпечення більшої функціовальної незалежності прокурорів від неналежного внутрішнього впливу; забезпечення належного балансу між слідчими функціями органів прокуратури та інших правоохоронних органів; впровадження ефективної дисциплінарної політики і стандартів прокурорської етики та вдосконалення механізмів внутрішнього контролю, у тому числі шляхом розширеного декларування прокурорами та членами їх сімей доходів та витрат; забезпечення дієвих і ефективних механізмів розслідування корупційних та інших правопорушень, вчинених прокурорами.

На виконання цієї Стратегії щороку: 2016, 2017 та 2018 було розроблено План дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. [12], схвалений Радою з питань судової реформи. Зокрема, такий План на 2016 р. [13] охоплював п'ять блоків: управління прокуратурою; спеціальна підготовка та процедура добору прокурорів; механізми внутрішнього та зовнішнього контролю для попередження та боротьби з корупцією та неналежною поведінкою; компетентність та ефективність; підвищення рівня ефективності прокуратури.

Висновки. Проаналізувавши правові засади забезпечення реформування органів прокуратури в Україні протягом 2014–2018 рр., можемо дійти таких висновків:

1. Правові засади забезпечення реформування органів прокуратури в Україні складають документи Ради Європи. Зокрема, група укладених між Україною та Радою Європи міжнародно-правових актів щодо реформування органів прокуратури зумовили приведення національного законодавства про діяльність прокуратури до вимог ЄС як одного із напрямів та рамок реформи прокуратури.

2. Низку прийнятих від 2014 рр. і донині нормативно-правових актів, якими було забезпечено поступ у здійсненні реформи органів прокуратури України, запропоновано диференціювати на міжнародні (міжнародні договори), національні (закони України та підзаконні акти) та локальні (відомчі накази). Відповідно локальні нормативно-правові акти розглянуто за суб'єктами прийняття – очільниками Генеральної Прокуратури України.

3. Проаналізувавши новели зазначених у пункті 2 нормативно-правових актів визначено, що реформування органів прокуратури України відбувається за такими базовими напрямками:

1) інституційний – розроблено порядок добору на посаду прокурора, нові умови щодо призначення; нова система місцевих прокуратур; чітко визначений штат тощо;

2) компетентнісний – скасовано прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів тощо;

3) змістовний – запроваджено органи прокурорського самоврядування; введено чітку процедуру притягнення прокурорів до дисциплінарної відповідальності тощо;

4) матеріальний – урегульовано ряд питань щодо фінансового, пенсійного, соціального забезпечення працівників прокуратури тощо.

Список використаних джерел

1. Про прокуратуру : Закон України № 1697-VII від 14 жовтня 2014 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12.
2. Попович В. Плюси і мінуси нового закону про прокуратуру [Електронний ресурс] / В. Попович. – Режим доступу : https://racurs.ua/ua/658-schodo-novogo-zakonu-ukrayiny-pro-prokuraturu-vid-1*4-jovtnya-2014-roku.html.

3. Малишев Б. Реформа прокуратури: останній крок [Електронний ресурс] / Б. Малишев. – Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/13/7040568/>.
4. Чаплинська Ю. А. Переваги та недоліки Закону України «Про прокуратуру» в контексті реформування органів прокуратури в Україні / Ю. А. Чаплинська // Порівняльно-аналітичне право. – 2018. – № 1. – С. 355–357.
5. Картка документа [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18>.
6. Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо утворення військових прокуратур : Закон України № 1642-VII від 14 серпня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1642-18>.
7. Подкопаєв С. Організаційна структура системи органів прокуратури України / С. Подкопаєв // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 4. – С. 69–76.
8. Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо оптимізації чисельності працівників органів прокуратури: закон України від 07.12.17 № 2232-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2018. – № 2. – Ст. 7.
9. Стеценко В. В. Реформа прокуратури України: хронологія функціональних змін / В. В. Стеценко // Форум права. – 2016. – № 1. – С. 233–240.
10. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» : схвалено Указом Президента України № 5/2015 від 12 січня 2015 р. // Урядовий кур'єр від 15.01.2015. – № 6.
11. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. : Указ Президента України № 276/2015 від 20 травня 2015 року // Урядовий кур'єр від 26 травня 2015 р. № 92.
12. План дії щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sudovareforma.org/plan/8/>.
13. Приведення повноважень та діяльності органів прокуратури до європейських стандартів [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://sudovareforma.org/plan/8/2016/>.

References

1. Zakon Ukrayiny «Pro prokuraturu» vid 14 zhovtnya 2014 r. № 1697-VII [Law of Ukraine «On the prosecutor's office» dated October 14, 2014, № 1697-VII]. (2015). Verkhovna Rada Ukrayiny - Verkhovna Rada of Ukraine. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine (2–3), (pp. 12) [in Ukrainian]
2. Popovych, V. Plyusy i minusy novoho zakonu pro prokuraturu [Pros and Cons of the New Law on the Prosecutor's Office] <https://racurs.ua> Retrieved from https://racurs.ua/ua/658-schodo-novogo-zakonu-ukrayiny-pro-prokuraturu-vid-1*4-jovtnya-2014-roku.html [in Ukrainian].
3. Malyshev, B. Reforma prokuratury: ostannyi krok [Reform of the prosecutor's office: the last step]. <https://www.pravda.com.ua> Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/13/7040568/> [in Ukrainian].
4. Chaplynska, Yu. A. (2018). Perevahy ta nedoliky Zakonu Ukrayiny «Pro prokuraturu» v konteksti reformuvannya orhaniv prokuratury v Ukrayini [Advantages and disadvantages of the Law of Ukraine «On Prosecutor's Office» in the context of the reform of the prosecutor's office in Ukraine]. Porivnyalno-analitychne pravo - Comparative and analytical law. (1), (pp. 355-357) [in Ukrainian].
5. Kartka dokumenta [Document card]. <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18> [in Ukrainian].
6. Zakon Ukrayiny «Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro prokuraturu» shchodo utvorenniya viyskovykh prokuratur» vid 14 serpnya 2014 roku № 1642-VII [Law of Ukraine «On amendments to the Law of Ukraine «On Prosecutor's Office»» from 14 serpnya 2014 roku № 1642-VII]. <http://zakon4.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1642-18> [in Ukrainian].
7. Podkopayev, S. (2014). Orhanizatsiyna struktura systemy orhaniv prokuratury Ukrayiny [Organizational Structure of the Office of the Prosecutor's Office of Ukraine]. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny - Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine (4), (pp.69-76) [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrayiny «Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro prokuraturu» shchodo optymizatsiyi chyselnosti pratsivnykiv orhaniv prokuratury» vid 07.12.17 № 2232-VIII [Law of Ukraine «On Amendments to the Law of Ukraine «On the Prosecutor's Office» regarding optimization of the number of employees of the public prosecutor's office» from vid 07.12.17 № 2232-VIII]. Vidomosti Verkhovnoyi Rady – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine (2), (p. 7) [in Ukrainian].

9. Stetsenko, V. V. (2016). *Reforma prokuratury Ukrainy: khronolohiya funktsional'nykh zmin* [Reform of the Prosecutor's Office of Ukraine]. *Forum prava – Forum of law* (1), (pp. 233-240) [in Ukrainian].
10. *Stratehiya staloho rozvytku «Ukrayina-2020»* [Strategy of sustainable development «Ukraine 2020»]. *Uryadovyy kuryer vid 15.01.2015. № 6 - Government Courier of 15.01.2015, № 6* [in Ukrainian].
11. *Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Stratehiyu reformuvannya sudoustroyu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015-2020 roky» vid 20 travnya 2015 roku № 276/2015* [Decree of the President of Ukraine «On the Strategy for the Reform of the Judiciary, Judiciary and Related Legal Institutions for 2015-2020» dated May 20, 2015, № 276/2015]. *Uryadovyy kuryer vid 26 travnya 2015 r. № 92 – Government Courier of May 26, 2015, № 92.* [in Ukrainian].
12. *Plan diy shchodo realizatsiyi polozhen' Stratehiyi reformuvannya sudoustroyu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015-2020 roky* [Action Plan on the implementation of the provisions of the Strategy for the Reform of the Judiciary, the Judiciary and Related Legal Institutions for 2015-2020]. <http://sudovareforma.org/> Retrieved from <http://sudovareforma.org/plan/8/> [in Ukrainian].
13. *Rozdil 8 Pryvedennya povnovazhen ta diyalnosti orhaniv prokuratury do yevropeyskykh standartiv* [Section 8 Bringing the powers and activities of the prosecutor's office to European standards]. <http://sudovareforma.org> Retrieved from <http://sudovareforma.org/plan/8/2016/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.02.2019.

Вадим Гуцул,
аспірант Центральноукраїнського
державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ

Розкрито погляди на поняття правового статусу Міністерства юстиції України у сфері правової освіти населення, охарактеризовано поняття статус, адміністративно-правовий статус, визначена його елементна структура. Наведено складові елементи адміністративно-правового статусу Міністерства юстиції України, які формують його окрему складову у сфері правової освіти населення.

Ключові слова: статус, правовий статус, правова освіта, елементи, міністерство, органи виконавчої влади.

Гуцул В.

Административно-правовой статус Министерства юстиции Украины в сфере правового образования населения

Раскрыты взгляды на понятие правового статуса Министерства юстиции Украины в сфере правового образования населения, охарактеризованы понятия статус, административно-правовой статус, определена его элементная структура. Приведены составляющие элементы административно-правового статуса Министерства юстиции Украины, которые формируют его отдельную составляющую в сфере правового образования населения.

Ключевые слова: статус, правовой статус, правовое образование, элементы, министерство, органы исполнительной власти.

Gutsul V.

Administrative and legal status of the ministry of justice of ukraine in the field of legal education of the population

The article reveals views on the concept of the legal status of the Ministry of Justice of Ukraine in the sphere of legal education of the population, describes the concepts of status, administrative and legal status, defines its elemental structure. The constituent elements of the administrative and legal status of the Ministry of Justice of Ukraine are given, which form its separate component in the sphere of legal education of the population.

Keywords: status, legal status, legal education, elements, ministry, executive authorities.

Постановка проблеми. Становлення в Україні демократичної правової державності потребує суттєвого підвищення правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильного дотримання ними вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. У зв'язку з цим відповідні реформенні зміни в освітній сфері передбачають створення необхідних умов для набуття і використання правових знань широкими верствами населення, закріплення основних напрямів правоосвітньої діяльності та першочергових заходів щодо їх реалізації.

На сьогодні ключовим суб'єктом публічної адміністрації у напрямі реалізації правової освіти населення є Міністерство юстиції України та його відповідні територіальні підрозділи на місцях.

Міністерство юстиції України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері правової освіти населення. З метою окреслення ключових напрямів діяльності відповідного суб'єкту публічної адміністрації постає нагальна необхідність визначити його адміністративно-правовий статус у сфері правової освіти населення.

Визначенню поняття та структури адміністративно-правового статусу Міністерства юстиції України приділяється велика увага як у загальній теорії права, так і у галузевих науках. Проте фахівці й досі не дійшли до єдиного погляду з цього приводу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Істотний внесок у розвиток теорії адміністративно-правового статусу Міністерства юстиції України зробили такі науковці: Н. О. Армаш, Ю. П. Битяк, Т. О. Коломєць, О. Г. Предместников, С. В. Петков, І. І. Микульц, В. О. Спасенко, Є. Ю. Соболев та ін.

Постановка завдання. Мета цієї статті полягає в поглибленні теоретичних засад визначення сутності адміністративно-правового статусу Міністерства юстиції у сфері правової освіти населення та обґрунтуванні його елементної структури.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як визначити елементну структуру адміністративно-правового статусу Міністерства юстиції України у сфері правової освіти населення, постає нагальна необхідність проаналізувати понятійний апарат у досліджуваному напрямі. Правовий статус є відправною точкою під час аналізу будь-яких суб'єктів державних правовідносин. Термін «status» з латинської мови перекладається як становище, положення, а отже, в правовій науці він покликаний позначати певне місце суб'єкта правовідносин серед інших. Залежно від різновидів суб'єктів правовий статус може містити досить широкий спектр правових характеристик. Це може стосуватися обсягу прав, обов'язків, компетенції, співвідношення цих понять та інших нюансів, які прямо чи опосередковано впливають на становище суб'єкта. При цьому аналіз значної кількості літератури з теорії держави та права, конституційного права свідчить, що термін «правовий статус» вживається переважно щодо таких категорій, як «людина», «громадянин», «іноземець», «особа без громадянства», «державний службовець», тобто позначає статус (становище) фізичної особи. Щодо юридичних осіб (у тому числі органів державної влади) вживається термін «компетенція», який за значенням має бути тотожним терміну «правовий статус» [1, с. 348].

Перші згадування про юридичний статус зустрічаються в працях давньоримських учених. У перекладі з латини воно (status) означає положення, стан у будь-якій ієрархії, структурі, системі [2, с. 545].

Близьке до сучасного розуміння поняття «статус» було введено в науковий обіг на початку ХХ-го ст. розробниками ролевої теорії особистості: американськими соціологами та психологами Р. Лінтоном, Я. Морено, Т. Парсонсом. Така потреба була викликана необхідністю опису соціальної структури суспільства, яка складається з певного становища людей у суспільстві [3, с. 81].

Дискусія на рубежі 70-х та 80-х років дозволила виробити наукові підходи до проблеми, розвинути понятійний апарат, розкрити сутність явища тощо. Більшість авторів збігаються у погляді, що правовий статус індивіда з найбільшою повнотою відбиває єдність суспільної ролі особи та її соціального престижу. Це поняття поєднує в собі функціональну та оцінну сторони, показує, що індивід може чинити, що він робить, які результати його дій та як вони оцінюються іншими людьми та суспільством [4, с. 176].

Взаємовідносини особи з суспільством, державою можуть бути охарактеризовані за допомогою виділення різних видів соціальних статусів: функціонально-ролевого, соціального престижу, правового та інших. Правовий статус юридично опосередковує найбільш важливі, основні зв'язки між індивідами, державою, суспільством. Його характерною рисою є урегульованість нормами права [2, с. 547]. Цей юридичний феномен визначає місце, яке особа посідає в політичному, соціально-економічному, культурному житті країни, у сфері управління державними та суспільними справами [5, с. 339–340], її соціальну роль [6, с. 233].

За допомогою правового статусу суспільство створює реальні можливості для виконання суб'єктами права своїх соціальних функцій. Його зміст визначає межі діяльності особи щодо інших осіб, колективів, держави, межі її активної та пасивної життєдіяльності та самоствердження [7, с. 117]. У філософському розумінні він визначає собою межі, в яких можуть відбуватися кількісні зміни правового стану конкретних суб'єктів права [8, с. 115].

Правовий статус особи важливий не тільки з погляду виконання функцій і завдань держави. Правовий статус – складова частина загальної проблеми прав особи. Правильна та всебічна регламентація дозволяє громадянам здійснювати свої права та захищати законні інтереси.

Отже, в юридичній літературі є різні визначення правового статусу особи, тому цілком доцільно розглянути деякі з них. Так, В. М. Чхиквадзе вважає, що це поняття охоплює соціально допустимі й необхідні можливості особи не тільки як індивіда, а й як громадянина [9, с. 86]. У свою чергу М.В. Вітрук включає до структури правового статусу правосуб'єктність як обов'язковий елемент його передумови [7, с. 31]. Хоча в літературі висловлюються й інші думки щодо цього елемента у структурі правового статусу, вважаємо, що правосуб'єктність є його підставою, оскільки саме вона передбачає здатність суб'єкта бути учасником правових відносин. Враховуючи можливість вияву цієї категорії опосередковано, через правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, стає зрозумілим неможливість існування правового статусу без цього елемента.

На думку С. Д. Губарева, феномен правового статусу особи визначає «співвідношення особи та права, за допомогою якого держава окреслює для суб'єкта межі можливої діяльності, його становище відносно інших суб'єктів, і залежно від індивідуальних або типових ознак, які властиві суб'єктові, у праві відбиваються повнота правового становища особи, її певна уніфікація або обмеження» [10, с. 41].

О. І. Харитонова досліджує проблему адміністративно-правового статусу особи, виділяючи такі елементи: правосуб'єктність, основні права та обов'язки [11, с. 64–66]. Підтримуючи погляд Д. Н. Бахраха щодо класифікації суб'єктів адміністративного права (носіїв адміністративно-правового статусу), поділяє

на індивідуальні та колективні [12, с. 22], О. І. Харитонова не зосереджує увагу на відповідних теоретичних положеннях щодо правового статусу колективних суб'єктів – вона розглядає адміністративно-правовий статус громадян, іноземних громадян, осіб без громадянства, біженців.

Аналізуючи погляди науковців щодо походження та становлення поняття правового статусу, необхідно визначити саме специфіку правового статусу Міністерства юстиції України як центрального органу виконавчої влади у сфері правової освіти населення. Слід акцентувати увагу, що серед науковців існує чітка розбіжність між змістовним наповненням правового статусу фізичної та юридичної особи.

З цього приводу, досить влучно зазначає А. Комзюк, що на формування правового статусу суб'єкта впливає визначення його місця в системі органів виконавчої влади, правове регулювання, межі його відання та сфера суспільних відносин, на які вони поширюються, з'ясування кола завдань, обов'язків та обсягу повноважень [13, с. 63].

Формуючи саме правовий статус міністерства, низка науковців визначає його через формування таких категорій: визначення поняття «адміністративно-правового статусу міністерства», віднесення його до адміністративно-політичного блоку, самостійність та відокремленість тощо.

Правовий статус міністерства має свій склад, тобто сукупність елементів. Вивчення відповідних концепцій складу, найчастіше вкрай суперечливих, дозволяє зробити висновок про відсутність у сучасній юридичній науці єдності поглядів щодо його елементів.

Так, М. В. Вітрук вважає, що адміністративно-правовий статус становить сукупність прав, обов'язків та законних інтересів [7, с. 147].

В. І. Новосолов пропонує виділяти в структурі статусу адміністративну правосуб'єктність, права, обов'язки та правообов'язки [14, с. 87].

Визначаючи адміністративно-правовий статус Міністерства юстиції України, С. С. Розсоха відносить до його складу сукупність правових елементів, а саме завдань, адміністративних обов'язків і прав, умов і підстав адміністративної відповідальності, які спрямовані на формування та реалізацію відповідної державної політики та виражають особливості здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності з метою функціонування апарату держави, надання якісних адміністративних послуг і захисту прав, свобод та законних інтересів громадян [15, с. 168–169]. Аналізуючи зазначений науковий погляд, слід зазначити, що автор відносить до його елементного складу: права, обов'язки, відповідальність та адміністративні послуги. Вхідження останнього елементу до складу адміністративного-статусу має дискусійну складову.

В свою чергу Р. В. Будецький, визначаючи адміністративно-правовий статус Міністерства юстиції України, до нього відносить такі елементи, як: мета, завдання та функції, порядок його утворення, реорганізації та ліквідації, визначення структури, лінійної та функціональної підпорядкованості, компетенція [16, с. 32]. Зазначена позиція автора виходить за межі класичного підходу до елементної структури адміністративно-правового статусу міністерства, охоплюючи період, який передує його утворенню, реорганізації та ліквідації. Досить дискусійною також виглядає мета та структура міністерства як складова статусу, оскільки обсяг завдань, функцій та компетенції вже відображає змістове наповнення вищенаведених складових.

У зв'язку з цим вбачаємо за доцільне та керуючись Положенням про Міністерство юстиції України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 р. № 228, до структурних елементів адміністративно-правового статусу Міністерства юстиції України віднести: завдання, функції, компетенцію (права та обов'язки), гарантії діяльності.

Висновок. Аналіз наведених поглядів дозволяє зробити висновок, що їх автори, визначаючи правовий статус, акцентують особливу увагу на таких його складових, як обов'язки і права, зумовлені тими завданнями, які покладаються на Міністерство юстиції України у сфері правової освіти.

Аналіз наведених вище теоретико-методологічних положень науковців щодо розуміння сутності категорії «адміністративно-правовий статус» та його елементного складу дозволив зробити такі висновки:

1. Основне призначення категорії «правовий статус» полягає у деталізації особливих ознак суб'єктів правовідносин. У визначенні правового статусу будь-якого суб'єкта акцентується увага саме на його ролі та місці у системі правовідносин та на його відмінності від інших суб'єктів.

2. У теоретичному розумінні відсутній єдиний підхід серед науковців у визначенні адміністративно-правового статусу, а існуюча багатоманітність поглядів в основному зводиться до визначення його елементів. У правничій літературі правовий статус суб'єкта, як правило, визначається через систему закріплених у нормативних актах прав та обов'язків (повноважень), а також його відповідальності. Відносно решти елементів думки вчених різняться, що насамперед залежить від того, розглядається статус фізичної чи юридичної особи, одноосібного чи колегіального суб'єкта.

3. Аналізуючи погляди науковців на поняття та елементну структуру адміністративно-правового статусу, Міністерства юстиції слід виокремити саме його складові у сфері реалізації правової освіти. В цьому напрямі потребують вирішення низка питань, які суттєво впливають на реалізацію державної політики у сфері правової освіти населення:

– по-перше, потребують узгодженню спільні дії Міністерства юстиції України та Міністерства освіти та науки України в частині набуття необхідного рівня правових знань в загальноосвітніх навчальних закладах;

– по-друге, потребують суттєвого перегляду освітні програми в частині викладання «Правознавства» в навчальних закладах;

– по-третє, потрібно розробити спільні заходи Міністерства юстиції України та інших органів виконавчої влади щодо правопросвітницької роботи в загальноосвітніх навчальних закладах, закладах вищої освіти, підприємствах, установах, організаціях в частині загальної та галузевої обізнаності працівників та службовців.

Список використаних джерел

1. *Теория государства и права : учеб. [для юридических вузов и факультетов] ; под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – М. : Изд. группа ИНФРА М–НОРМА, 1997. – 570 с.*
2. *Большой юридический словарь / авт.-сост.: В.Н. Додонов [и др.] ; под ред. А. Я. Сухарева [и др.] – М. : Инфра М, 1998. – 790 с.*
3. *Лукашевич Н.П. Введение в социологию : учеб.-метод. пособ. / Н. П. Лукашевич, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 1996. – 124 с.*
4. *Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности. Личность как объект и субъект социальных отношений / Е. А. Ануфриев. – М. : Изд-во Моск ун-та, 1984. – 288 с.*
5. *И. А. Азовкин. Советское административное право / И. А. Азовкин, А. П. Алехин, П. Т. Василенков // Государственное управление и административное право. – М. : Юрид. лит., 1978. – 358 с.*
6. *Грибанова М. А. Зміст поняття адміністративно-правового статусу громадянина / М. А. Грибанова // Держава і право, 2001. – Вип. 11. – С. 230–235.*
7. *Витрук М. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / М. В. Витрук. – М., 1979. – 239 с.*
8. *Кучинский В. А. Личность, свобода, право / В. А. Кучинский. – М. : Юрид. лит., 1978. – 207 с.*
9. *Чхиквадзе В. М. Гуманизм, мир, личность / В. М. Чхиквадзе. – М., 1981. – 229 с.*
10. *Гусарев С. Д. Теоретичні аспекти забезпечення правового статусу особистості в Україні / С. Д. Гусарев // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України, 2000. – № 1. – С. 39–44.*
11. *Адміністративне право України : підруч. ; за заг. Ред. академіка С. В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – 896 с.*
12. *Бахрах Д. Н. Административное право России : учеб. [для вузов] / Д. Н. Бахрах. – М., 2000.*
13. *Комзюк А. Т. Адміністративно-правові засоби здійснення митної справи в Україні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. Т. Комзюк. – Харків, 2003. – 196 с.*
14. *Новоселов В. И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении / В. И. Новоселов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – 216 с.*
15. *Розсоха С.С. Адміністративно-правовий статус Міністерства юстиції України як суб'єкта видачі права на зайняття нотаріальною діяльністю / С. С. Розсоха // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2017. – Вип. 2. Т. 4. – С. 166–169.*
16. *Будецький Р. В. Міністерство юстиції України: до проблеми визначення адміністративно-правового статусу / Р. В. Будецький // Юрист України. – 2014. №3(28). – С. 29–36.*

References

1. *Korelskogo, V.M., Perevalova, V.D. (Eds.). (1997). Teoriya gosudarstva i prava: uchebnik dlya yuridicheskikh vuzov i fakultetov [Theory of State and Law: a textbook for law schools and faculties]. Moscow : INFRA Publishing Group M – NORMA [in Russian].*
2. *Dodonov, V.N. Bolshoy yuridicheskiy slovar [Large legal dictionary]. A.Ya.Suhareva (Ed.) Moscow: Infra M [in Russian].*
3. *Lukashevich, N.P., Tulenkov, N.V. (1996). Vvedenie v sotsiologiyu [Introduction to sociology]. Kyiv: MAUP [in Russian].*

4. Anufriev, E.A. (1984). *Sotsialnyiy status i aktivnost lichnosti [Social status and personality activity]. Lichnost kak obyekt i subyekt sotsialnykh otnosheniy – Personality as an object and subject of social relations.* Moscow: Publishing house of Moscow university [in Russian].
5. Azovkin, I.A., Alehin, A.P., Vasilenkov, P.T. (1978). *Sovetskoe administrativnoye pravo [Sovetskoye administrativnoye parvo]. Gosudarstvennoye upravleniye i administrativnoye parvo – Public administration and administrative law.* Moscow: Legal literature [in Russian].
6. Gribanova, M.A. (2001). *Zmist ponyattya admInIstrativno-pravovogo statusu gromadyanina [The content of the concept of the administrative and legal status of a citizen]. Derzhava i pravo – State and Law. (issue 11), (pp. 230–235) [in Ukrainian].*
7. Vitruk, M.V. (1979). *Osnovy teoriy pravovogo polozheniya lichnosti v sotsialisticheskoye obschestve [Fundamentals of the theory of the legal status of the individual in a socialist society].* Moscow [in Russian].
8. Kuchinskiy, V.A. (1978). *Lichnost, svoboda, pravo [Personality, Freedom, Right].* Moscow: Legal literature [in Russian].
9. Chhikvadze, V.M. (1981). *Gumanizm, mir, lichnost [Humanism, world, personality].* Moscow [in Russian].
10. Gusarev, S.D. (2000). *Teoretychni aspekty zabezpechennya pravovoho statusu osobystosti v Ukrayini [Theoretical Aspects of Ensuring the Legal Status of Personality in Ukraine]. Naukovyy visnyk Dnipropetrovskoho yurydychnoho instytutu MVS Ukrayiny – Scientific Herald of the Dnipropetrovsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. (1), (pp. 39–44) [in Ukrainian].*
11. Kivalova, S.V. (Ed.). (2003). *Administrativne pravo Ukrayini [Administrative law Ukraine].* Odessa: Legal literature [in Ukrainian].
12. Bahrah, D.N. (2000). *Administrativnoye pravo Rossii [Administrative Law of Russia].* Moscow [in Russian].
13. Komzyuk, A.T. (2003). *Administrativno-pravovi zasoby zdiysnennya mytnoyi spravy v Ukrayini [Administrative and legal means of realization of customs business in Ukraine].* Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
14. Novoselov, V.I. (1976). *Pravovoye polozheniye grazhdan v sovetskom gosudarstvennom upravlenii [The legal status of citizens in the Soviet government].* Saratov: Publishing house of Saratov university [in Russian].
15. Rozsoha, S.S. (2017). *Administrativno-pravovyy status Ministerstva yustytitsiyi Ukrayiny yak subyekta vydachi prava na zaynyattya notarialnoyu diyalnistyu. [The administrative and legal status of the Ministry of Justice of Ukraine as the subject of the issuance of the right to engage in notarial activities]. Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu – Scientific Herald of Kherson State University. (Vols. 4), (issue 2), (pp.166-169) [in Ukrainian].*
16. Budetskiy, R.V. (2014). *Ministerstvo yustytitsiyi Ukrayiny: do problemy vyznachennya administrativno-pravovoho statusu [Ministry of Justice of Ukraine: to the problem of determining the administrative-legal status]. Yuryst Ukrayiny – Lawyer of Ukraine. 3(28), (pp.29-36) [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 11.02.2019.

Сергій Книш,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальнотеоретичних
правових дисциплін Рівненського інституту
Київського університету права НАН України

УДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СФЕРОЮ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ РЕФОРМИ ТА ЄВРОПЕРСПЕКТИВИ

Висвітлено проблему удосконалення публічного управління сферою охорони здоров'я. Наголошено на важливості забезпечення медичних прав громадян під час реалізації реформи системи охорони здоров'я. Зроблено висновок про ефективність реформи та її відповідність позитивному досвіду країн Європейського Союзу. Виокремлено недоліки, що супроводжують хід проведення реформи.

Ключові слова: публічне управління, система охорони здоров'я, удосконалення, реформування, недоліки, рівень забезпечення медичних прав.

С. Книш

Усовершенствование публичного управления в сфере здравоохранения в Украине: анализ реформы и европерспективы

Осветлена проблеме совершенствования публичного управления сферой здравоохранения. Подчеркнута важность обеспечения медицинских прав граждан в ходе реализации реформы системы здравоохранения. Сделан вывод об эффективности реформы и ее соответствии положительному опыту стран Европейского Союза. Выделены недостатки, которые сопровождают ход проведения реформы.

Ключевые слова: публичное управление, система здравоохранения, совершенствование, реформирование, недостатки, уровень обеспечения медицинских прав.

S. Knysh

Improving public health management in Ukraine: analysis of reforms and European perspectives.

The article is devoted to the problem of improving public health management. The importance of ensuring medical rights of citizens in the course of realization of health care reform is emphasized. The conclusion is made on the effectiveness of the reform and its compliance with the positive experience of the countries of the European Union. The disadvantages accompanying the reform process are highlighted.

Keywords: public administration, health care system, improvement, reform, disadvantages, level of providing of medical rights.

Постановка проблеми. Сфера охорони здоров'я в Україні сьогодні перетворилася на авангард протистояння прибічників старої системи організації охорони здоров'я та лобістів впровадження нової моделі, що базується на медичному страхуванні. Підвищений інтерес суспільства до медичної сфери, яка традиційно мала дотаційний і бюджетний характер фінансування спричинений, серед іншого, такими обставинами: а) повна трансформація галузі, що передбачає створення якісно нової управлінської конструкції (моделі); б) зміна системи фінансування галузі та механізму закупівлі лікарських засобів; в) перегляд мережі закладів охорони здоров'я на всіх рівнях; г) зміна та впорядкування правовідносин «лікар – пацієнт»; г) оновлення клінічних протоколів в медичній практиці; д) впровадження електронного документообігу та телекомунікаційних засобів зв'язку тощо.

Вагома кількість питань щодо поліпшення ефективності публічного управління сферою охорони здоров'я пов'язана зі значними фінансовими витратами на впровадження відповідних змін. Все це викликає занепокоєння громадян, представників влади, бізнесу, фахівців-практиків та науковців щодо співвідношення витрат та очікувань фактичним результатам реформи.

Питання вдосконалення публічного управління сферою охорони здоров'я в Україні не є новим. Різні аспекти цієї проблематики були предметом наукових досліджень значної кількості науковців і практиків з правових та медичних спеціальностей. Йдеться про наукові здобутки Н. Б. Болотіної, І. О. Буряка, В. О. Галая, З. С. Гладуна, Р. Ю. Гревцової, Л. М. Дешко, Б. О. Логвиненка, Р. А. Майданіка, В. І. Олефіра, В. М. Пашкова, О. М. Піщіти, Я. Ф. Радиша, Л. О. Самілик, І. Я. Сенюти, В. Ю. Стеценко, С. Г. Стеценка, В. . Теремецького, М. І. Хвисяка, Я. М. Шатковського та інших вчених.

Водночас триваюча реформа системи охорони здоров'я в Україні вже сьогодні потребує впровадження механізмів реального підвищення рівня забезпечення медичних прав громадян України, що і зумовлює актуальність цього дослідження. Так, досі не знайшло належного наукового обґрунтування питання оцінки ефективності запроваджених реформою новацій у сфері охорони здоров'я на предмет їх відповідності міжнародним стандартам.

Мета статті полягає у тому, щоб на підставі аналізу фахових позицій визначити ефективність реформування системи охорони здоров'я в Україні та відповідність реформи досвіду держав-учасниць Європейського Союзу, а також сформулювати науково обґрунтовані рекомендації щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Від моменту здобуття незалежності Україною, державною владою неодноразово робилися спроби вирішити проблему невідповідності успадкованої від СРСР системи охорони здоров'я шляхом її приведення у відповідність до ринкових умов сьогодення. Більшість із прогнозованих заходів не знайшло практичної реалізації через брак фінансування та відсутність послідовної державної політики у сфері охорони здоров'я. Ще у 2003 р. автори навчального посібника «Державна політика та стратегія в галузі охорони здоров'я» відзначали, що «...загальні напрямки реформування вітчизняної системи охорони здоров'я населення України передбачають десять напрямків реформування, зокрема, створення двох секторів медичної допомоги і поетапне впровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування» [1, с. 28].

Отже, сьогодні й досі не завершено процес запровадження державного медичного страхування, яке вже майже 15 років не знайшло практичної реалізації. Водночас інтенсифікація процесу реформування медичної сфери наразі несе в собі потенційну загрозу впровадження недостатньо ефективних технологій та методик у публічне управління досліджуваною сферою і може мати наслідком погіршення рівня забезпечення прав людини та громадянина у сфері охорони здоров'я.

Наголосимо, що першим і найголовнішим принципом у реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я має бути послідовність, без якої не можна вести мову про належність публічного управління цією сферою.

У переважній більшості наукових праць система публічного управління сферою охорони здоров'я та необхідність її реформування розкривається крізь призму джерел фінансування медичної галузі. Так, автори підручника з медичного права України вважають недосяжною мрією безоплатність всіх видів та обсягів медичної допомоги для всіх громадян, які звертаються за медичною допомогою. Фахівці наводять приклад високорозвинених чи природно багатих країн (США, Німеччина, Японія, Саудівська Аравія, ОАЕ), що не можуть дозволити собі таку розкіш, як повністю безкоштовну медицину. Згадуючи радянські часи зазначається, що за певні види медичних послуг (наприклад, в стоматології, косметології, санаторно-курортній справі) громадяни здійснювали плату особисто. Тому сьогоднішній стан розвитку охорони здоров'я в Україні свідчить про необхідність чіткого визначення переліку тих обсягів медичної допомоги, які надаються пацієнтам безкоштовно. Основний критерій, який може вважатись ключовим з точки зору державного регулювання – безоплатність такого мінімуму медичних послуг для пацієнта. Доцільно закріпити вказаний перелік видів медичної допомоги на рівні Постанови Кабінету Міністрів України [2, с. 245–246].

Маючи в основі класифікацію управлінських систем за типом фінансування, можна вести мову про те, що на відміну від держав-учасниць Європейського Союзу, які успішно реалізували перехід від бюджетної системи охорони здоров'я до системи державного медичного страхування (Латвія, Литва, Естонія), в Україні досі немає концептуального бачення системи, що має бути утворена замість діючої сьогодні. Впровадження окремих елементів страхової медицини в сукупності зі змішаним фінансуванням закладів охорони здоров'я негативно впливає на загальну ефективність адмініструючого впливу суб'єктів владних повноважень, зокрема Міністерства охорони здоров'я. До того ж замість державного медичного фонду, який міг би стати інституцією на кшталт Пенсійного фонду України, утворено Національну службу здоров'я України (далі – НСЗУ), що фактично виконує функції посередника між державою та закладами охорони здоров'я.

Інший підхід наводить Б.О. Логвиненко, пропонуючи виокремити три основні моделі публічного адміністрування сферою охорони здоров'я за критерієм обсягу публічних повноважень: 1) імперативну модель, що характеризується винятковою роллю держави в адмініструванні сферою охорони здоров'я; 2) державну модель – представлену домінуючим положенням держави, як ключового суб'єкта владних повноважень та 3) конкурентну модель, яка заснована на діяльності держави в ролі «рефері», який встановлює правила гри, проте сама не бере в ній участі. Тобто держава надає правове забезпечення сфери охорони здоров'я, формує та реалізовує окремі державні програми в цій сфері [3, с. 32]. Такий підхід також є раціональним, адже управління сферою охорони здоров'я не може зводитися виключно до фінансування галузі, а має представляти модель владного управлінського впливу на вказану складову суспільного життя.

Погоджуючись з тим, що для вдосконалення публічного управління сферою охорони здоров'я має бути враховано як критерій фінансування галузі, так і обсяг владних повноважень керівних суб'єктів, пропонуємо відійти від «традиційного» аналізу наукових позицій і думок та зосередити увагу на перевагах і недоліках системи охорони здоров'я України в умовах реформування. Проведений аналіз Інтернет-джерел дозволяє умовно визначити такі складові реформи системи охорони здоров'я в Україні, що викликають найбільший резонанс: 1) аналіз основних здобутків першого етапу реформи; 2) перспективи реформування на майбутнє; 3) протидія корупції у сфері охорони здоров'я; 4) основні переваги реформи для населення та медичних працівників.

Щодо до першого напрямку – наведемо дані дослідження «Індекс здоров'я. Україна». Так, у 2018 р. загальноукраїнське значення Індексу здоров'я склало 62,2 бали (2017 р. – 62, 2016 – 55). До його параметрів, окрім задоволеності медичною допомогою, звернення до лікаря та попередження хвороб, витрат на ліки та відмови від звернення до лікаря через відсутність коштів, входять також: вакцинація дітей, знання симптомів інсульту, самооцінка стану здоров'я, наявність надлишкової ваги або ожиріння [4].

Опитуванням було охоплено більше 10 000 респондентів, що є достатньо вагомим показником. Позитивна динаміка, як впливає з результатів дослідження, є доволі млявою. Це може свідчити про складність триваючої трансформації або про неефективність запропонованих заходів.

Публікація про успіх реформи медичної допомоги на первинному рівні демонструє долучення майже всіх комунальних закладів первинного рівня, а також 200 приватних клінік та лікарів, що мають власну практику. У 2019 р. на потреби первинного рівня у бюджеті закладено понад 15 млрд. гривень. Ці гроші розподілятиме НСЗУ відповідно до укладених угод. Без угоди з НСЗУ гроші надаватися не будуть, адже медична субвенція для закладів первинного рівня в поточному році не передбачена [5].

Коментуючи наведене зауважимо, що у медичних закладах державної або комунальної власності, на відміну від приватних, фактично немає свободи вибору щодо підписання або не підписання угоди з НСЗУ. Остання ж фактично отримує фінансовий важіль щодо надання або ненадання коштів медичному закладу. Це певним чином ставить медичні заклади у залежність від політики НСЗУ та позбавляє фактичної автономії в управлінських справах.

Ю. В. Тимошенко зазначає, що в Україні потрібно застосовувати європейську модель медицини, а це – страхова медицина. Вона також додала, що у результаті непрофесійних дій керівництва лікарі первинної ланки перевантажені, люди не можуть вчасно потрапити до терапевта на прийом, на фінансування лікарів вторинної ланки не вистачає державних коштів, а оплату послуг вузькопрофесійних лікарів планується забезпечити за рахунок власних коштів пацієнтів [6].

Поряд із очевидною тезою про необхідність запровадження страхової системи охорони здоров'я не можна не погодитись з тим, що неефективний контроль за реформуванням медичної допомоги на першому рівні призвів до низки проблем, серед яких штучне збільшення кількості прикріплених пацієнтів для покращення грошового забезпечення лікарями, відсутність фізичної можливості обслуговування закріпленої кількості пацієнтів (приміром у гострий епідемічний період), дисбаланс у оплаті праці середнього медичного персоналу та лікарів, а також лікарів загальної практики на первинному рівні та вузькоспеціалізованих фахівців другого і третього рівнів.

В. Б. Гройсман, підтримуючи зміни, наголошує: «...якщо 3-5 років робити те, що передбачено планом реформи медицини, протягом цього часу українці будуть бачити позитивні зміни в системі охорони здоров'я, відчують підвищення якості надання медичної допомоги. Важливо діяти системно і послідовно. В результаті українці отримають кваліфікованих лікарів, нормальні умови отримання допомоги, а лікар отримає нормальну, достойну заробітну плату» [7].

Великим недоліком попередніх спроб реформування медичної галузі була непослідовність у реалізації реформи, відсутність реальних заходів. Сьогодні ми можемо спостерігати окремі позитивні зрушення, однак у випадку «консервації» реформи громадяни можуть опинитися у ситуації, коли і стара, і нова система не працюють на належному рівні, що викличе погіршення публічного управління галуззю та знизить ефективність медичного обслуговування населення.

Коментуючи представлену складову загалом, відзначимо, що відповідність реформи часу має оцінюватися її кінцевими результатами, а отже говорити про успіх проекту, маючи лише його підґрунтя, – завчасно. Європейські практики можуть стати у нагоді, але для цього потрібно ґрунтовно вивчати досвід та залучати фахівців із вже зазначених вище країн Латвії, Литви, Естонії, а також Польщі й Румунії, які пройшли шлях трансформації національних систем охорони здоров'я, зорганізованих за бюджетним (імперативним) типом.

Розглядаючи перспективи реформування системи охорони здоров'я на майбутнє, наведемо слова заступника Міністра охорони здоров'я П. А. Ковтонюка, який наголошує, що попереду – реформування

швидкої допомоги, робота спеціалізованої й високоспеціалізованої медицини. Також у 2019 р. МОЗ України запустить нові електронні інструменти: електронний рецепт, картку пацієнта і направлення [8]. У теорії все виглядає доволі оптимістично, але критично аналізуючи можливості громадян зазначимо, що у сільській місцевості отримати електронний рецепт або літній людині заповнити форму для електронного направлення складно, тому варто погодитись із тим, що наведене не буде працювати принаймні у вказані строки. В деяких Європейських державах, зокрема в Латвії, для літніх людей проводяться безкоштовні курси з підвищення комп'ютерної грамотності у міських бібліотеках. Середньостатистичний вітчизняний пенсіонер не матиме змогу ефективно реалізувати власні медичні права через низький рівень володіння комп'ютером та через відсутність доступу до мережі Інтернет в окремих місцевостях.

Ще однією суттєвою новацією, яка має поліпшити ефективність правовідносин між лікарем і пацієнтом, має стати направлення на безоплатну діагностику. Ті медичні заклади, що беруть участь у відповідній програмі, мають отримувати адекватну компенсацію від НСЗУ за проведення діагностики та направленого до них хворого. Чим більше послуг буде надано пацієнтам, тим більшою має стати сума компенсації. Це може обернутися тим, що лікарі будуть направляти пацієнтів не туди, де обладнання є сучаснішим, або якіснішим, а туди, де у них є знайомі або куди вказує головний лікар. Що стосується безоплатності, то якщо особа бажає додаткове дослідження або перевірити дані вже проведеного дослідження – вона має сплати за цю послугу кошти. Наведемо приклад із направленням на аналіз крові, який можна зробити безоплатно за направленням лікаря у державному (комунальному) закладі охорони здоров'я, або сплатити за послугу у сучасній лабораторії, де пацієнт буде впевнений у якості та швидкості результату.

В Європейському Союзі ефективно впроваджено систему «E-Health», що передбачає електронний документообіг у сфері охорони здоров'я за багатьма векторами, що значно спрощує загальне управління сферою. Але впровадження телекомунікаційних технологій потребує значних фінансових витрат та побудови захищеної мережі між медичними закладами для забезпечення безпеки персональних даних пацієнтів. А отже, у вітчизняних реаліях вести про це мову завчасно.

Переходячи до протидії корупції у сфері охорони здоров'я зауважимо, що рівень корумпованості багато в чому залежить від рівня матеріального забезпечення самих медичних працівників. Належне грошове забезпечення в сукупності з підвищеною юридичною відповідальністю створюють суттєве запобігання вчиненню корупційних правопорушень. Утім вимагати прозорості та чесності у роботі там, де фінансування не відповідає вимогам до складності отриманого фаху, є некоректним. Медична реформа спрямована на виправлення ситуації в такому напрямі, зокрема за рахунок поліпшення умов роботи медичних працівників.

За інформацією МОЗ України, головне завдання на сьогодні – забезпечити якісну медичну допомогу на усіх рівнях і достойну зарплату медикам. Саме тому МОЗ України впроваджує системні зміни у охороні здоров'я. Передусім йдеться про реформу фінансування: у 2018 р. заклади первинної медичної допомоги, які автономізуються і увійдуть у реформу, зможуть отримувати пряме фінансування від держави через НСЗУ за кожного пацієнта і вільно розпоряджатись коштами. Це означає, що тарифні сітки заробітної плати для медиків будуть скасовані: заклади отримують можливість самостійно визначати розмір виплат і достойно мотивувати лікарів. Реформування моделі фінансування медичних установ спеціалізованої та високоспеціалізованої допомоги розпочнеться у 2019 р. [9]. Така позиція є правильною, проте завчасною. Вже сьогодні лікарі первинного рівня медичної допомоги отримують можливість фальсифікувати кількість укладених із ними декларацій. З іншого боку, діяльність НСЗУ як розпорядника коштів, що може отримати медичний заклад, має бути підконтрольна і підзвітна для мінімізації корупційних ризиків.

Процедура закупівлі лікарських засобів так само супроводжується значними корупційними скандалами та лобіюється представниками фармацевтичних компаній. Як зазначає О. Школярська, міжнародні закупівлі (ті самі, які повинні перемогти фармацевтичну мафію) заощадили 40% державних коштів. Насправді для пацієнтів, які приймають лікарські препарати, важливою є не стільки кількість, скільки якість, а також безперебійне постачання. Внаслідок непрофесіоналізму МОЗ України брак одних лікарських засобів «компенсувався» надлишком інших зі строком придатності, що спливає [10]. Наводимо ситуацію, коли за програмою реімбурсації закуплено один препарат, на який у низки пацієнтів алергічна реакція або інша побічна дія. Оскільки саме ця позиція внесена у перелік, її можна отримати зі знижкою або безкоштовно, тоді як більш ефективний препарат хворому доведеться придбати за повну ціну. Формування відповідного списку лікарських засобів має бути максимально прозорим для унеможливлення корупційного впливу великих фармакологічних корпорацій.

Європейський досвід у протидії корупції у сфері медицини полягає в адекватній оцінці роботи медичного працівника, який отримує належний рівень грошового забезпечення. І коли вітчизняні лікарі

їдуть до Польщі для працевлаштування в якості середнього медичного персоналу, польські колеги можуть працювати у більш розвинутих державах-учасницях ЄС.

Розкриваючи основні переваги реформи для населення та медичних працівників, зазначимо, що головним критерієм ефективності медичної реформи має слугувати рівень забезпечення медичних прав людини в Україні. Якщо тривалість життя в сукупності зі станом задоволення системою охорони здоров'я в Україні будуть зростати, можна буде зробити висновок про успішність медичної реформи.

Щодо поточного стану справ, наведемо приклад із епідеміологічною загрозою в Україні. На сьогодні рівень імунізації в Україні – катастрофічний і за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я – найнижчий в Європі. Тож епідемія може спалахнути будь-коли [11]. Стан справ із вакцинацією для запобігання захворюваності на кір в сукупності із поширенням цього захворювання в Україні говорить сам за себе. Можливо тут має місце недосконала організація закупівель вакцин, а можливо причина у завчасному знищенні санітарно-епідеміологічної служби в Україні.

Висновки. З урахуванням викладеного можна вести мову про те, що провадження реформи системи охорони здоров'я в Україні здійснюється на теоретичному і практичному рівнях. Саме публічне управління сферою охорони здоров'я має кореспондувати їх між собою. Насправді складається ситуація, коли перспективи і очікування від реформи не відповідають дійсному стану речей. Відірваність від реалій та акцент на тимчасових складностях і незручностях є головною проблемою медичної реформи в Україні.

У цьому контексті Джемма Кері та Шарон Фріл слушно відзначають, що публічне адміністрування і публічне здоров'я стоять по різні боки, хоча і є тенденція до їх об'єднання [12, с. 796]. Національний вектор реформування не враховує передових європейських практик у медичній галузі, окрім загальних положень щодо впровадження загальнообов'язкового державного медичного страхування, реалізація якого має низку недоліків і спірних положень. Управлінська за своєю природою реформа не зосереджує належної уваги на забезпеченні медичних прав громадян в цей складний період, про що свідчать численні публікації у засобах масової інформації. Також негативний вплив на стан публічного управління у сфері охорони здоров'я чинять політичний популізм у зв'язку із майбутніми виборами Президента України та невизначеність статусу керівника відомства – Уляни Супрун.

Удосконалення публічного управління сферою охорони здоров'я вбачається можливим завдяки залученню групи міжнародних експертів з числа представників держав-учасниць ЄС для визначення оптимального механізму переходу до системи загальнообов'язкового державного медичного страхування. Повноваження і статус НСЗУ мають бути переглянуті, а головним критерієм оцінки ефективності реформи має бути не час повноцінного переходу до системи медичного страхування, а рівень забезпечення медичних прав громадян України.

Список використаних джерел

1. *Державна політика та стратегія в галузі охорони здоров'я : навч. посіб.* – Харків : ХМАПО, 2003. – 96 с.
2. *Стеценко С. Г. Медичне право України : підруч.* / С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта ; за заг. ред. д.ю.н., проф. С. Г. Стеценка. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
3. *Логвиненко Б.О. Публічне адміністрування сферою охорони здоров'я в Україні: теорія і практика : моногр.* / Б. О. Логвиненко. – К. : «МП Леся», 2017. 344 с.
4. *Індекс здоров'я. Україна [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <http://health-index.com.ua>.
5. *Корпусенко Б. УНІАН. Перший етап медичної реформи завершується. Гроші йдуть за пацієнтами в стаціонари [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <https://hromadske.ua/posts/pershij-etap-medichnoyi-reformi-zavershuyetsya>.
6. *Медична реформа зробила медицину недоступною для людей – Тимошенко. [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <https://glavcom.ua/news/medichna-reforma-zrobila-medicinu-nedostupnoyu-dlya-lyudey-timoshenko-565701.html>.
7. *Медична реформа вже має результати, а протягом 3-5 років українці відчують нову якість медичних послуг, – Володимир Гройсман [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/medichna-reforma-vzhe-maye-rezultati-protyagom-3-5-rokiv-ukrayinci-vidchuyut-novu-yakist-medichnih-poslug-volodimir-grojsman>.
8. *«Скоро ми забудемо про розмежування на державні і приватні лікарні»: інтерв'ю з Павлом Ковтонюком» [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/-skoro-my-zabudem-o-razgranichenii-na-gosudarstvennye-i-chastnye-uchrezhdeniya-intervyu-s-zamestitelem-ministra-zdravoohraneniya-pavlom-kovtonyukom-ch1-1205395.html>.

9. Чого чекають медики? У МОЗ розповіли про плани на лікарів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://medprosvita.com.ua/chogo-chekat-medikam-v-moz-rozpovili-pro-plani-na-likari/>.
10. Школярська О. Супрунгейт як діагноз О. Школярська / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://racurs.ua/ua/2253-suprungeyt-yak-diagnoz.html>.
11. Провал медреформи: Вадим Рабінович закликає звільнити Уляну Супрун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/2264814-proval-medreformi-vadim-rabnovich-zaklikav-zvlniti-uljanu-suprun.html>.
12. Gemma Carey, Sharon Friel. Understanding the Role of Public Administration in Implementing Action on the Social Determinants of Health and Health Inequities. *International Journal of Health Policy and Management (IJHPM)*. Article 1. Volume 4. Issue 12. December 2015. Page 795-798. DOI: 10.15171/ijhpm.2015.185.

References

1. *Derzhavna polityka ta strategiia v galuzi oxorony zdorovya [Public health policy and strategy]*. (2003). Kharkiv : Khmaro [in Ukrainian].
2. Stecenko, S.G., Stecenko, V.Yu., Senyuta, I.Ya. (2008). *Medychne pravo Ukrainy [Medical law of Ukraine]*. S.G. Stecenko (Ed.). Kyiv : All-Ukrainian Association of Publishers «Legal Unity» [in Ukrainian].
3. Logvynenko, B.O. (2017). *Publichne administruvannya sferoyu oxorony zdorovya v Ukraini [Public administration in the sphere of public health in Ukraine]*. Kyiv: «MP Lesya» [in Ukrainian].
4. *Indeks zdorovya [Health index]*. <http://health-index.com.ua>. Retrieved from <http://health-index.com.ua>. [in Ukrainian].
5. Korpusenko, B. UNIAN. *Pershyj etap medychnoyi reformy zavershuyetsya. Groshi jdut za paciyentamy v stacionary [The first stage of medical reform is over. Money goes to patients in hospitals]*. <https://hromadske.ua> Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/pershij-etap-medichnoyi-reformi-zavershuyetsya>. [in Ukrainian].
6. *Medychna reforma zrobyla medycynu nedostupnoyu dlya lyudej – Tymoshenko [Medical reform made medicine unavailable to people – Tymoshenko]*. <https://glavcom.ua> Retrieved from <https://glavcom.ua/news/medichna-reforma-zrobila-medicynu-nedostupnoyu-dlya-lyudej-tymoshenko-565701.html>. [in Ukrainian].
7. *Medychna reforma vzhe maye rezultaty, a protyagom 3-5 rokiv ukrayinci vidchuyut novu yakist medychnyh poslug, – Volodymyr Grojsman [Medical reform already has results, and within 3-5 years Ukrainians will feel the new quality of medical services, – Vladimir Groisman]*. <https://www.kmu.gov.ua> Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/medichna-reforma-vzhe-maye-rezultati-protyagom-3-5-rokiv-ukrayinci-vidchuyut-novu-yakist-medichnih-poslug-volodimir-grojsman>. [in Ukrainian].
8. «Skoro my zabudemo pro rozmezhuвання на derzhavni i pryvatni likarni»: intervyyu z Pavlom Kovtonyukom» [«Soon we will forget about the delineation of public and private hospitals»: an interview with Pavel Kovtonyuk] <https://ukr.segodnya.ua> Retrieved from <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/skoro-my-zabudemo-razgranichenii-na-gosudarstvennye-i-chastnye-uchrezhdeniya-intervyyu-s-zamestitelem-ministr-zdravoohraneniya-pavлом-kovtonyukom-ch1-1205395.html>. [in Ukrainian].
9. *Chogo chekaly medyky? U MOZ rozpovily pro plany na likariv [What to expect doctors? The MOH told about plans for doctors]*. <https://medprosvita.com.ua> Retrieved from <https://medprosvita.com.ua/chogo-chekat-medikam-v-moz-rozpovili-pro-plani-na-likari/>. [in Ukrainian].
10. *Shkolyarska, O. Suprungejt yak diagnoz [Suprangayit as a diagnosis]*. <https://racurs.ua> Retrieved from <https://racurs.ua/ua/2253-suprungeyt-yak-diagnoz.html>. [in Ukrainian].
11. *Proval medreformy: Vadym Rabinovych zaklykav zvlnyty Ulyanu Suprun [Failure of the medreform: Vadim Rabinovich called to release Ulyana Suprun]* <http://podrobnosti.ua> Retrieved from <http://podrobnosti.ua/2264814-proval-medreformi-vadim-rabnovich-zaklikav-zvlniti-uljanu-suprun.html>. [in Ukrainian].
12. Gemma Carey, Sharon Friel. (2015) Understanding the Role of Public Administration in Implementing Action on the Social Determinants of Health and Health Inequities. *International Journal of Health Policy and Management (IJHPM)*. Article 1. Volume 4. Issue 12. December 2015. Page 795-798. DOI: 10.15171/ijhpm.2015.185. [in England].

Стаття надійшла до редакції 14.02.2019.

Олександра Олійничук,

кандидат економічних наук, доцент кафедри
економічної безпеки та фінансових розслідувань
юридичного факультету

Тернопільського національного економічного університету

Ірина Чайка,

студентка V курсу юридичного факультету

Тернопільського національного економічного університету

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано вітчизняний та зарубіжний досвід організації податкової системи та податкового менеджменту зокрема. Обґрунтовано різновекторність економічних інтересів в управлінні оподаткуванням. Висвітлено структуру податкового законодавства. Розглянуто нормативно-правове забезпечення та еволюцію розвитку податкового менеджменту. Виділено недоліки правової підтримки податкового менеджменту в Україні та сформульовано шляхи удосконалення.

Ключові слова: податки, податковий менеджмент, податкове законодавство.

Олійничук А., Чайка И.

Правовое регулирование налогового менеджмента в Украине

Проанализировано отечественный и зарубежный опыт организации налоговой системы и налогового менеджмента в частности. Обосновано разновекторность экономических интересов в управлении налогообложением. Освещено структуру налогового законодательства. Рассмотрено нормативно-правовое обеспечение и эволюцию развития налогового менеджмента. Выделено недостатки правовой поддержки налогового менеджмента в Украине и сформулированы пути совершенствования.

Ключевые слова: налоги, налоговый менеджмент, налоговое законодательство.

Oliynychuk O., Chaika I.

Legal regulation of tax management in Ukraine

The domestic and foreign experience of organization of the tax system and tax management in particular are analyzed. The various vectors of economic interests in tax management are substantiated. The structure of tax legislation is highlighted. The legal support and evolution of tax management development are considered. The disadvantages of legal support of tax management in Ukraine are outlined and ways of its improvement are formulated.

Keywords: taxes, tax management, tax legislation.

Актуальність теми. Податки є однією із центральних категорій фінансової науки та практики, оскільки виконують роль дієвого інструмента державного управління процесом розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту за соціальним, територіальним і галузевим підходами, що дозволяє послабити недоліки ринкових механізмів, нерівномірність розміщення ресурсів і забезпечення суспільними благами, сформувати передумови для стимулювання бізнес-ініціативи, ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підвищення рівня зайнятості, стабілізації ринкової кон'юнктури [2, с. 23]. Поточний стан підприємництва у вітчизняному просторі вимагає прийняття управлінських рішень в умовах стійких кризових явищ і тривалої невизначеності, коли діяльність підприємств перебуває під суттєвим впливом внутрішніх і зовнішніх загроз, що можуть спричинити неплатоспроможність або й банкрутство суб'єкта господарювання. Важливим напрямом вдосконалення фінансової політики підприємства є впровадження дієвої системи податкового менеджменту. Підприємства потребують розробки та реалізації такої податкової політики, яка б враховувала особливості діяльності суб'єкта господарювання та перспективи його розвитку, а також давала можливість оцінити вплив податкових платежів на його фінансовий стан. Оскільки податки є важливим фактором впливу на рівень економічної безпеки підприємств, то їхнє ефективне функціонування та якісне управління фінансовими ресурсами можливе при розробці належної концепції управління податками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням податкового менеджменту присвячено багато праць вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема таких, як С. В. Барулін, Є. О. Єрмакова, Ю. Б. Іванов, Р. Ю. Ісаншина, С. О. Левицька, В. В. Каропова, Л. М. Карпов, А. І. Крисоватий, А. Я. Кізіма, В. В. Степаненко,

А. Ф. Цимбалюк та ін. Водночас недостатня увага приділена дослідженню генезису та поточного стану правового регулювання податкового менеджменту в Україні.

Метою статті є дослідження ретроспективних та сучасних аспектів правового регулювання податкового менеджменту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить зарубіжний досвід і вітчизняна практика, ефективність впливу податків на всі сфери соціально-економічного життя суспільства залежить насамперед від ефективності управління оподаткуванням, або іншими словами ефективності податкового менеджменту. М. В. Тарасюк відзначає, що податковий менеджмент є видом управлінської діяльності, яка являє собою сукупність знань та наукових поглядів на відносини та сукупність дій органів державної влади (посадових осіб, фізичних осіб) з метою виконання цілей та завдань податкової політики [10, с. 4]. Відповідно до нашої позиції під податковим менеджментом пропонується розуміти цілеспрямовану адміністративно-розпорядчу діяльність відповідних структур (органів виконавчої влади – на макро- та мезорівні, а також певних служб бізнес-одиниці – на мікрорівні) щодо оптимізації оподаткування.

Зауважимо, що як окрема галузь знань податковий менеджмент виник на початку 20 ст. і відтоді набув широкого розвитку як наука і практика управління фінансовими ресурсами та відносинами, що охоплює систему принципів, методів, форм і прийомів регулювання ринкового механізму у галузі фінансів з допомогою податків. Предметом теорії податкового менеджменту є загальні закономірності виникнення, функціонування і розвитку управління процесом оподаткування, його сутність, особливості суб'єктів та об'єктів управлінської діяльності у вказаній сфері, а також особливості податкових механізмів управлінського впливу.

Податковий менеджмент можна розглядати крізь призму загальнодержавних, регіональних інтересів (які особливо вирізняються в умовах податкової децентралізації останніх років) та індивідуально-підприємницьких економічних інтересів. Останні за своїми сутнісними характеристиками є конроверсійними у порівнянні з двома іншими зазначеними групами. Так, якщо держава загалом та окремих місцевий регіон зацікавлені в максимізації податкових надходжень у державний та місцевий бюджети відповідно задля повного виконання законодавчо делегованих функцій, то господарюючий суб'єкт має антогоністичні пріоритети, використовуючи легальні, а часом і нелегальні методи мінімізації податкового навантаження. Таким чином, означена різновекторність зумовлює доцільність виокремлення державного, регіонального та корпоративного менеджменту, що звісно мають як свою концептуальну єдність, так і суттєві відмінності.

Управління оподаткуванням як важлива сфера науково-практичних досліджень і методичних дій складає частину загальної теорії та практики управління. Це сукупність методів, прийомів і засобів інформаційного забезпечення, за допомогою яких надається функціонуванню податкового механізму заданий законом напрям і координуються податкові дії при суттєвих змінах в економіці та політиці [1, с. 10].

Податковий менеджмент спрямовується не лише на організацію оподаткування, а й на вдосконалення всієї податкової системи. У різних країнах світу податкові системи різняться за певними ознаками, зокрема кількістю податків, видом стягнення, типом побудови, ставками податкових платежів, методикою їхнього розрахунку тощо, водночас всі ґрунтуються на загальних принципах і одним із ключових є стабільність законодавчої бази. Звісно, вона не може бути сталою впродовж десятиліть, але принципові положення сплати податків слід не змінювати протягом тривалого часу. Наприклад, процес запровадження нових податків та обов'язкових платежів у Великобританії надзвичайно складний і потребує обговорення з громадянами держави – податкоплатниками. Підвищення ставок податків має бути ретельно обґрунтованим і відбуватися тільки за умов виникнення форс-мажорних обставин, коли необхідно збільшити видатки бюджету [2].

У більшості країн світу перед податкоплатниками навіть не виникає питання щодо сплати чи несплати відповідних податків. Їх необхідно сплачувати згідно з чинним законодавством. Аналогічний принцип закладено і у вітчизняному просторі конституційною нормою. Так, відповідно до ст. 67 Конституції України «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» [4]. Тому ключовим аспектом податкового менеджменту є оптимізація податкових платежів певного підприємства відповідно до обставин, що склалися, та умов його діяльності.

У деяких країнах світу закріплені досить високі ставки податкових платежів (значно вищі за ті, що діють нині в Україні). У такому випадку підприємства в цих країнах можуть ставити за мету реєстрацію у вільних економічних (або офшорних) зонах. Наприклад, якщо ставка оподаткування прибутку становить 45%, то в офшорній зоні вона дорівнює всього 1-2%. Водночас в різних країнах світу важливе місце посідає принцип рівності всіх платників податків, незважаючи на відомчу підпорядкованість, форми власності, підтримку тих чи інших політичних сил, партій та рухів, регіональну належність тощо. Це ж стосується і надання різних пільг.

Суттєву увагу при розбудові податкових систем у різних країнах світу приділяють розвитку підприємницької діяльності та залученню інвестиційних коштів як вітчизняними, так й іноземними особами. Для

цього в державі створюють умови для стимулювання цих видів діяльності. У більшості країн значні пільги надають підприємствам-експортерам своєї продукції (при цьому більшість країн укладають між собою угоди про уникнення подвійного оподаткування) [5, с. 70]. На міжнародному рівні порядок обміну інформацією про сплату всіх видів податків між компетентними органами держав-учасниць регламентовано Конвенцією про взаємну адміністративну допомогу в податкових справах 1988 року [3].

Наявність різноманітних варіантів розрахунку та сплати податків, а також різні пільги щодо них дозволяють підприємству при розробці своєї податкової політики розробляти декілька варіантів і обчислити можливу економію. Крім того, ефективна організація податкового менеджменту, розробка податкової політики впливає і на визначення вектора подальшої діяльності підприємства.

Податковий менеджмент ґрунтується на сформованих податкових правових відносинах, що є системоутворюючою правовою категорією фінансового права. Вони постійно розвиваються та вдосконалюються відповідно до потреб економічного та соціального розвитку держави. Зміна, припинення та реалізація таких правових відносин базується на непорушних фундаментальних засадах, що створюють умови для побудови єдиної системи взаємозв'язків учасників податкових відносин та є важливим орієнтиром тенденцій розвитку податкового законодавства.

Податкове законодавство – сукупність нормативно-правових актів, якими регулюються податкові відносини, регламентується справляння та адміністрування податків, зборів та інших обов'язкових платежів. Принципи податкового законодавства задають основний напрям для конкретизації змісту загального правила у відповідних податкових правових нормах. Тобто можна стверджувати, що податкові правові відносини, які регулюються певними правилами поведінки їх учасників з урахуванням динаміки суспільних процесів в Україні, мають особливі вихідні положення, метою яких є ефективне наповнення публічних грошових фондів. Основними базовими напрямками реалізації податкових правових відносин, які містяться в конкретних податкових правових нормах і потребують законодавчого визначення як спеціальних принципів, є відповідальність держави за формування і реалізацію політики в податковій сфері та відповідальність за виконання прийнятих зобов'язань учасників податкових правовідносин. Ці спеціальні принципи гармонійно поєднуються та забезпечують основні напрями державотворення в Україні.

Структура податкового законодавства відображена на рис. 1.

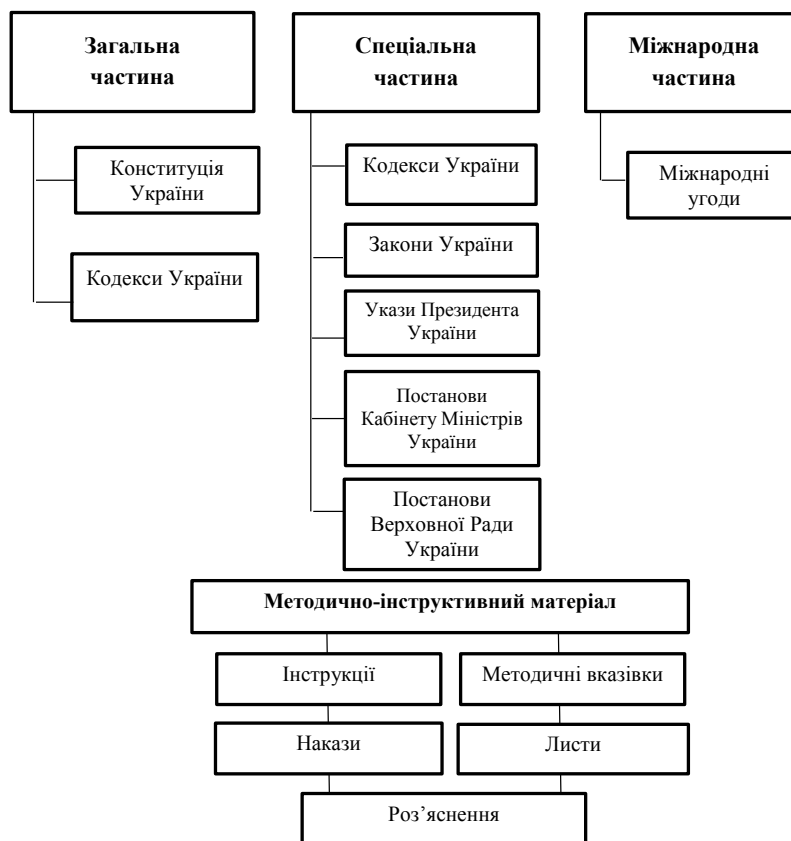

Рис. 1. Структура нормативно-правового забезпечення у сфері оподаткування

Модель ієрархічної системи нормативно-правових актів податкового менеджменту наведена на рис. 2.

Рис. 2. Нормативно-правовий базис податкового менеджменту [7, с. 18]

Відзначимо, що податковий менеджмент як сфера діяльності в Україні почав розвиватися з 1991 р. на основі Закону України «Про систему оподаткування» від 25.06.1991 р. № 1251-12 [9]. Закон регулював відносини та трактував теоретичні поняття у системі оподаткування. Друга редакція Закону від 02.02.1994 р. № 3904-12 показала і врахувала реальний стан податкової системи, який був на той час в Україні. У 1997 р. була прийнята нова редакція з внесеними змінами до закону від 18.02.1997 р. № 77/97, згідно з яким встановлювалися, скасовувалися та вирізнялися податки, збори, призначені для державних і місцевих бюджетів, визначалися внески до державних цільових фондів, а також права, обов'язки і відповідальність платників податків. Наступним кроком в розвитку податкової системи України та податкового менеджменту є прийняття 02.12.2010 р. Податкового кодексу України, який вніс вагомі зміни в розвиток цієї системи [6].

На основі вищезазначеного можна виділити два етапи в еволюції податкового менеджменту:

- перший етап (1991–1995р.) – спрямований на забезпечення максимізації податкових надходжень;
- другий етап (1995 р. і до сьогодні) – поступове зниження податкового тягара.

До переліку нормативно-правових актів, які регламентують податкові відносини та безпосередньо формують правове підґрунтя податкового менеджменту, слід віднести:

- укази Президента України, зокрема «Про заходи щодо протидії зменшенню податкової бази і переміщенню прибутків за кордон» від 28.04.2016 р. № 180/2016;
- постанови Верховної Ради України, зокрема «Про вдосконалення діяльності органів доходів і зборів» від 28.02.2014 р. № 838–VII;
- постанови Кабінету Міністрів України, зокрема «Про Державну фіскальну службу України» від 21.05.2014 р. № 236, «Про утворення територіальних органів Державної фіскальної служби та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» від 06.08.2014 р. №311, «Деякі питання електронного адміністрування податку на додану вартість» від 16.10.2014 р. № 569;
- накази Міністерства фінансів України, зокрема «Про затвердження форми податкової декларації про майновий стан і доходи та Інструкції щодо заповнення податкової декларації про майновий стан і доходи» від 02.10.2015 р. № 859, «Про затвердження форми Податкової декларації з податку на прибуток підприємств» від 20.10.2015 р. № 897, «Про затвердження форм та Порядку заповнення і подання податкової звітності з податку на додану вартість» від 28.01.2016 р. № 21;
- накази та листи Державної фіскальної служби України.

Водночас варто наголосити про наявність недоліків правової підтримки податкового менеджменту в Україні, які призводять до значних прорахунків при визначенні мети і планування заходів з реалізації податкової політики держави, зокрема:

- 1) нестабільність податкового законодавства;
- 2) наявність суперечностей між окремими нормами Податкового кодексу України та підзаконними нормативно-правовими актами, які повинні узгоджуватися з положеннями Кодексу. Інколи це призводить до необґрунтованого збільшення податкового навантаження на платників податків, створюючи передумови для ухилень від сплати податків, звернення до інституту оптимізації їх сплати;
- 3) наявність розгалуженої системи податкових пільг;
- 4) послаблення дії мотиваційного механізму державного управління діяльністю органів доходів і зборів тощо.

Для мінімізації такого впливу потрібні час і комплексні зусилля всіх суб'єктів управління оподаткуванням в Україні.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що подальше реформування податкової системи України, його наукове супроводження доцільно здійснювати з урахуванням багатоаспектності такого управлінського явища, як податковий менеджмент. Модернізуючи практику оподаткування, слід брати до уваги, що досконалий податковий менеджмент, тяжіючи до принципів державного управління, здатен суттєво сприяти формуванню в Україні привабливого бізнес-клімату.

Правове регулювання у сфері оподаткування в Україні слід спрямовувати на створення оптимальної моделі поведінки учасників податкових правових відносин, що базується першочергово на конституційних принципах, які становлять основу розвитку принципів права, у тому числі й принципів податкових правових відносин.

Організація ефективного податкового менеджменту характеризує результативність реалізації податкової політики та діяльності його суб'єктів. В Україні питання підвищення ефективності податкового менеджменту сьогодні є одним з найактуальніших суспільних завдань, оскільки завдяки легальному зменшенню податкового тягаря можна спрямувати вивільнені кошти на розширений розвиток діяльності підприємства. А тому дослідження аспектів організації податкового менеджменту на підприємстві є перспективами подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Башняк О. С. *Принципи оподаткування та їх реалізація у податковому законодавстві України* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / О. С. Башняк. – Харків : Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2005. – 20 с.
2. Іванов Ю. Б. *Податковий менеджмент* : підруч. / Ю. Б. Іванов, А. І. Крисоватий, А. Я. Кізіма, В. В. Карпова. – К. : Знання, 2008. – 525 с.
3. *Конвенція про взаємну адміністративну допомогу в податкових справах (ETS 127) від 25 січня 1988 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_325.
4. *Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
5. *Левицька С. О. Податковий менеджмент на макрорівні: вітчизняна та міжнародна практики впровадження* : наук. записки Національного ун-ту «Острозька академія» / С. О. Левицька, А. Ф. Цимбалюк. – 2011. – Вип. 16. – С. 69–76. – (Сер. «Економіка»).
6. *Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
7. *Податковий менеджмент* : навч. посіб. / О. О. Клокар, С. В. Бойко, І. Г. Кеменяш, Н. М. Руцишин. – Львів : СПОЛОМ, 2017. – 320 с.
8. *Про Державну фіскальну службу України* : Положення, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 р. № 231. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-%D0%BF>.
9. *Про систему оподаткування* : Закон України від 25.06.1991 р. № 1251-XII (втратив чинність від 01.01.2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1251-12>.
10. *Тарасюк М. В. Теоретичні засади державного податкового менеджменту* / М. В. Тарасюк // *Сталий розвиток економіки*. – 2013. – № 3. – С. 3–8.

References

1. *Bashniak, O.S. (2005). Pryntsypy opodatkuvannia ta yikh realizatsiia u podatkovomu zakonodavstvi Ukrainy [Principles of taxation and their implementation in the tax legislation of Ukraine]. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University [in Ukrainian].*
2. *Ivanov, Yu.B., Krysovatyi, A.I., Kizyma, A.Ia., Karpova, V.V. (2008). Podatkovi menedzhment [Tax management]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].*
3. *Konventsiiia pro vzaiemnu administratyvnu dopomohu v podatkovykh spravakh (ETS 127) (1988), [Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters]. <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_325 [in Ukrainian].*
4. *Konstytutsiia Ukrainy, pryiniata 28 cher. 1996 roku, [Constitution of Ukraine from June 28 1996], <http://zakon4.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].*
5. *Levytska, S.O., Tsybaliuk, A. F. (2011). Podatkovi menedzhment na makrorivni: vitchyzniana ta mizhnarodna praktyky vprovadzhennia [Tax management at the macro level: national and international implementation practices]. Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiiia». Ser. : Ekonomika. – The National University of Ostroh Academy Proceedings. Ser.: Economy, 16, 69-76 [in Ukrainian].*
6. *Podatkovi kodeks Ukrainy [Tax Code of Ukraine]. (2010, December 2), <http://zakon4.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> [in Ukrainian].*
7. *Klokar, O.O., Boiko, S.V., Kemeniash, I.H., Rushchyshyn, N.M. (2017). Podatkovi menedzhment [Tax management]. Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].*
8. *Polozhennia Pro Derzhavnu fiskalnu sluzhbu Ukrainy, zatverdzhene postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy : pryiniaty 21 trav. 2014 roku № 231 [Position of Cabinet of Ministers of Ukraine from May 21 2014, №231], <http://zakon5.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-%D0%BF> [in Ukrainian].*
9. *Zakon Ukrainy «Pro systemu opodatkuvannia» : pryiniaty 25 cher. 1991 roku № 1251-XII [Law of Ukraine «On taxation system» from June 25 1991, № № 1251-XII], <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1251-12>. [in Ukrainian].*
10. *Tarasiuk, M. V. (2013). Teoretychni zasady derzhavnoho podatkovoho menedzhmentu [Theoretical foundations of state tax management]. Stalyi rozvytok ekonomiky – Sustainable development of the economy, 3, 3-8 [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 30.01.2019.

Максим Сикал

доцент кафедри адміністративного,
цивільного та господарського права і процесу
Академії Державної пенітенціарної служби

Наталія Шамрук

доцент кафедри адміністративного,
цивільного та господарського права і процесу
Академії Державної пенітенціарної служби

ПІДСТАВИ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІ

Проаналізовано правові та практичні аспекти притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Виявлено проблемні питання застосування дисциплінарних стягнень до суддів. Запропоновано шляхи удосконалення діючого законодавства щодо дисциплінарної відповідальності суддів.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, підстави дисциплінарної відповідальності судді, дисциплінарні стягнення.

Сикал Н. Н., Шамрук Н. Б.

Основания дисциплинарной ответственности судьи

Проанализированы правовые и практические аспекты привлечения судей к дисциплинарной ответственности. Вывявлены проблемные вопросы применения дисциплинарных взысканий к судьям. Предложены пути совершенствования действующего законодательства о дисциплинарной ответственности судей.

Ключевые слова: дисциплинарная ответственность, основания дисциплинарной ответственности судьи, дисциплинарные взыскания.

Sikal M. M., Shamruk N. B.

Rights of the dispute responsibility of the judge

There are the legal and practical aspects of bringing judges to disciplinary responsibility in the article. Problematic issues of application of disciplinary penalties to judges were revealed. The ways of improving the current legislation on disciplinary liability of judges are proposed.

Keywords: disciplinary responsibility, grounds of disciplinary liability of a judge, disciplinary punishments.

Актуальність дослідження. Відповідно до ст. 6 Конституції України судова влада є однією з трьох гілок державної влади в Україні. Від неї залежить те, як буде розвиватись наша держава, як будуть впроваджуватись у життя заплановані реформи, як будуть взаємодіяти з нами іноземні держави. Ефективність функціонування судової системи залежить від різних факторів, одним з яких можна назвати дисциплінарну відповідальність. На необхідність удосконалення правових та процедурних аспектів притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності неодноразово вказували вчені, а також міжнародні експерти. Про проблеми дисциплінарної відповідальності згадувалось у Спільному висновку Венеційської комісії та Генерального директорату Ради Європи з прав людини і правових питань щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів» CDL-AD(2010)026. Вказівки на доцільність реформування системи дисциплінарної відповідальності суддів були зазначені й в рішенні Європейського суду з прав людини у справі від 09 січня 2013 р. № 21722/11 «Олександр Волков проти України».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовим та процедурним питанням дисциплінарної відповідальності суддів присвятили свою увагу В. П. Кохан, І. Є. Марочкін, С. В. Подкопаєв, М. І. Хавронюк, А. В. Шевченко та інші.

Зазначені вище науковці зробили вагомий внесок у теорію і практику притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, проте з прийняттям 02 червня 2016 року Закону України «Про судоустрій і статус суддів» №1402-VIII та 21 грудня 2016 року Закону України «Про Вищу раду правосуддя» № 1798-VIII було суттєво змінено правові та організаційні засади дисциплінарної відповідальності суддів.

Метою статті (завданням) є виявлення проблемних аспектів у питаннях притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення діючого законодавства у сфері дисциплінарної відповідальності суддів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з проведенням судової реформи правові засади притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності не залишені поза увагою. Так, правові засади такої відповідальності викладені в розділі 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 р. №1402-VIII [1]. У ст. 106 цього нормативно-правового акту визначено 19 підстав дисциплінарної відповідальності судді, перша з яких розподіляється ще на 6 підстав. Варто відзначити, що в ст. 92 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 року № 2453-VI, в редакції від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII [2], було закріплено 14 підстав дисциплінарної відповідальності судді, перша з яких також розподілялась на 6 підстав. Окрім збільшення кількості підстав нормотворець також змінив зміст деяких підстав, що були прописані в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 року. Порівнюючи ці законодавчі акти, можемо констатувати, що в пункті 1. а. слова «підсудність» та «підвідомчість» замінено на «юрисдикцію» та «склад суду», а в пункті 3 слова «правила суддівської етики» замінено словами «норми суддівської етики та стандарти поведінки» з більшою деталізацією їх змісту, при цьому досить правильним було виключення таких слів, як «систематичне» та «грубе одноразове порушення», оскільки такі слова потребують додаткового тлумачення, без якого неможливе притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

Порівнюючи формулювання четвертої підстави бачимо, що слова «очевидна недбалість» замінено словами «груба недбалість», а також додано таке речення «або інше грубе порушення закону, що призвело до істотних негативних наслідків», проте законодавець не розкриває зміст термінів «грубе порушення закону» та «істотні негативні наслідки». Така невизначеність у цій новелі розширює коло можливостей Вищої ради правосуддя щодо притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, що може негативно відобразитись на такому принципі судочинства, як незалежність.

В пункті 6 чітко сформульовано суб'єктів, у разі неповідомлення яких про втручання в діяльність судді настає дисциплінарна відповідальність. Такими суб'єктами одночасно виступають Вища рада правосуддя і Генеральний прокурор. Така деталізація є досить вірною, оскільки не дає можливості залишити поза увагою відповідних юрисдикційних суб'єктів факту втручання в діяльність судді. Варто відзначити, що в попередній редакції Закону було зазначено «органи суддівського самоврядування та правоохоронні органи». До органів суддівського самоврядування належать збори суддів, Рада суддів України, з'їзд суддів України, які ще законодавець називає організаційними формами суддівського самоврядування. Проте законодавець не зазначав про який саме орган суддівського самоврядування йшла мова у Законі, а також не було прописано назви правоохоронного органу, що за своєю суттю нівелювало вкладену у це положення ідею самого ж нормотворця.

Слід відзначити, що законодавець п. 7-11 ч. 1 ст. 106 вищезгаданого Закону залишив без змін, а у пункт 12 додав слова «непідтвердження суддею законності джерела походження майна».

Нормотворець вбачає потребу у наявності дисциплінарної відповідальності за непроходження курсу підвищення кваліфікації в Національній школі суддів України відповідно до направлення, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, або непроходження подальшого кваліфікаційного оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді, або непідтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді за результатами цього кваліфікаційного оцінювання, а тому передбачив означені підстави у пункті 14.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 року №1402-VIII передбачив такий новий обов'язок для судді як подання декларації доброчесності судді та декларації родинних зв'язків судді. Цей обов'язок закріплено в пункті 3 частини 7 статті 56 вищезгаданого Закону. За невиконання даного обов'язку законодавець також передбачив дисциплінарну відповідальність, закріпивши те, що до підстав дисциплінарної відповідальності судді відносяться неподання або несвоєчасне подання таких декларацій.

Варто відзначити те, що Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII [3] не передбачає обов'язку щодо подання декларації доброчесності судді та декларації родинних зв'язків судді, означені декларації визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» для кандидатів на посаду судді та суддів, а також Законом України «Про Вищу раду правосуддя» для кандидатів на посаду члена Вищої ради правосуддя та членів Вищої ради правосуддя.

Також законодавець вперше передбачив як підставу дисциплінарної відповідальності судді подання у таких деклараціях завідомо недостовірних (у тому числі неповних) відомостей (тверджень).

Підсумовуючи вищевикладене відзначимо, що законодавець у новому Законі України «Про судоустрій і статус суддів» значно розширив перелік підстав дисциплінарної відповідальності судді, також ним вперше було приділено особливу увагу питанням доброчесності суддів та їх кваліфікації.

Розглядаючи підстави дисциплінарної відповідальності судді слід зупинитись на деяких проблемних питаннях притягнення суддів, до дисциплінарної відповідальності, що мають місце після вступу у дію нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та Закону України «Про Вищу раду правосуддя». Так, рішенням першої дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя № 3257/1дп/15-17 від 12 жовтня 2017 року суддю Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області притягнуто до дисциплінарної відповідальності та застосовано до нього дисциплінарне стягнення у виді попередження [4]. Підставою притягнення даного судді до дисциплінарної відповідальності стало допущення ним зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення у справі № 308/13831/15-ц та несвоєчасне надання копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень. Ця підстава передбачена пунктом 2 частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де зазначено, що суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності за безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень. Цю підставу можна розподілити на три: 1) безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом; 2) зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення; 3) несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень. Якщо проаналізувати ці три підстави, то можемо дійти висновку, що лише перша підстава має обмежений характер, який виражається у тому, що суддю не можна притягнути до відповідальності за затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом у тому разі, коли є підстава для такого затягування розгляду справи, наприклад, значне навантаження на суддю у зв'язку з неукомплектованістю відповідного суду. Натомість у відповідності до другої та третьої підстави суддя буде притягнутий до дисциплінарної відповідальності незалежно від наявності поважних причин допущення зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення або несвоєчасного надання суддею копії судового рішення. Дисциплінарна практика Вищої ради правосуддя також відповідає такій позиції законодавця. Так, повертаючись до аналізу згаданого рішення першої дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя № 3257/1дп/15-17 від 12 жовтня 2017 року констатуємо, що дисциплінарна палата хоча і дійшла висновку про те, що суддею Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області допущено зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення у справі не навмисно, а у зв'язку зі значним навантаженням суддів відповідного суду та його неукомплектованістю (штатним розписом було передбачено 23 посади суддів, фактично працювало 10 суддів), проте суддю все ж таки було притягнуто до дисциплінарної відповідальності. На нашу думку, така підстава потребує корегування, оскільки за неукомплектованість суддів має відповідати сама Вища рада правосуддя, тому що саме вона забезпечує формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, як це прописано в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Вищу раду правосуддя». Виходячи з вищевикладеного, пропонуємо п. 2 ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» викласти у такій редакції: «безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, безпідставне зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, безпідставне несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень».

Звертаючись до дисциплінарної практики Вищої ради правосуддя [5; 6], слід відзначити, що впродовж 2017 року до суддів було застосовано 96 дисциплінарних стягнень, натомість у 2018 році спостерігається тенденція до збільшення кількості дисциплінарних стягнень, так лише за 9 місяців 2018 року до суддів було застосовано 134 дисциплінарні стягнення (за аналогічний період 2017 року – 52 стягнення) (див. рис. 1).

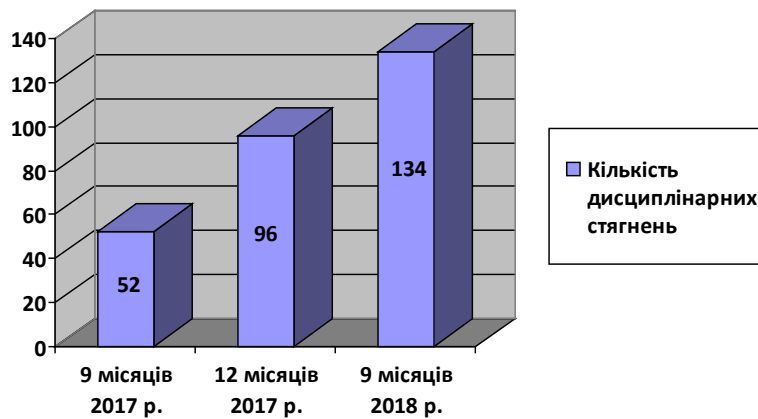

Рис. 1. Кількість дисциплінарних стягнень, що застосовані до суддів у 2017–2018 рр. за рішеннями Дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя

У ст. 109 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплено 6 основних видів дисциплінарних стягнень, що можуть бути застосовані до суддів:

- 1) попередження;
- 2) догана – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця;
- 3) сувора догана – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців;
- 4) подання про тимчасове (від одного до шести місяців) відсторонення від здійснення правосуддя – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов’язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді;
- 5) подання про переведення судді до суду нижчого рівня;
- 6) подання про звільнення судді з посади [1].

Проаналізувавши наведений перелік дисциплінарних стягнень, можемо констатувати наявність 6 основних дисциплінарних стягнень та 3 обов’язкових додаткових дисциплінарних стягнень, що застосовуються залежно від застосування основного дисциплінарного стягнення: 1) позбавлення права на отримання доплат до посадового окладу від одного до шести місяців; 2) направлення судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації; 3) кваліфікаційне оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді.

Статистичні дані Вищої ради правосуддя говорять про те, що впродовж дії нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя застосовували тільки 5 основних видів дисциплінарних стягнень, залишаючи без застосування такий вид дисциплінарного стягнення, як подання про переведення судді до суду нижчого рівня. На нашу думку, такий вид дисциплінарного стягнення має застосовуватись дисциплінарними палатами Вищої ради правосуддя, оскільки розмір посадового окладу судді апеляційного суду та судді вищого спеціалізованого суду на 25 прожиткових мінімумів для працездатних осіб менше, ніж посадовий оклад судді Верховного Суду, а посадовий оклад судді місцевого суду на 20 прожиткових мінімумів для працездатних осіб менше, ніж посадовий оклад судді апеляційного суду. Варто зауважити, що дисциплінарні стягнення мають застосовуватись відповідно до принципу пропорційності. Аналізуючи дисциплінарну практику притягнення суддів апеляційних судів та суддів вищих спеціалізованих судів до дисциплінарної відповідальності, можемо констатувати, що впродовж 2017 року тільки 8 дисциплінарних стягнень було застосовано до суддів апеляційних судів, з яких 50% було скасовано Вищою радою правосуддя (не було скасовано тільки три стягнення у виді попередження та одне стягнення у виді суворої догани з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців). Також було застосовано 6 дисциплінарних стягнень до суддів вищих спеціалізованих судів, що припинили свою

діяльність, з яких 4 також скасовано Вищою радою правосуддя (не було скасовано одне стягнення у виді попередження та одне стягнення у виді подання про звільнення). Слід зауважити, що подання про звільнення не могло бути замінено на подання про переведення судді до суду нижчого рівня, оскільки суддя виїхав на постійне місце проживання до Автономної Республіки Крим. Все це свідчить про те, що підстав для застосування такого дисциплінарного стягнення як подання про переведення судді до суду нижчого рівня впродовж 2017 року не було.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене відзначимо, що законодавець у новому Законі України «Про судоустрій і статус суддів» значно розширив перелік підстав дисциплінарної відповідальності судді, також ним вперше було приділено особливу увагу питань щодо доброчесності суддів та їх кваліфікації. В результаті дослідження проблемних питань притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності зроблено висновок, що є потреба у внесенні змін до діючого законодавства, зокрема пропонуємо п. 2 ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» викласти у такій редакції: «безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, безпідставне зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, безпідставне несвочасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень». Вивчення результатів оскарження рішень дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя дає підстави дійти висновку, що цим суб'єктам доцільно більш виважено підходити до аналізу підстав дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних судів, оскільки половина застосованих ними дисциплінарних стягнень до суддів таких судів була скасована Вищою радою правосуддя.

Список використаних джерел

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. Дата оновлення: 05.08.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 20.11.2018).
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI в редакції Закону України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. Дата оновлення: 12.02.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> (дата звернення: 20.11.2018).
3. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 31.08.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 20.11.2018).
4. Рішення першої дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 12.10.2017 р. № 3257/Ідп/15-17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.vru.gov.ua/content/act/3257_12.10_2017_.docx (дата звернення: 20.11.2018).
5. Інформація про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за рішеннями Дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя у 2017 році (за даними Вищої ради правосуддя). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vru.gov.ua/add_text/226 (дата звернення: 20.11.2018).
6. Інформація про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за рішеннями Дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя за 9 місяців 2018 року (за даними Вищої ради правосуддя). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vru.gov.ua/add_text/204 (дата звернення: 20.11.2018).

References

1. Zakon Ukrainy «Pro sudoustriy i status sud» [The Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of the Court»]. (n.d.). <http://zakon.rada.gov.ua>. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro sudoustriy i status sud» [The Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of the Court»]. (n.d.). <http://zakon.rada.gov.ua>. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro zapobihannya koruptsiyi»: [The Law of Ukraine «On Prevention of Corruption»]. (n.d.). <http://zakon.rada.gov.ua>. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> [in Ukrainian].
4. Rishennya pershoyi dystsyplinarnoyi palaty Vyshchoyi rady pravoddyia vid 12.10.2017 r. № 3257 / Idp / 15-17. [Website of the Supreme Council of Justice]. (n.d.). www.vru.gov.ua. Retrieved from www.vru.gov.ua/content/act/3257_12.10_2017_.docx [in Ukrainian].

5. *Informatsiya pro prytyahnennya suddiv do dystsyplinarnoyi vidpovidal'nosti za rishennyamy Dystsyplinarnykh palat Vyshchoyi radyudya u 2017 rotsi. [Website of the Supreme Council of Justice]. (n.d.). <http://www.vru.gov.ua>. Retrieved from http://www.vru.gov.ua/add_text/226 [in Ukrainian].*
6. *Informatsiya pro prytyahnennya suda do dystsyplinarnoyi vidpovidal'nosti za rishennyamy Dystsyplinarnykh palat Vyshchoyi radyudya za 9 misyatsiv 2018 roku. [Website of the Supreme Council of Justice]. (n.d.). <http://www.vru.gov.ua>. Retrieved from http://www.vru.gov.ua/add_text/204 [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 22.01.2019.

Костянтин Фліссак,
доктор економічних наук, професор
кафедри міжнародного права,
міжнародних відносин та дипломатії
Тернопільського національного
економічного університету

ЕКОНОМІЧНІ САНКЦІЇ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ ПОЗИЦІОНУВАННЯ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Проаналізовано проблематику економічних санкцій. Доведено необхідність належного обґрунтування і уніфікації дефініції «санкцій». Привернуто увагу до нових характерних особливостей міжнародних економічних санкцій, зокрема наділення їх протекціоністськими рисами, та використання як інструментів агресивного протекціонізму при просуванні національних інтересів відповідних держав.

Ключові слова: міжнародні економічні відносини, національні інтереси, зовнішня торгівля, обмежувальні заходи, заходи примусового впливу, економічні санкції, протекціонізм.

Flissak K,

Economic sanctions and specification of their position in modern international relations

Проаналізована проблематика економічних санкцій. Доказана необхідність надлежного обґрунтування і уніфікації дефініції «санкції». Привлечено внимание к новым характерным особенностям международных экономических санкций, в частности наделяние их протекционистскими чертами, и использование как инструментов агрессивного протекционизма при продвижении национальных интересов соответствующих государств.

Ключевые слова: международные экономические отношения, национальные интересы, внешняя торговля, ограничительные меры, меры принудительного воздействия, экономические санкции, протекционизм.

Flissak K,

Economic sanctions and specification of their position in modern international relations

The article is devoted to problems of economic sanctions on the modern stage of international economic relations development. The necessity of proper justification and unification of the definition of «sanctions» is proved. There is drawn attention to new characteristics of international economic sanctions, in particular, the granting of their protectionist features, and the use of them as instruments of aggressive protectionism in promoting the national interests of the States.

Keywords: international economic relations, national interests, foreign trade, restrictive measures, coercive measures, economic sanctions, protectionism.

Постановка проблеми. Сучасний етап світогосподарського розвитку формує новий порядок денний у системі міжнародних економічних відносин, вносить нові елементи у взаємовідносинах між державами, їх групами та міжнародними економічними і фінансовими організаціями. Така популярна наприкінці ХХ століття глобалізація починає давати тріщини, на перший план все частіше виходить конфлікт національних інтересів. Особливе місце серед нових викликів, з якими стикається сучасна система міжнародних економічних відносин, все більше посідають різного роду санкції. При цьому залишаються проблемними питання їх чіткого визначення, специфіки міжнародних економічних санкцій, правового статусу, правомірності застосування, ефективності регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує актуальність даної проблематики. Практично постійна присутність санкційної тематики у практиці міжнародних економічних відносин підтверджує вагомість таких досліджень. Цій тематиці присвячені роботи як вітчизняних, так і зарубіжних науковців та практиків, серед яких М. Голліард (M. Golliard), А. М. Грачова, Г. Ц. Гуфбауер (G. C. Hufbauer), К. А. Еліот (K. A. Elliot), Ц. А. Ель-Ашкер (C. A. El-Ashker), Д. Ф. Кононенко, Г. Лауріла (H. Laurila), І. І. Лукашук, Т. Мейдіс (T. Madies), Б. Оегг (B. Oegg), Я. Ришка (J. Ryszka), П. Рудольф (P. Rudolf), Д. Д. Скотт (J. J. Schott), І. Ф. Суханова, В. Сушова-Сальмінен (V. Sušová-Salminen), В. Л. Чубарев, В. К. Шайдулліна, Г. Шнайдер (H. Schneider), М. Ц. Штайнеггер (M. C. Steinegger). При цьому слід зазначити, що проблематика економічних санкцій значно більше представлена у дослідженнях зарубіжних науковців, що можна

пояснити вагомістю санкцій серед інструментів реалізації зовнішньоекономічної політики та економічної дипломатії цих держав. Разом з тим у більшості ці дослідження присвячені правовій основі регламентування, застосування та регулювання економічних санкцій, однак поза увагою дослідників залишається їх економічна складова з новими характеристиками відповідно до сучасних викликів, зумовлених особливостями розвитку міжнародних економічних відносин.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових публікацій, присвячених тематиці економічних санкцій у системі міжнародних відносин, свідчить про існування окремих аспектів, недостатньо представлених у теоретичному висвітленні, які могли б обґрунтувати відповідні практичні дії у розглядуваному сегменті зовнішньоекономічної діяльності. В частині теорії поза увагою залишається міждисциплінарний характер економічних санкцій, допускаються розбіжності у трактуванні їх сутності для використання суб'єктами різних рівнів міжнародних відносин, недостатньо обґрунтовані й не визначені допустимі та недопустимі сфери застосування відповідно до норм і правил СОТ у зовнішньоторговельних відносинах країн. Загалом у вітчизняній фаховій літературі санкціям у зовнішньоекономічній сфері приділяється надто скромна увага, наприклад, розгляд змісту, сутності, призначення і функцій міжнародних санкцій в одному з головних академічних видань України – «Економічній енциклопедії» – відсутній взагалі [1].

Основні результати дослідження. Процеси глобалізації системи світогосподарських зв'язків й інтернаціоналізації економічних відносин, всупереч сподіванням, не позбавили країни від гострої конкуренції у зовнішньоекономічній сфері, у доступі до сировинних та енергетичних ресурсів, за ринки збуту продукції й послуг. У кінцевому результаті періодично виникають конфлікти на рівні національних інтересів між країнами – суб'єктами міжнародних економічних відносин. Їх врегулювання мають забезпечувати як самі учасники процесу (на двосторонній або багатосторонній основах), так і відповідні міжнародні організації, наділені необхідними повноваженнями. В числі останніх, насамперед структури ООН (Рада Безпеки, Економічна і соціальна рада, Міжнародний суд), Світова організація торгівлі, Європейська Комісія, інші міжнародні та регіональні організації.

Слід значити, що на нинішньому етапі пошук загальноприйнятних домовленостей, взаємне врахування інтересів як ніколи затребувані у сфері світової торгівлі й економічних зв'язків, котрі в умовах сучасності схильні до безпрецедентної політизації. При цьому цінності вільної торгівлі стають заручниками торговельних воєн, інших форм недобросовісної конкуренції. Зокрема, все більш вагому роль у системі міжнародних економічних відносин в останні десятиліття почали відігравати санкції, застосовувані до тих чи інших країн. Мотиви щодо вжиття санкцій, в тому числі економічних, можуть залежати від багатьох факторів і переслідувати різні цілі, насамперед політичні. В більшості випадків саме політичні цілі досягаються застосуванням економічних санкцій. При цьому і сама категорія «санкції», і механізм санкцій у сфері міжнародної діяльності в своїй основі поєднують нормативно-правову, політичну і економічну складові, що формує міждисциплінарний характер санкцій в теоретичному плані.

Оскільки предметом нашої уваги є саме міжнародні економічні санкції й їх особливості на сучасному етапі, то зупинимось лише на цьому важливому сегменті. Для чіткого, логічного і транспарентного формування механізму практичного застосування не останнє значення має обґрунтування і уніфікація самого поняття «санкції». Первинно цей термін походить від латинського «*sanction*» – *непорушна постанова* і в сучасній фаховій термінології налічує декілька основних варіантів, в тому числі трактує санкції у сфері міжнародно-правових відносин як «захід впливу (економічний, політичний, військовий), який застосовують щодо держави, яка не виконує міжнародні угоди». Іншими словами, санкції – це заходи примусового зовнішнього впливу на відповідних суб'єктів міжнародних відносин з метою досягнення певних цілей. Сутність проблеми тут полягає в тому, що сучасна практика міжнародних економічних відносин використовує цілий набір заходів такого примусового впливу, при цьому одні з них вживаються постфактум (після порушення міжнародних правових норм), інші – до здійснення можливих порушень, тобто носять превентивний характер. До економічних заходів примусового впливу відносять різного роду торговельні обмеження прямої та непрямої дії – захисні й антидемпінгові заходи захисту внутрішнього ринку, ембарго, економічний бойкот, контрзаходи, і, власне, самі санкції [2, с. 217, 239]; [3, с. 35; 38, 39; 41]; [4, с. 407–410]; [5, с. 144; 194]. Виходячи з такої практики, дослідники звертають увагу на існуючі проблеми у трактуванні понять «санкції» і «контрзаходи» у спеціальній літературі [6, с. 28–29; 7]. При цьому схилиються до того, що санкції можуть бути застосовані окремими державами, групами держав або міжнародними організаціями, передусім ООН. Однак в будь-якому випадку санкції – це заходи примусу, здійснювані ООН напряму або з відома ООН державами чи групами держав стосовно інших держав, які порушують міжнародне

право. В принципі метою міжнародних санкцій, що можуть іменуватись як обмежувальні заходи, є зміна політики і дій держави, юридичних або фізичних осіб. В той же час контрзаходи в загальному трактуються як реакція (індивідуальна чи колективна) в рамках вимог міжнародного права у відповідь на порушення певними суб'єктами норм цього права.

Повнота визначення сутності поняття «міжнародні економічні санкції» не замикається лише на його теоретичному обґрунтуванні, на цій основі стає можливим формування чіткої класифікації економічних санкцій, обґрунтування їх принципів, методів, форм і границь застосування. Виходячи з цього, погодилось з твердженням В. Л. Чубарева про те, що невизначеність у термінології може служити підставою для зловживань окремих держав у власних інтересах при вирішенні міжнародних спорів [8, с. 206–207]. Крім того, вільне трактування відповідними державами санкцій, відсутність чіткості або розпливчастість у зазначених позиціях призводить до їх екстериторіальності та служить підґрунтям для виникнення нових міжнародних спорів у зовнішньоторговельних відносинах.

Підстави для застосування економічних санкцій можуть бути різними, але не може оспороватись постулат, що їх легітимність забезпечується або має забезпечуватись регламентуванням нормативними документами основних міжнародних організацій, насамперед ООН, а також СОТ. Однак перша проблема теоретичного характеру з прямим виходом у практичну сферу міжнародних відносин з'являється саме на цьому рівні. Справа у тому, що поняття «санкцій» взагалі відсутнє у Статуті ООН, де, зокрема, йдеться про застосування самою Організацією або Радою Безпеки проти відповідних держав у передбачених випадках «дій превентивного або примусового характеру» (ст. 2, ст. 5). При цьому Рада Безпеки уповноважується вирішувати, «які заходи, не пов'язані з застосуванням збройних сил, мають застосовуватись для здійснення її рішень, і вона може вимагати від Членів Організації застосування цих заходів». Тут же роз'яснюється, що «ці заходи можуть включати повне або часткове переривання економічних відносин, залізничних, морських, поштових, телеграфних, радіо чи інших засобів спілкування, а також розрив дипломатичних відносин» (ст. 41). Далі у ст. 42 Статуту ООН констатується, що у випадку недостатності заходів, зазначених вище, Радою Безпеки можуть вживатись такі дії примусового впливу, як «демонстрації, блокада та інші операції повітряних, морських чи сухопутних сил Членів Організації» [9].

Однак вже у Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, прийнятій резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 р. (п. 9) відзначається, що ООН «сповнена рішучості звести до мінімуму несприятливі наслідки запроваджуваних Організацією Об'єднаних Націй економічних санкцій для ні в чому не винних груп населення, забезпечити регулярний перегляд таких санкцій, і виключити несприятливі наслідки санкцій для третіх сторін» [10]. Як видно, наяву нормативно-правова і дефініційна неузгодженість: Статутом ООН санкції не передбачені, а Декларація говорить про їх запровадження, перегляд чи зведення до мінімуму.

Розгляд міжнародних економічних санкцій не може бути достатнім без врахування регламентуючих і нормативних вимог СОТ. Однак тут також є питання, оскільки у Марракешській угоді про створення Світової Організації Торгівлі саме поняття «санкцій» навіть не згадується [11]. Таку позицію слід розуміти так, що основна міжнародна організація, яка регулює торговельні відносини у масштабах світогосподарської системи, не передбачає будь-якого санкційного впливу на тих чи інших учасників міжнародного ринку, а застосування санкцій суперечить нормам і правилам СОТ.

Відкритим як в теорії, так і в нормативно-правових і регламентуючих документах міжнародних організацій, насамперед ООН і Євросоюзу, залишається питання принципів міжнародних санкцій і граничних сфер щодо підстав для їх застосування. До числа принципів організації системи міжнародних економічних санкцій, на наш погляд, мають бути віднесені такі:

- 1) відповідність нормам і актам міжнародного права;
- 2) обґрунтованість наявності підстав для застосування санкцій;
- 3) транспарентність;
- 4) одноразовість і одноланковість застосування¹;
- 5) відсутність подвійних стандартів при визначенні об'єктів санкцій;
- 6) недопустимість використання санкцій у протекціоністських цілях та з метою усунення конкурентів².

¹ Застосування цього принципу як одного з основоположних стане надійною підставою недопущення санкцій, які можуть бути застосовані однією державою проти іншої, або міжнародною організацією з подачі ініціатора санкцій проти об'єкту санкцій в протекціоністських цілях як інструменту недобросовісної конкуренції.

² Застосування цього принципу як одного з основоположних стане надійною підставою недопущення санкцій, які можуть бути застосовані однією державою проти іншої, або міжнародною організацією з подачі ініціатора санкцій проти об'єкту санкцій в протекціоністських цілях як інструменту недобросовісної конкуренції.

Таким чином, на сьогодні залишається актуальним питання внесення уточнень в нормативну базу міжнародних організацій, зокрема ООН, стосовно уніфікованого трактування категорії «міжнародні економічні санкції» та визначення допустимих меж їх застосування на основі відповідних принципів.

Слід зазначити, що в останні роки проблематика санкцій у міжнародних відносинах, насамперед економічних, звучить дедалі гостріше, а економічні інтереси країн можуть відходити на другий план, поступаючись пріоритету національних інтересів. Доречним буде нагадати також, що рівень ефективності санкцій перебуває у прямій залежності від чіткості їх визначення, точності класифікації, обґрунтованості й конкретизації критеріїв для впровадження, аргументованої градації можливостей впливу і передбачення та попередньої оцінки рівня ризиків для всіх суб'єктів процесу від застосування.

Як видно з наведеного вище, Статут ООН не говорить про санкції, він передбачає застосування у необхідних випадках тимчасових або довготривалих заходів впливу чи примусу щодо відповідних сторін, які можуть прийматись Радою Безпеки. Аналогічно у Європейському Союзі його нормативними рішеннями передбачено застосування відповідних заходів впливу на учасників міжнародних економічних відносин за участю країн-членів ЄС і третіх країн [12]. В нормативних і регламентуючих документах Євросоюзу «обмежуючі заходи» класифікуються як «санкції». При цьому наголошується на необхідності чіткого визначення цілей застосування обмежуючих заходів у законодавчих актах на основі рішень Ради Безпеки ООН [13].

Разом з тим подібні механізми впливу використовуються окремими державами, причому не стосовно виконання чи невиконання двосторонніх договорів або комерційних угод їх партнерами, а виходячи з можливого чи потенційного впливу на власні національні інтереси. Подібні заходи у системі міжнародних відносин розглядаються як санкції, введення яких має політичне або економічне підґрунтя. Так, Закон України «Про санкції» зазначає, що з метою захисту національних інтересів «можуть застосовуватися спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (далі – санкції)» [14]. МЗС Польщі виходить з того, що «міжнародні санкції, які називають обмежуючими заходами, є одним з інструментів впливу на суб'єкти, діяльність яких порушує міжнародне право. ... Санкції можуть бути спрямовані проти ряду третіх країн, осіб чи їх груп» [15].

У сучасній практиці міжнародних відносин часто допускається сприйняття санкцій як відповідної стратегії щодо досягнення поставлених цілей і в ряді випадків існує хибна позиція, що застосування самих лише санкцій достатньо для вирішення складних завдань. Однак з точки зору практичної реалізації санкції доцільно розглядати як особливий інструмент, що у поєднанні з іншими може стати основою для формування повноцінної стратегії. З цього приводу спеціалізоване швейцарське видання «CSS» у редакційній статті «Економічні санкції: чудо-зброя чи бомба, що не вибухнула» зазначає, що «санкції будуть залишатись важливою складовою частиною інструментарію зовнішньої політики і політики безпеки співдружності держав». Увага акцентується на тому, що економічні санкції переслідують політичні цілі економічними засобами. Для цього перериваються нормальні торговельні й фінансові відносини, а економічні санкції можуть визначатись як дискримінаційні обмеження імпорту або експорту, технологій, капіталу чи послуг проти однієї країни чи групи країн з метою з політичних причин спонукати об'єкт санкцій до визначеної поведінки [16, с.1].

В сучасній практиці міжнародних відносин Євросоюзом застосовуються такі види санкцій: дипломатичні санкції (висилка дипломатів, призупинка дипломатичних відносин, призупинка офіційних візитів); торговельні санкції (загальні санкції, пов'язані з підприємницькою діяльністю); фінансові санкції (заморожування активів або економічних ресурсів, заборона на фінансові операції, обмеження на експортні кредити чи інвестиції); воєнні санкції (ембарго на поставки зброї); дорожні штрафи (обмеження наземного, повітряного чи морського сполучення); комунікаційні санкції (обмеження доступу до пошти, радіо і телебачення); спортивні й культурні санкції; обмеження в'їзду на територію країни; призупинка співробітництва з третьою країною [17].

Економічні й фінансові санкції Євросоюзу включають заборони на: експорт та імпорт (торговельні санкції щодо конкретних товарів, таких як технологічне обладнання, нафта, алмази); надання конкретних послуг (брокерських, фінансових, технічної допомоги); польоти, інвестиції, платежі й переміщення капіталу або відміни тарифних преференцій. Обмежувальні економічні та фінансові заходи, включаючи цілеспрямовані фінансові санкції, мають застосовуватись всіма юридичними і фізичними особами, що здійснюють підприємницьку діяльність в ЄС, у т.ч. громадянами країн, які не є членами Євросоюзу. ЄС часто запроваджує цільові фінансові санкції, спрямовані проти конкретних осіб, груп чи організацій, відповідальних за політику або інші дії.

Зростаюча частота застосовуваних санкцій та їх числа дають підстави стверджувати про поступову зміну їх характеру і цільового призначення. Не безпідставними є висновки з цього приводу серед фахівців ЄС: «В останній час міжнародних санкцій стало навіть надто багато. Вже неможливо не замітити, що сьогодні санкції виходять на перший план у міжнародній політиці й витісняють традиційну дипломатію. При цьому санкції наділяються протекціоністськими, деглобалізаційними і регулятивними рисами, служать геополітиці і насамперед впливають на економіку. Зрештою, ми не повинні забувати, що санкції за своєю суттю є засобом економічної війни» [18].

В частині цільового призначення, як свідчить аналіз торговельно-економічних відносин основних гравців на світовому ринку (США, КНР, країн ЄС, Східної і Південно-Східної Азії), санкції все більше виступають у ролі захисних заходів та інструментів просування національних інтересів конкретних держав, тобто набувають суто протекціоністських характеристик у досягненні конкурентних переваг. Першість у цих процесах належить Сполученим Штатам Америки. Так, у «Національній стратегії безпеки США» економічні санкції відносяться до впливових інструментів економічної дипломатії, зокрема прямо зазначається, що «економічні інструменти включаючи санкції, заходи з боротьби з відмиванням грошей і корупцією, а також заходи примусового виконання можуть бути важливими елементами більш широких стратегій стримування, примусу і обмеження супротивників. ... Багаторічний економічний тиск часто виявляється більш ефективним, оскільки він обмежує здатність держав – об'єктів санкцій обходити такі заходи» [19, с. 34].

Слід звернути увагу, що одним з викликів сучасності для світової економіки є подібна зацікавленість у застосуванні зазначених інструментів економічного впливу, яка випливає із динаміки позицій провідних на світових ринках країн. Серед показників, динаміка яких має достатній вплив на застосування нестандартних інструментів тиску на конкурентів, насамперед темпи росту ВВП країни, частка ВВП країни у його сукупних світових обсягах, експортна залежність ВВП країни, експорт і зовнішньоторговельне сальдо, стан зовнішньоторговельних відносин між основними гравцями на світовому ринку.

За величиною та часткою у світових обсягах ВВП перші позиції належать США. При цьому спостерігається така динаміка: якщо у 1980 р. частка США у світовому зростала становила 23,5% від світових обсягів, у 1990 р. 26,3%, а у 2000 р. 31,0%, то у 2005 р. – вже 28,2%, а в 2015 р. – лише 24,0%. При цьому зовсім іншу динаміку демонструє економіка КНР: якщо у 1980 р. ВВП Китаю складав лише 2,6% у світових обсягах, у 2000 р. – 3,4%, в 2005 р. – 4,5%, то у 2010 р. – 9,2%, а у 2015 р. – 14,9%³. На цьому фоні знижується частка в світових обсягах ВВП ФРН, Франції, Канади, Великобританії. Подібна ситуація у динаміці експорту. Якщо у 2000 р. в загальносвітових обсягах експорту на США приходилось 12,1%, ФРН – 8,5%, КНР – 3,9%, то у 2016 р. частка США становила 9,1%, ФРН – 8,4% і КНР – 13,1%⁴. Наведені дані свідчать про посилення позицій Китаю з одночасним послабленням США, що примушує останніх шукати варіанти використання нестандартних інструментів для відновлення статус-кво. Не зміцнюють американських позицій хронічне негативне зовнішньоторговельне сальдо США, динаміка державного боргу і дефіцит федерального бюджету [22]. Гостроту ситуації підсилює стан двосторонніх торговельних відносин між США і КНР. За період з 2009 р. по 2017 р. включно частка Китаю у негативному сальдо балансу поточних операцій США коливалась в різні роки в межах від 69,7% до 92,8% [23]. А негативне сальдо товарної торгівлі США з Китаєм складало у 2015 р. 77% (387,9 млрд. дол.) від імпорту, у 2016 р. 76% (365,9 млрд. дол.) і в 2017 р. 75,3% (396,1 млрд. дол.) [24]. Загалом за підсумками 2017 р. з 229 країн-торговельних партнерів із 112 США мали негативне сальдо.

Для вирівнювання ситуації та досягнення хоча б мінімального збалансування в експортно-імпортних операціях США намагаються вживати заходів впливу на конкурентів з використанням стандартних та нестандартних заходів. Першим таким конкурентом США, як видно з наведеного вище, є КНР. Відповідно з боку США впродовж тільки 2018 р. було запроваджено ряд обмежувальних заходів до КНР, зокрема у березні введено імпорتنі тарифи за ставкою 25% на китайську продукцію обсягом 50 млрд. дол., а у вересні 10% тариф на продукцію обсягом 200 млрд. дол., при цьому на черзі список товарів ще на 267 млрд. дол., на які можуть бути підвищені ставки імпортного мита [25]. Крім того США з 1.06.2018 р. запровадили мито на імпорт сталі (25%) і алюмінію (10%) з Канади, Мексики і країн ЄС [26].

Прийнятий Держдепартаментом спільно з Міністерством торгівлі для послів США Контрольний лист поставив вимогу повного використання статусу і сили тиску на партнерів в країнах перебування з метою створення нових можливостей для американських фірм. Зокрема, одним із завдань визначено з'ясування для середовища американського бізнесу доцільності застосовуваної Урядом США політики

³ Розраховано за даними: [20, с. 222; 224; 226; 228].

⁴ Визначено за даними: [21, с. 86–97].

санкцій [27]. При цьому американська політика санкцій ґрунтується на тому, що керівництво США розглядає світову торгівлю як інструмент, що дозволяє зафіксувати їх домінуюче геоекономічне положення у світі. Про це говорив ще президент США Б. Обама: «Інші країни повинні грати по правилах, які встановлює Америка та її партнери, а не інакше. ... Світ змінюється. Правила змінюються разом з ним. І США, а не країни, на зразок Китаю, повинні писати їх» [28]. Таку позицію продовжує президент США Д. Трамп: «США не дозволять іншим країнам вводити величезні мита і торговельні обмеження на адресу наших фермерів, робітників і компаній, в той час як вони посилають свою продукцію в нашу країну без сплати зборів» [26].

В зв'язку з конфліктом інтересів ЄС і США у сфері використання енергоресурсів та застосуванням американською стороною санкцій для його вирішення у 2017 р. міністр закордонних справ ФРН З. Габріель стверджував, що США використовують санкції як інструмент для підтримки американських енергетичних компаній [29]. За його словами, «...санкційна політика не є придатним чи доречним інструментом просування національних інтересів у сфері експорту чи власної енергетичної галузі» [30]. Тим не менше, практика тиску на партнерів залишається в числі головних інструментів американської економічної дипломатії в країнах ЄС, зокрема, у ФРН [31].

Дослідження Global Trade Alert Report показують, що з кожним роком число дискримінаційних заходів у міжнародній торгівлі зростає. Так, у 2015 р. таких заходів було на 35% більше, ніж у 2014 р. – 539 дискримінаційних заходів проти 200 лібералізаційних, тоді як у 2014 р. – 400 дискримінаційних проти 140 лібералізаційних. При цьому під дискримінацію попадають насамперед такі товарні групи, як основні матеріали, транспортні засоби і обладнання, сільськогосподарська продукція, готові металовироби та спеціалізована техніка. На світовому ринку саме США виступають лідером протекціонізму [32]. Аналіз свідчить, що на сучасному етапі принцип конкуренції й відкритості у світовій торгівлі все частіше підмінюється протекціонізмом, а економічна вигода – ідеологічною кон'юнктурою і політичним тиском.

На основі проведеного дослідження та аналізу нормативних і статистичних даних, а також фахових публікацій є підстави стверджувати, що на сучасному етапі розвитку світогосподарської системи і міжнародних економічних відносин економічні санкції отримують нові форми прояву, нове цільове спрямування на рівні міждержавних відносин. Характерною їх особливістю стає те, що економічні санкції у сфері міжнародних відносин починають проявлятися у формі реакції на ті держави або суб'єкти, де не діє правове поле держави – ініціатора запровадження санкцій, тобто стають екстериторіальними. Разом з одностороннім застосуванням санкцій окремими країнами в протекціоністських цілях в порушення правил і норм СОТ з'являється бажання в інших учасників міжнародних ринків на подібні дії. Це стає підґрунтям для активізації застосування економічних санкцій як інструменту агресивного протекціонізму.

Висновки. Аналіз проблематики економічних санкцій у міжнародних економічних відносинах засвідчив про існування ряду аспектів, недостатньо представлених у теоретичному висвітленні, на підставі яких стає можливим обґрунтування відповідних практичних дій у цій сфері. Сучасні виклики у діяльності суб'єктів світогосподарської системи вносять нові підходи до застосування економічних санкцій, впливаючи на характеристику останніх. Дослідження економічної складової міжнародних санкцій на сучасному етапі стало підґрунтям для наступних висновків.

1. Для чіткого, логічного і транспарентного формування механізму практичного застосування важливе значення має обґрунтування і уніфікація самого поняття «санкції», оскільки невизначеність у термінології може служити підставою для зловживань окремих держав у власних інтересах при вирішенні міжнародних спорів, а вільне трактування відповідними державами санкцій, відсутність чіткості або розпливчастість у зазначених позиціях призводить до їх екстериторіальності та служить підґрунтям для виникнення нових міжнародних спорів у зовнішньоторговельних відносинах.

2. Актуальним на сьогодні залишається питання внесення уточнень в нормативну базу міжнародних організацій, зокрема ООН, стосовно уніфікованого трактування категорії «міжнародні економічні санкції» та визначення допустимих меж їх застосування на основі відповідних принципів.

3. Відкритим як в теорії, так і нормативно-правових і регламентуючих документах міжнародних організацій, насамперед ООН і Євросоюзу, залишається питання принципів міжнародних санкцій і граничних сфер щодо підстав для їх застосування. До принципів організації системи міжнародних економічних санкцій доцільно віднести такі: відповідність нормам і актам міжнародного права; обґрунтованість наявності підстав для застосування санкцій; транспарентність; одноразовість і одноланковість застосування; відсутність подвійних стандартів при визначенні об'єктів санкцій; недопустимість використання санкцій у протекціоністських цілях та з метою усунення конкурентів.

4. Характерною особливістю сучасних міжнародних економічних відносин стає те, що санкції виходять на перший план у міжнародній політиці й витісняють традиційну дипломатію. При цьому санкції наділяються протекціоністськими, деглобалізаційними і регулятивними рисами, служать геополітиці й насамперед впливають на економіку. Санкції все більше виступають в ролі захисних заходів та інструментів просування національних інтересів конкретних держав, тобто набувають суто протекціоністських характеристик у досягненні конкурентних переваг.

5. Характерним для економічних санкцій у сфері міжнародних відносин стає те, що вони починають проявлятися у формі реакції на ті держави або суб'єкти, де не діє правове поле держави – ініціатора запровадження санкцій, тобто стають екстериторіальними. Разом з одностороннім застосуванням санкцій окремими країнами в протекціоністських цілях в порушення правил і норм СОТ з'являється бажання в інших учасників міжнародних ринків на подібні дії. Це стає підґрунтям для активізації застосування економічних санкцій як інструменту агресивного протекціонізму.

Список використаних джерел

1. *Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 2. / Редкол.: С. В. Мочерний [та ін.]. – К. : Видав. центр «Академія», 2001. – 847 с.*
2. *Глобальна торгова система: розвиток інститутів, правил, інструментів СОТ : моногр. / кер. авт. кол. Т. М. Циганкова. – К. : КНЕУ, 2003. – 660 с.*
3. *Schneider, Henning C.: Wirtschaftssanktionen: die VN, EG und Bundesrepublik Deutschland als konkurrierende Normgeber beim Erlaß paralleler Wirtschaftssanktionen / von Henning C. Schneider. – Berlin: Duncker und Humlot, 1999*
4. *Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть / И.И. Лукашук / РАН, Институт государства и права. – [Изд. 3-е.]. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 544 с.*
5. *Мальський О. М. Міжнародне торговельне право / О. М. Мальський, А. М. Ягольник. – К. : Знання, 2005. – 596 с.*
6. *Ryszka J. Sankcje gospodarcze wobec podmiotów zewnętrznych w prawie i praktyce Unii Europejskiej. Toruń, 2008.*
7. *Borodaenko A. A. Sanctions and measures in the international Law: the challenge of codification and interpretation. – [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.24158/tipor.2018.5.25>.*
8. *Чубарев В. Л. Міжнародне економічне право / В. Л. Чубарев. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 368 с.*
9. *Устав ООН – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/>.*
10. *Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. Принятая резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 г. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа. : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.*
11. *Марракешское соглашение о создании Всемирной Торговой Организации (Марракеш, 15 апреля 1994 г.). / [Электронный ресурс]. – Режим доступа. : <http://base.garant.ru/2541158/>.*
12. *EU-Sanktionen. [Electronic resource]. – Access mode : http://ec.europa.eu/comm/external_relations/cfsp/sanctions/index_de.htm.*
13. *Council of the European Union, 10198/1/04, Basic Principles on the Use Restrictive Measures (Sanctions). – [Electronic resource]. – Access mode : <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv>.*
14. *Закон України «Про санкції» № 1644-VII. від 14 серпня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18>.*
15. *Sankcje międzynarodowe. – MSZ Rzeczpospolita Polska. [Electronic resource]. – Access mode : https://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/polityka_zagraniczna/polityka_bezpieczenstwa/sankcje_miedzynarodowe/sankcje_miedzynarodowe.*
16. *Wirtschaftssanktionen: Wunderwaffe oder Blindgänger? – Center for Security Studies (CSS), ETH Zürich, Nr. 83, November 2010.*
17. *Medzinárodné sankcie [Electronic resource]. – Access mode : www.mzv.sk/zahranicna-politika/medzinarodne-sankcie.*
18. *Lesk a bída západních sankcí. Časopis argument. 26.7.2017. V. Sušová-Salminen [Electronic resource]. – Access mode : <http://casopisargument.cz/2017/07/26/lesk-a-bida-zapadnich-sankci/>.*
19. *National Security Strategy of the USA. December 2017.*
20. *UNCTAD Handbook of statistics. 2006. – United Nations publication: 2006. – 514 p.*
21. *UNCTAD Handbook of statistics. 2017. – United Nations publication: 2017. – 107 p.*

22. Фліссак К. А. *Економічна дипломатія у системі забезпечення національних інтересів України* / К. А. Фліссак. – Тернопіль : Новий колір, 2016. – 810 с.
23. *Handelsbilanz: Nebelkerzen aus Amerika.* / *Aussenhandel*, 24.05.2018. – [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.iwd.de/artikel/handelsbilanz-nebelkerzen-aus-amerika-389431/>.
24. *United States Product export and import from China.* – [Electronic resource]. – Access mode : <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/USA/Year/>.
25. Веселовски Э. *Священная война Трампа. США против китайских товаров.* 20.09.2018. / Э. Веселовски, Я. Шимов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.svoboda.org/a/29498499.html>.
26. *США не позволят вводить пошлины против своих компаний – Трамп.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://korrespondent.net/business/economics/3979010-ssha-ne-razvoliat-vvodyt-poshlyny-protyv-svoikh-kompanyi-tramp>.
27. *Ambassador's Checklist for Promoting U.S. Business.* / [Electronic resource]. – Access mode : www.bciu.org.
28. *President Obama: The TPP would let America, not China, lead the way on global trade* // *The Washington Post*. – 02.05.2016. [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.washingtonpost.com/opinions/president-obama-the-tpp-would-let-america-not-china>.
29. *Germany echoes Putin's attack on US bill to sanction Russia.* by Joel Gehrke *Washington Examiner*. Jul 28 2017 [Electronic resource]. – Access mode : www.washingtonexaminer.com/germany-echoes-putins-attack-on-us-bill-to-sanction-russia/article/2630043.
30. *Außenminister Sigmar Gabriel zu US-Sanktionsgesetzen gegen Russland, Iran und Nordkorea.* www.auswaertiges.de/DE/Infoservice/Presse/Meldungen/2017/170728_BM_Sanktionen.html.
31. *US-Botschafter droht deutschen Firmen mit Sanktionen* [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.bild.de/bild-plus/politik/trump/politik-ausland/us-botschafter-grenell-versucht-deutsche-firmen-zu-erpressen-59508930,view=conversionToLogin.bild.html>.
32. *Протекціонізм або імпорт: чи варто захищати українського виробника.* Жмеренецький О. 21.11.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2017/11/21/631404/>.

References

1. Mochernyj, S.V. (Eds.) (2001) *Ekonomichna entzyklopedia: U tryokh tomah* [Economic encyclopedia. In 3 volumes]. (Vol. 2). Kyiv: «Akademiya» [in Ukrainian].
2. Tzygankova, T.M. (Eds.), (2003). *Globalna torgova systema: rozvytok instytutiv, pravyl, instrumentiv SOT* [Global trade system: development of institutions, rules, instruments of WTO] – Kyiv: KNEU. [in Ukrainian]
3. Schneider, Henning C. (1999) *Wirtschaftssanktionen: die VN, EG und Bundesrepublik Deutschland als konkurrierende Normgeber beim Erlaß paralleler Wirtschaftssanktionen / von Henning C.Schneider.* – Berlin: Duncker und Humlot, [in German].
4. Lukashuk I.I. (2008) *Mezhdunarodnoe pravo. Osobennaya chast.* [International law. Special part]. Moscow: Walters Kluver [in Russian].
5. Malskyj, O.M. & Yagolnyk, A.M. (2005) *Mizhnarodne torgovelnе pravo* [International trade law]. K.: Znannya [in Ukrainian].
6. Ryszka, J. (2008). *Sankcje gospodarcze wobec podmiotów zewnętrznych w prawie i praktyce Unii Europejskiej.* Toruń. [in Polish].
7. Borodaenko, A.A. *Sanctions and measures in the international Law: the challenge of codification and interpretation.* <https://doi.org> Retrieved from <https://doi.org/10.24158/typor.2018.5.25> [in English].
8. Chubarev, V.L. (2009). *Mizhnarodne ekonomichne pravo.*[International economic law] Kyiv: Jurincom Inter [in Ukrainian].
9. *Ustav OON [UN Charter]* <http://www.un.org/ru> Retrieved from <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/> [in Russian].
10. *Deklaratzija tysyacheletiya Organizatzii Objedinennykh Natzij. Prinyataja rezoljutzijej Generalnoj Assamblei ot 8 sentyabrya 2000 g.* [United Nations Millennium Declaration. Resolution adopted by the General Assembly] <http://www.un.org/ru> Retrieved from http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml [in Russian].
11. *Marrakeshskoje soglashenije o sozdanii Vsemirnoj Torgovoj Organizatzii (Marrakesh, 15 aprelya 1994 g.)* [Marrakesh Agreement establishing the World Trade Organisation]. <http://base.garant.ru> Retrieved from <http://base.garant.ru/2541158/> [in Russian].

12. EU-Sanktionen. <http://ec.europa.eu> Retrieved from http://ec.europa.eu/comm/external_relations/cfsp/sanctions/index_de.htm [in English].
13. Council of the European Union, 10198/1/04, Basic Principles on the Use Restrictive Measures (Sanctions). <http://register.consilium.europa.eu> Retrieved from <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv> [in English].
14. Zakon Ukrainy «Pro sanktzii», 14 serpnia 2014 roku № 1644-VII. [Law of Ukraine «About sanctions» from 14 of August, 2014 № 1644-VII]. <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18> [in Ukrainian].
15. Sankcje międzynarodowe. – MSZ Rzeczpospolita Polska. <https://www.msz.gov.pl> Retrieved from https://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/polityka_zagraniczna/polityka_bezpieczenstwa/sankcje_miedzynarodowe/sankcje_miedzynarodowe [in Polish].
16. Wirtschaftssanktionen: Wunderwaffe oder Blindgänger? – Center for Security Studies (CSS), ETH Zürich, Nr. 83, November 2010. [in German].
17. Medzinárodné sankcie. www.mzv.sk Retrieved from www.mzv.sk/zahranicna-politika/medzinarodne-sankcie.
18. Lesk a bida západních sankcí. Časopis argument. 26.7.2017. V.Sušová-Salminen <http://casopisargument.cz> Retrieved from <http://casopisargument.cz/2017/07/26/lesk-a-bida-zapadnich-sankci/> [in Czech].
19. National Security Strategy of the USA. December 2017 [in English].
20. UNCTAD Handbook of statistics. 2006. – United Nations publication: 2006 [in English].
21. UNCTAD Handbook of statistics. 2017. – United Nations publication: 2017 [in English].
22. Flissak, K.A. (2016) Ekonomichna dyplomatiya u systemi zabezpechennya natsionalnyh interesiv Ukrainy [Economic diplomacy in the system of providing national interests of Ukraine.]. Ternopil: Novyy kolir [in Ukrainian].
23. Handelsbilanz: Nebelkerzen aus Amerika. Aussenhandel. (2018). <http://www.iwd.de> Retrieved from <http://www.iwd.de/artikel/handelsbilanz-nebelkerzen-aus-amerika-389431/> [in German].
24. United States Product export and import from China. <https://wits.worldbank.org> Retrieved from <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/USA/Year/> [in English].
25. Veselovsky E., Shimov Ya. (2018). Svyaschennaya vojna Trampa. SShA protiv kitajskih tovarov.. [Saint war of Trump. USA against goods from China]. <https://www.svoboda.org> Retrieved from <https://www.svoboda.org/a/29498499.html> [in Russian].
26. SShA ne pozvoliat vvodit poshliny protiv svoih kompanij – Tramp. – [USA would not agree with establishing of new duties against their companies – Trump] <https://korrespondent.net> Retrieved from <https://korrespondent.net/business/economics/3979010-ssha-ne-pozvoliat-vvodyt-poshlyny-protyv-svoikh-kompaniy-tramp> [in Russian].
27. Ambassador's Checklist for Promoting U.S. Business. www.bciu.org Retrieved from www.bciu.org [in English].
28. President Obama: The TPP would let America, not China, lead the way on global trade. The Washington Post. (2016) <https://www.washingtonpost.com> Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/opinions/president-obama-the-tpp-would-let-america-not-china> [in English].
29. Germany echoes Putin's attack on US bill to sanction Russia. by Joel Gehrke Washington Examiner. (2017). www.washingtonexaminer.com Retrieved from www.washingtonexaminer.com/germany-echoes-putins-attack-on-us-bill-to-sanction-russia/article/2630043 [in English].
30. Außenminister Sigmar Gabriel zu US-Sanktionsgesetzen gegen Russland, Iran und Nordkorea. www.auswaertiges.de Retrieved from amt.de/DE/Infoservice/Presse/Meldungen/2017/170728_BM_Sanktionen.html [in German].
31. US-Botschafter droht deutschen Firmen mit Sanktionen. <https://www.bild.de> Retrieved from <https://www.bild.de/bild-plus/politik/trump/politik-ausland/us-botschafter-grenell-versucht-deutsche-firmen-zu-erpressen-59508930,view=conversionToLogin.bild.html> [in German].
32. Zhmerenetzkyj, O. (2017). Protektzionizm abo import: chy varto zahyschaty ukrajinskogo vyrobnyka [Protectionism or import: would it be necessary to forget Ukrainian producers] – <http://www.epravda.com.ua> Retrieved from <http://www.epravda.com.ua/publications/2017/11/21/631404/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.02.2019.

Михайло Хіля,
здобувач Тернопільського національного
економічного університету

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ДЖЕРЕЛ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Здійснено теоретико-правову характеристику системи джерел адміністративного права України. Зазначено, що система джерел адміністративного права України є складна за структурою, динамічна, багатofункціональна, цілеспрямована та керована складова системи права України, яка відображає особливості становлення останньої, ефективно взаємодіє з іншими елементами національної системи права, забезпечуючи їх розвиток за допомогою принципів права, норм-принципів, стандартів та методів правового регулювання.

Ключові слова: джерело права, адміністративне право, нормативно-правові акти, система джерел права, принципи права, правове регулювання.

Хіля М.

Теоретико-правовая характеристика системы литературы административного права Украины

Осуществлена теоретико-правовая характеристика системы источников административного права Украины. Отмечено, что система источников административного права Украины является сложной по структуре, динамичной, многофункциональной, целенаправленной и управляемой составляющей системы права Украины, которая отражает особенности становления последней, эффективно взаимодействует с другими элементами национальной системы права, обеспечивая их развитие с помощью принципов права, норм-принципов, стандартов и методов правового регулирования.

Ключевые слова: источник права, административное право, нормативно-правовые акты, система источников права, принципы права, правовое регулирование.

Khilya M.

Theoretical and legal characteristics of the system of the sources of the administrative law of Ukraine

The article deals with the theoretical and legal characteristics of the system of sources of administrative law of Ukraine. In particular, it is noted that the system of sources of administrative law of Ukraine is complex in structure, dynamic, multifunctional, purposeful and managed component of the system of law of Ukraine, which reflects the peculiarities of the formation of the latter, effectively interacts with other elements of the national legal system, ensuring their development through the principles of law, norms -principles, standards and methods of legal regulation.

Keywords: source of law, administrative law, normative legal acts, system of sources of law, principles of law, legal regulation.

Проблематика джерел права посідає одне із чільних і у той же час дискусійних місць у загально-теоретичній юриспруденції. Саме складність обраної тематики зумовлює потребу в аналізі наукових підходів її розуміння. Належна визначеність термінологічного апарату зумовить якість формування системи джерел права у практичній площині. Розуміння сутності досліджуваної проблематики є підґрунтям для формування чіткої наукової позиції щодо характеристики системи джерел адміністративного права України. Будучи родовою категорією стосовно багатьох інших понять, водночас є досить складною для аналізу як за обсягом, так і за своїм предметом. Проблемність питання полягає у тому, що сьогодні в Україні відбувається системна перебудова всіх ланок. Трансформації наскільки глобальні, що вирішення їх можливе за умови реалізації комплексу факторів, належного вивчення питання, залучення міжнародного (в тому числі європейського) досвіду. Сучасні реалії вимагають усвідомити потребу забезпечення принципу верховенства права в системі законодавства України. При цьому норми права, що встановлюються суб'єктами правотворчості, мають відповідати положенням Конституції та законів України. Проблематика наближення джерел права України до системи права Європейського Союзу є однією із найбільш актуальних як у практичній, так і у науковій площині.

Суттєвий перелік наукових праць з питань джерел та системи права в юриспруденції є додатковим підтвердженням наукового інтересу у цій сфері, зберігається актуальність наукових розробок, що викликане системними змінами не лише у системі адміністративного права України, а й системи права України взагалі.

Теоретико-правові та практичні аспекти питання джерел права розкривали у своїх дослідженнях такі вчені, як С. Ф. Кечекьян, Н. Г. Александров, С. С. Алексєєв, П. М. Рабінович, Л. А. Луць, О. Ф. Скакун, М. Н. Марченко та ін. Вітчизняними науковцями періоду незалежності здійснено значний вклад у розвиток теорії джерел права. Серед найбільш помітних комплексних досліджень відзначаємо праці О. В. Гайової, Л. М. Горбунової, С. П. Євграфової, О. М. Кириченко, І. В. Куценко, О. М. Москаленко, І. М. Овчаренко, Н. М. Пархоменко, В. В. Пашутіна, К. В. Смирнової, Р. Б. Тополевського, Н. С. Хомюк тощо.

Однак остаточного вирішення, незважаючи на значну кількість наукових досліджень з даної проблематики, на сьогодні ще немає.

Широкий підхід до аналізу системи правових явищ в рамках права України дає змогу висвітлити структуру національної правової системи загалом, тобто єдність і взаємодію всіх її компонентів. Особливо останній чинник – взаємодія, на нашу думку, є ключовим для будь-якої системи, оскільки саме від рівня та якості роботи (взаємодії) окремих елементів залежить якість системи як цілого. У нашому випадку вони є виразником також і процесуально-процедурного характеру права.

Саме з цих причин вбачаємо за необхідне актуалізувати значення інформаційних чинників (у широкому розумінні) при характеристиці обраної проблематики. Родовими та видовими ознаками різноманітних систем є: наявність структурних елементів; системоутворюючі зв'язки між елементами; утворення цілісної системи в результаті взаємозв'язку та взаємодії утворювальних її елементів; наявність у структурних елементів певної автономії та відносної самостійності у відношенні одне до одного, а системи загалом – у відношенні до оточуючих систем. Аналізуючи таке явище, як система джерел права, потрібно звернути увагу на основні позиції щодо її юридичної природи, висвітлені в юридичній літературі. Так, Н. М. Пархоменко виокремлює такі ознаки системи джерел права [1]: а) вона складається з багатьох різноманітних частин – підсистем джерел права, які взаємодіють завдяки системним зв'язкам; б) її здатність до змін унаслідок впливу як з боку інших підсистем правової системи; в) у процесі розвитку переходить з рівня на рівень – від звичаєвого неписаного права – до складної динамічної системи; г) у процесі функціонування завдяки системним зв'язкам виявляються нові принципи правоположення, приписи існування яких не передбачені у процесі її формування, які прямо не закріплені в юридичних джерелах права; д) охоплює національну; ієрархічну та горизонтальну (галузеву) структуру; е) характеризується внутрішньою узгодженістю (взаємозв'язок та несуперечність джерел права); є) має суб'єктивно-об'єктивний характер (суб'єктивний – системність джерел права формується суб'єктами правотворчості, але при цьому є об'єктивна потреба її існування); ж) спостерігається активний характер джерел права, стосовно системи права та пов'язаних із правом систем; з) наділена динамічністю, що виявляється у такому: пряма та безпосередня дія; удосконалення джерел права; оновлення; процеси диференціації та інтеграції джерел права.

На нашу думку, саме можливості введення у кодифіковані джерела загальні норми та норми-принципи ефективно забезпечує взаємодію окремих галузей права в системі права взагалі. При цьому галузі права – це найбільш крупні, центральні ланки структури права, охоплюють основні види суспільних відносин, мають якісні особливості, які потребують відокремленого юридично своєрідного регулювання.

Так званий «галузевий режим» втілюється у двох компонентах: особливих засобів та прийомів регулювання; особливості принципів та загальних положень, які пронизують зміст даної галузі з інтелектуального боку [2, с. 192]. Ці компоненти настільки значимі, що втілюються у специфічних методах та механізмах правового регулювання, які є безпомилковим і практично важливим критерієм існування самостійної галузі права.

Система ж адміністративного права України визначається сучасною правовою наукою як визначальна галузь права. Їй відповідно притаманні ознаки системоутворюючої галузі права зі специфічним предметом та методом правового регулювання.

У листопаді 2009 р. відбулися академічні читання з проблеми пошуку оптимальної моделі системи права України [3]. Фундаментальна доповідь Р. А. Майданика «Система права України: пошук оптимальної моделі» яскраво засвідчила спрямування сучасної української науки до поділу системи права на публічне та приватне [4].

Саме така спрямованість дуалістичного поділу системи права, системи джерел права пояснюється низкою чинників: 1) європоцентризм української системи права протягом двадцяти восьми століть; 2) процеси євроінтеграції вимагають наближення і у сфері права (тобто поширення дуалістичного підходу до розуміння системи національного права); 3) зумовлено самим характером правовідносин; 4) винятковим значенням ефективного регулювання публічно-правових відносин тощо.

На думку Ю. М. Оборотова, правова спадщина є потужним фактором впливу на розвиток вітчизняної системи права. Автор у дисертаційному дослідженні одним із предметів аналізу визначав питання правової спадщини України та її правової культури в епоху постмодерну [5, с. 3].

Аналіз історичних аспектів розвитку системи права України свідчить про традиційну спрямованість до європейських цивілізацій, а відповідно і правових систем. Хоча зараз є науково обґрунтовані висновки, що саме населення території України є тим цивілізаційним фундаментом, на якому сформувалася сучасна європейська цивілізація. І ці процеси проходили сім – п'ять тисяч років тому. Можливо це пояснює наше прагнення до європейської інтеграції? Проте у нашому дослідженні будемо орієнтуватися на історію державно організованого суспільства. І спробуємо довести саме європейську спрямовану модель системи права України.

Р. Майданик, аналізуючи вплив двоблокової структури права на судову систему, наголошує: «... дуалізм права слід розглядати як методологічне підґрунтя вирішення проблемних питань розмежування судової юрисдикції» [4, с. 246].

Отже, можемо припустити, що система права – це конгломерат великих і малих систем, що взаємодіють як всередині, так і з іншими системами (зовнішня взаємодія), формуючи при цьому вектори для розвитку суспільних відносин за допомогою принципів права, норм-принципів, норм права тощо. Особливості взаємодії, обсяг предметів та об'єктів, на які впливають ці системи, наявність значного спектру засобів впливу (взаємодії) викликає величезну кількість питань. Тому ми погоджуємось з практиками-юристами, які є прихильниками позитивістського підходу до розуміння права. Статті закону забезпечують ясність, чіткість, однорідність їх застосування.

Система права має складний набір функцій, що з одного боку характеризує властивості самої системи (функціональний підхід), з іншого боку, потребує вивчення та узагальнення проблематики функцій системи права з можливістю прогнозувати їх подальший розвиток.

Адміністративне право України є однією із таких фундаментальних галузей, яка здатна концентрувати генеральні правові режими та групові методи правового регулювання, відрізнитися юридичною чистотою, бути юридично первинною (мати вихідний правовий матеріал для інших галузей).

І в сучасних умовах адміністративне право України зазнає значних змін.

При цьому системі адміністративного права спільно з цивільним правом надається виняткове значення як визначальні сфери розподілу на публічне та приватне право.

До аналогічних висновків приходять і С. Г. Стеценко Адміністративне право – одна з найбільших галузей права України. Це пов'язано з великою кількістю суспільних відносин, урегульованих за допомоги норм адміністративного права. Водночас указаний галузі права притаманні системність, цілісність і структурність, які зумовлюють предмет правового регулювання, мету, завдання і принципи адміністративного права [6].

Це свідчить про наявність визначеної системи адміністративного права. Важливість системи адміністративного права пояснюється багатьма факторами, основні з яких: вона надає можливість аналізу внутрішньої побудови адміністративного права; дозволяє законодавцеві з прийняттям нового нормативного акта ефективно поєднувати його з наявною нормативною правовою базою; зменшує вірогідність прийняття посадовими особами, які мають владні повноваження, неправомірних рішень.

На нашу думку, сучасна система джерел права України розвивається значною мірою під впливом європейських правових стандартів, а тому певна частина нормативно-правових приписів змінюється. Реформується і весь комплекс нормативно-правових актів: створюються нові галузі, інститути; з'являються нові джерела права; широко використовується загальнодозвільний принцип правового регулювання. Поряд з цим для національної системи права притаманна часта змінюваність нормативно-правових приписів, що спричиняє їх інфляцію, зростання кількості, колізійність, дублювання; зниження ефективності правового регулювання.

Ще наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х рр. було сформовано Концепцію розвитку законодавства України. Відповідно до Концепції розвитку законодавства України на 1997–2005 рр. одним із принципів розвитку й удосконалення законодавства названо принцип системності й узгодженості [7, с. 20].

Відповідність чи невідповідність цим принципам системи права України та його елементів – питання, що ще належить з'ясувати науці.

У колективній монографії за редакцією В. П. Беха «Аутопоезіс соціальних систем» автори сформулювали ознаки великих систем [8]:

1. Цілеспрямованість і керуваність, тобто наявність у системи загальної мети і призначення.
2. Складна ієрархічна структура організації, що передбачає поєднання централізованого управління з функціональною автономністю частин.
3. Емерджентність системи, тобто наявність інтегративних властивостей, які неможливо вивести з відомих (спостережуваних) властивостей елементів системи.

4. Багатоканальність зв'язків елементів – взаємозв'язок підсистем на одному рівні (по горизонталі) доповнюється взаємозалежністю між різними рівнями за ієрархією (по вертикалі).

5. Складні відносини між змінними величинами (включаючи складні петлі зворотного зв'язку), які призводять до того, що зміни на рівні однієї величини зумовлюють зміни багатьох інших величин.

6. Наявність інформаційних зв'язків між частинами і підсистемами, а також зовнішніх інформаційних зв'язків з іншими системами.

7. Полікритеріальність оцінки результативності функціонування системи.

8. Наявність збудників, функцію яких виконують конкуруючі складові системи та конфліктні ситуації.

Викладене вище дає нам змогу зробити висновки у вигляді авторської дефініції двох ключових понять нашого дослідження «Джерела адміністративного права України» і «Система джерел адміністративного права України».

Джерела адміністративного права України – це втілені (виражені) зовні у певних формах ідеологічні, загальносоціальні та матеріальні витоки адміністративного права, що відображають його соціальну цінність у конкретно-історичних умовах.

Система джерел адміністративного права України є складна за структурою, динамічна, багатфункціональна, цілеспрямована та керована складова системи права України, яка відображає особливості становлення останньої, ефективно взаємодіє з іншими елементами національної системи права, забезпечуючи їх розвиток за допомогою принципів права, норм-принципів, стандартів та методів правового регулювання.

Висновки. Джерела адміністративного права України – це втілені (виражені) зовні у певних формах ідеологічні, загальносоціальні та матеріальні витоки адміністративного права, що відображають його соціальну цінність у конкретно-історичних умовах.

Система джерел адміністративного права України є складна за структурою, динамічна, багатфункціональна, цілеспрямована та керована складова системи права України, яка відображає особливості становлення останньої, ефективно взаємодіє з іншими елементами національної системи права, забезпечуючи їх розвиток за допомогою принципів права, норм-принципів, стандартів та методів правового регулювання.

Спрямованість дуалістичного поділу системи права на публічне та приватне й системи джерел права пояснюється низкою чинників: 1) європоцентризм української системи права протягом двадцяти восьми століть; 2) процеси євроінтеграції вимагають наближення і у сфері права (тобто поширення дуалістичного підходу до розуміння системи національного права); 3) зумовлено самим характером правовідносин; 4) винятковим значенням ефективного регулювання публічно-правових відносин тощо.

Система права – це конгломерат великих і малих систем, що взаємодіють як всередині, так і з іншими системами (зовнішня взаємодія), формуючи при цьому вектори для розвитку суспільних відносин за допомогою принципів права, норм-принципів та норм права. Особливості взаємодії, обсяг предметів та об'єктів, на які впливають ці системи, наявність значного спектру засобів впливу (взаємодії) викликає величезну кількість питань. Система права має складний набір функцій, що з одного боку, характеризує властивості самої системи (функціональний підхід), з іншого боку, потребує вивчення та узагальнення проблематики функцій системи права, з можливістю прогнозувати їх подальший розвиток.

Список використаних джерел

1. Пархоменко Н. М. *Джерела права: теоретико-методологічні засади* : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Н. М. Пархоменко. – К., 2009. – 32 с.
2. Алексеев С.С. *Теория права* / С. С. Алексеев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. М : БЕК, 1995. – 320 с.
3. Полешко А. Академічні читання з проблеми пошуку оптимальної моделі системи права України / А. Полешко // *Право України*. – 2010. – №1. – С. 245–247.
4. Майданник Р. А. *Система права України: пошук оптимальної моделі* / Р. А. Майданчик // *Академічні читання. Академія правових наук України*. – К. : Київський регіональний центр. – Вип. 14. – 2009. – 36 с.
5. Оборотов Ю. М. *Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти* : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. М. Оборотов. – Одеса, 2003. – 38 с.
6. Стеценко С. Г. *Адміністративне право України* : навч. посіб. [Електронний ресурс] / С. Г. Стеценко. – К. : Аміка. – 2007. – 624 с. – Режим доступу : <http://radnuk.info/pidrychnuku/admin-pravo/493-stetsenko.html>.
7. *Концепція розвитку законодавства України на 1997–2005 рр.* – К. ; *Ин-т законодавства Верховної Ради України, 1997.* – 124 с.

8. *Аутопоезис соціальних систем : моногр. / за науковою ред. В. П. Беха. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. Режим доступу : http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ispu_kue_Bech_Autopoezis/30.html.*

References

1. *Parkhomenko, N. M. (2009). Dzherela prava: teoretyko-metodolohichni zasady [Sources of law: theoretical and methodological foundations]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].*
2. *Alekseev, S.S. (1995). Teoryya prava [The theory of law]. (2nd, rew). Moscow: BEK. [In Russian].*
3. *Poleshko, A. (2010). Akademichni chytannya z problemy poshuku optimal'noyi modeli systemy prava Ukrainy. [Academic readings on the problem of finding an optimal model of the system of law in Ukraine] Pravo Ukrainy – Law of Ukraine. (1), (pp.245-247) [in Ukrainian].*
4. *Maydannyk, R. A. (2009). Systema prava Ukrainy: poshuk optimal'noyi modeli. [The system of law of Ukraine: the search for an optimal model.] Akademichni chytannya. Akademiya pravovykh nauk Ukrainy. Kyivskyi rehionalnyi tsentr - Academic reading. Academy of Legal Sciences of Ukraine. Kyiv Regional Center. (issue 14), (p. 36). Kyiv [in Ukrainian].*
5. *Oborotov, Yu. M. (2003). Tradytsiyi ta novatsiyi v pravovomu rozvytku: zahal'noteoretychni aspekty [Traditions and innovations in legal development: general theoretical aspects]. Extended abstract of Doctor's thesis. Odesa [in Ukrainian].*
6. *Stetsenko, S. H. (2007). Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative law of Ukraine]. Kyiv: Atika. <http://radnuk.info/pidrychnuku> Retrieved from : <http://radnuk.info/pidrychnuku/admin-pravo/493-stetsenko.html> (data zvernennya: 25.01.2019). [in Ukrainian].*
7. *Kontseptsiya rozvytku zakonodavstva Ukrainy na 1997 – 2005 roky [Concept of development of the legislation of Ukraine for 1997 – 2005]. Kyiv: In-t zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy, 1997. 124 s. [in Ukrainian]*
8. *Bekha, V.P. (2010). Autopoezis sotsialnykh system [Autopoiesis of social systems]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P.Drahomanova. <http://npu.edu.ua> Retrieved from http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ispu_kue_Bech_Autopoezis/30.html (data zvernennya: 25.01.2019) [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 4.02.2019.

Наталія Чудик,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету

МОДЕЛІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Проаналізовано зарубіжні моделі адміністративної юстиції. Виділено особливості наведених моделей. Розкрито вплив зарубіжних моделей адміністративної юстиції на організацію адміністративного судочинства в Україні.

Ключові слова: моделі адміністративної юстиції, зарубіжний досвід, зарубіжні країни, адміністративне судочинство України.

Чудик Н.

Моделі адміністративної юстиції в зарубіжних країнах

Проанализированы зарубежные модели административной юстиции. Выделены особенности приведенных моделей. Раскрыто влияние зарубежных моделей административной юстиции на организацию административного судопроизводства в Украине.

Ключевые слова: модели административной юстиции, зарубежный опыт, зарубежные страны, административное судопроизводство Украины.

Chudyk N.

Models of administrative justice in foreign countries

The article analyzes the foreign models of administrative justice. The features of these models are highlighted. Disclosed in the flow of foreign models of administrative justice to the organization of administrative legal proceedings in Ukraine.

Keywords: models of administrative justice, foreign experience, foreign countries, administrative legal proceedings of Ukraine.

Постановка проблеми. Враховуючи, що пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу є адаптація законодавства України до законодавства ЄС, пропонуємо здійснити зарубіжний досвід правової допомоги адвоката в адміністративному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Моделі адміністративної юстиції неодноразово досліджували у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні учені, як В. Бевзенко, Л. Вдовиченко, І. Винокурова, Д. Вюнш, В. Львов, А. Комзюк, О. Муза та ін.

Постановка завдання. Особливе місце в переліку прав і свобод громадян займає право кожного громадянина на захист своїх прав, свобод і законних інтересів у інституті юридичної відповідальності, що й зумовлює потребу наближення насамперед вітчизняного деліктного законодавства до «європейських стандартів». Однак ми повністю погоджуємось з думкою Р. В. Сінельніка, що українська держава, використовуючи гнучкі дипломатичні важелі, не робить акцент на одному, чітко визначеному напрямі зовнішньої політики і намагається застосовувати так званий принцип багатовекторності, а тому не зайвим буде вивчення досвіду не лише держав Європейського Союзу а й усього світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження адміністративно-деліктного законодавства Німеччини дає змогу стверджувати, що останнє тяжіє до кримінального та складається з Федерального закону Німеччини «Про порушення порядку» з фіксацією критеріїв відмежування адміністративних правопорушень і злочинів (ступінь суспільної небезпеки, соціально-економічна цінність об'єкта посягання, підвідомчість адміністративних органів з розгляду справ, вид відповідальності за правопорушення, вид стягнення тощо), адміністративних стягнень – адміністративного штрафу, попередження і попередження зі стягненням грошової суми, додаткових стягнень; офіційного тлумачення Федерального конституційного суду Німеччини; законодавчих актів земель Німеччини. А враховуючи те, як було зазначено, останнє максимально тяжіє до кримінального, кримінально-процесуального законодавства, то й питання, пов'язані зі

здійсненню захисту у справах про адміністративні правопорушення, є прикладом типового запозичення положень саме кримінально-процесуального законодавства. Так, у параграфі 60 «Захист», Закону «Про порушення порядку» зазначається: «якщо співучасть захисника в межах провадження в адміністративному органі вважається необхідною, то уповноваженим на його призначення є адміністративний орган». Крім того, цей адміністративний орган приймає рішення про допуск інших осіб як захисників або про відхилення захисника [1].

Досить цікавим щодо питання визначення правової допомоги та діяльності захисника в адміністративному процесі є законодавство Швейцарії. Згідно з Федеральним законом Швейцарської Конфедерації «Про право адміністративних покарань» від 22 березня 1974 року під правовою допомогою розуміється діяльність органів управління Федерації, кантонів та громад з надання органам, компетентним на переслідування і прийняття рішення в справах про адміністративні покарання, необхідної інформації та службових матеріалів, які можуть мати значення для карного переслідування. Що ж до участі захисника, то відповідно до ст. 32 указанного Закону обвинувачений може на будь-якій стадії провадження призначити захисника. Крім того, законодавець визначає коло осіб, які можуть виступати захисниками у процесі. Це – діючі адвокати, які отримали патент на зайняття своєю професією в кантоні; члени професій, яких Союзна Рада уповноважила на захист у справах про адміністративні покарання; іноземний захисник, який допускається в провадження відповідним органом управління як виняток.

Щодо підтвердження повноважень захисника, то закон передбачає можливість вимоги від захисника письмового доручення на здійснення захисної діяльності. Також швейцарське законодавство містить таке поняття, як «офіційний захисник», який призначається за офіційною ініціативою відповідного органу управління з урахуванням побажань обвинуваченого, який у провадженні не представлений жодним чином. Підстави залучення офіційного захисника у провадженні подібні до законодавства України щодо надання безоплатної правової допомоги та обов'язкової участі захисника в кримінальному процесі. Такий захисник призначається у разі, якщо особа «явно» не може захищати себе самостійно; на час попереднього ув'язнення, якщо воно триває понад три доби; у разі бідності обвинуваченого (винятком є випадки застосування покарання у вигляді штрафу в розмірі менше, ніж 2 000 франків).

Варто уважити те, що компенсація офіційно призначеному захиснику належить до витрат провадження, які покладаються саме на обвинуваченого (окрім залучення захисника за бідністю обвинуваченого), якщо, виходячи з його доходів або майна, залучення ним захисника було цілком прийнятним. Однак, незважаючи на таку детальну регламентацію участі захисника в адміністративно-деліктному провадженні як однієї з форм реалізації права на захист, цей закон не позбавлений певних недоліків. Так, наприклад, відповідно до ст. 35 Закону чиновник, який веде розслідування, може виключити участь обвинуваченого та захисника в прийнятті доказів (наявність яких і є основною підставою визнання особи винною у вчиненні протиправного діяння), якщо їхня присутність негативно впливає на розслідування або їй протистоять публічні чи приватні інтереси.

Адміністративно-деліктне законодавство Португалії також передбачає надання правової допомоги в разі притягненні особи до відповідальності за вчинення правопорушення, хоча й не містить детальної регламентації процедури її отримання. Згідно зі статтею 53 Декрету-Закону Португальської Республіки особа, яка обвинувачується в порушенні порядку, має право на супроводження адвоката, якого вона може обрати на будь-якому етапі процесу. Крім того, законодавець зобов'язує призначати на безоплатній основі захисника у випадках, коли це виправдовується тяжкістю порушення або фізичними чи психічними вадами обвинуваченого.

Майже аналогічними щодо участі захисника є положення законодавства про проступки у Сербській Республіці. Єдиною відмінністю, якщо мова йде про обвинувачення фізичної особи є те, що Закон передбачає момент закінчення участі захисника в провадженні. Так, згідно зі статтею 109 Закону «Про проступки» захисник позбавляється прав і обов'язків, якщо обвинувачений відкличе доручення. Крім того, на відміну від українського законодавства, указаною правовою нормою передбачено і право на захист юридичної особи та відповідальної особи в ній, які в тій самій справі можуть мати кожен свого захисника або спільного захисника.

Найбільш детально регламентована участь адвоката в адміністративно-деліктному процесі Естонської Республіки. Так, Деліктно-процесуальний кодекс Естонської Республіки від 22 травня 2002 року містить окремий розділ щодо участі захисника (адвоката або (з дозволу особи, яка здійснює розгляд справи) іншої особи, котра має юридичні знання) у провадженні в справах про проступки, який може залучатися в провадження з моменту затримання особи, стосовно якої ведеться провадження або вчинення іншої про-

цесуальної дії. Крім того, законодавець зобов'язує суб'єкта владних повноважень, який веде провадження, надавати особі, стосовно якої воно ведеться, можливість для користування наявними в неї засобами зв'язку для встановлення зв'язку із захисником. Визначено також підстави обов'язкової участі захисника з початку судового провадження у разі, якщо особа, стосовно якої ведеться провадження, є неповнолітньою віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років або якщо ця особа у зв'язку з психічним розладом не здатна представляти себе самостійно. Особа, стосовно якої ведеться провадження, або винна особа може мати не більше двох захисників. Водночас захисник може мати кілька осіб, яких він представляє, якщо їх інтереси не суперечать один одному.

Положення зазначеного Кодексу регламентують права та обов'язки захисника, питання, пов'язані з його відводом (процедура та підстави відводу захисника регламентуються саме карно-процесуальним законодавством), а також участь захисника, призначеного за рахунок держави внаслідок неплатоспроможності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. Цікавим є положення законодавства стосовно того, що в разі скасування судом рішення про призначення покарання за проступок і припинення провадження у справі, у розгляді якої в позасудовому порядку брав участь захисник, суд може за клопотанням особи прийняти рішення про відшкодування їй виплаченої захиснику винагороди за рахунок коштів державного або місцевого бюджету.

Як вбачається з викладеного, підстави та порядок надання правової допомоги адвокатами в адміністративно-деліктному провадженні в Естонській Республіці регламентовано досить чітко та детально, що, на наш погляд, сприяє належній реалізації громадянами свого права на захист.

Не менш цікавим і корисним є досвід білоруського законодавця у сфері визначення правового статусу захисника в провадженні у справах про адміністративні правопорушення. Звертає на себе особливу увагу той факт, що Кодекс про адміністративні правопорушення Республіки Білорусі не містить процесуальної частини, а всі процесуальні питання врегульовані Процесуально-виконавчим кодексом. Слід зазначити, що така систематизація адміністративно-деліктного законодавства із закріпленням в окремих нормативно-правових актах матеріальної та процесуальної частин серед країн колишнього СРСР була використана лише білоруським законодавцем.

Процесуально-виконавчий кодекс Республіки Білорусі про адміністративні правопорушення (далі – Кодекс) містить схожі положення щодо правового статусу захисника з російським законодавством. Так, відповідно до ст. 4-5 Кодексу надання юридичної допомоги фізичній особі, щодо якої ведеться адміністративний процес, може здійснювати захисник, а надання юридичної допомоги потерпілому, а також фізичній особі – індивідуальному підприємцю, щодо якої ведеться адміністративний процес, – представник. Захисник і представник допускаються до участі в адміністративному процесі з початку адміністративного процесу, а у випадку адміністративного затримання – з моменту затримання.

Але білоруський законодавець робить певні уточнення. Зокрема, ст. 9-2 Кодексу передбачає, що початком адміністративного процесу є складання протоколу про адміністративне правопорушення; складання протоколу про процесуальну дію; винесення постанови про заходи забезпечення адміністративного процесу; винесення постанови про накладання адміністративного стягнення у випадках, коли протокол про адміністративне правопорушення не складається. Також цей нормативно-правовий акт зазначає, що як захисники у провадженні у справах про адміністративні правопорушення можуть брати участь адвокати, які є як громадянами Республіки Білорусі, а також адвокати – громадянами інших держав у відповідності з міжнародними договорами Республіки Білорусі. На відміну від Кодексу про адміністративні правопорушення Російської Федерації, Процесуально-виконавчий кодекс Республіки Білорусі про адміністративні правопорушення передбачає поряд із правами захисника також і його обов'язки, які загалом збігаються з обов'язками інших учасників процесу.

Заслугує на певну увагу й досвід законодавчої регламентації правових засад участі захисника у відповідному провадженні Республіки Казахстан. Слід зазначити, що Кодекс про адміністративні правопорушення Республіки Казахстан не тільки детально визначає статус захисника в провадженні у справах про адміністративні правопорушення, але й закріплює нормативне визначення терміну «захисник», яким є особа, котра здійснює у встановленому законом порядку захист прав та інтересів особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, та надає йому юридичну допомогу. Захисником може бути адвокат, чоловік (дружина), близькі родичі особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, представники профспілок та інших громадських об'єднань у справах членів цих об'єднань. Іноземні адвокати допускаються до участі у справі як захисники, якщо це передбачено міжнародним договором Республіки Казахстан з відповідною державою на взаємній основі, в порядку, передбаченому законодавством.

Як і в кодексі Республіки Білорусі, адміністративно-деліктне законодавство Республіки Казахстан чітко визначає момент допуску захисника в провадження (це момент складання протоколу про адміністративне правопорушення або адміністративне затримання особи), а також підстави обов'язкової участі захисника у провадженні, зокрема: за клопотанням особи, яка притягується до адміністративної відповідальності; у разі наявності в особи фізичних чи психічних вад, через що вона не може захищати себе самостійно; особа, яка притягується до адміністративної відповідальності, не володіє мовою, якою ведеться провадження; у матеріалах справи є дані, що дають підстави вважати, що особі, яка притягується до адміністративної відповідальності, можуть бути призначені примусові заходи медичного характеру; особа, яка притягується до адміністративної відповідальності, є неповнолітньою. Крім того, адміністративно-деліктним кодифікованим актом визначено і порядок заміни захисника, оплати його праці, можливість відмови від послуг захисника.

Щодо законодавства Республіки Молдови, то необхідно зазначити, що останнє зберігає радянську концепцію визначення правового статусу захисника в провадженні у справах про адміністративні правопорушення. Зокрема, у Кодексі про адміністративні правопорушення вказується, що під час розгляду справи особа, яка притягується до адміністративної відповідальності, має право користуватися юридичною допомогою, що надається виключно адвокатами. Ст. 257 Кодексу визначає, що адвокат, який бере участь в розгляді справи про адміністративне правопорушення, має право знайомитися з усіма матеріалами справи; заявляти клопотання; за дорученням особи, яка його запросила, подавати від її імені скарги на постанову по справі. Повноваження адвоката посвідчується ордером, що видається юридичною консультацією.

Отже, враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що у нормотворчій діяльності зарубіжних держав щодо визначення правового статусу захисника в провадженні у справах про адміністративні правопорушення спостерігається багатовекторність. Низка держав містять детальну регламентацію правового статусу захисника в адміністративно-деліктному провадженні. Однак існують держави, де має місце і збереження застарілих адміністративно-деліктних норм, що існують без змін ще з часів радянського періоду. Однак вважаємо позитивним для вітчизняного законодавця врахування зарубіжного досвіду тих держав, де відповідно до сучасних вимог відбулося реформування інституту захисника в провадженні у справах про адміністративні правопорушення. Як слушно зазначають деякі науковці, досвід зарубіжних держав має запозичуватися з урахуванням певних критеріїв: логічності та послідовності тієї чи іншої зарубіжної моделі; достатності періоду ефективного функціонування моделі; відсутності історичних чи ідеологічних зумовленостей відповідної моделі в конкретній країні; прогнозних показників щодо реального функціонування моделі, що запозичується, в умовах українського суспільства та держави.

Аналіз зарубіжного досвіду щодо діяльності захисника в адміністративно-деліктному провадженні дозволяє стверджувати, що прогалиною національного законодавства є відсутність норми, що закріплює момент допуску захисника до участі в провадженні. Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення містить посилання лише на право особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, користуватися юридичною допомогою адвоката в процесі розгляду справи. Позитивним було б також і чітке визначення процесуальних прав та обов'язків захисника в провадженні у справах про адміністративні правопорушення, а також закріплення положень щодо участі захисника в провадженні, де суб'єктом адміністративної відповідальності є юридична особа. Безумовно, запровадження вказаних новел буде сприяти реалізації конституційних гарантій кожної особи на захист своїх прав і законних інтересів в інституті юридичної відповідальності, що відповідно, приведе до посилення правозахисної функції самої держави.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищевикладене, можемо констатувати, що адвокат є самостійним учасником адміністративного судочинства із власними завданнями, функціями та повноваженнями. Він самостійно формує правову позицію у справі, на власний розсуд обирає засоби та методи відстоювання прав, свобод і законних інтересів свого клієнта (клієнтів). З іншого боку, зазначена самостійність має відносний характер, адже, по-перше, закон забороняє адвокату використовувати свої повноваження всупереч та на шкоду клієнту, а по-друге, обсяг повноважень адвоката залежить від особливостей його довірительних стосунків з особою, права та законні інтереси якої він представляє і захищає в адміністративному судочинстві. Також необхідно наголосити на тому, що чинне законодавство ніяким чином не відрізняє процесуальне становище адвоката в адміністративному процесі від процесуального становища представників, які не мають адвокатської професії. Така ситуація, з урахуванням наявності Правил адвокатської етики, які фактично є збірником обов'язкових вимог до професійної поведінки адвоката, дозволяє зробити висновок про те, що єдиною відмінністю правового статусу адвоката від правового статусу інших осіб, які є представниками у адміністративному судочинстві, є більш суворі вимоги до обов'язків адвоката при тому ж обсязі прав, що й у представників, що є досить дивним.

Список використаних джерел

1. Конституція України: наук.-практ. комент. / редкол.: В. Я. Тацій [та ін.] / – 2-е вид., переробл. і допов. – Харків : Право, 2016. – 1128 с.
2. Козьмініх А. В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства в сучасній науці / А. В. Козьмініх // Актуальні проблеми політики. – Вип. 36. – 2009. – С. 228–235.
3. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

References

1. Tatsiy, V.Ya. (2016) *Konstytutsiya Ukrainy: naukovopraktychnyy komentar [Konstytutsiia Ukrainy: nauk.-prakt. Komentar]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Kozminykh, A. V. (2009). *Advokatura yak instytut gromadianskogo suspilstva v suchasniy nauksi [Advocacy as an institution of civil society in modern science]*. Aktualni problem polityky – Actual problems of politics, 36, 228–235, [in Ukrainian].
3. *Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Code of Administrative Justice of Ukraine]*. (2003, July 06). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 8.02.2019.

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Uliana Koruts,

*Head of International Office of TNEU
PhD, Assos.Professor of the Department of
Civil Law and Process*

Mikhail Bazhenov,

*Candidate of jurisprudence,
associate professor of the Department of
Civil Law and Legal Tourism of the Kyiv
University of Tourism, Economics and Law*

CORPORATE DISPUTES IN UKRAINE: THE APPLICATION OF THE CASE-LAW OF THE EUROPEAN COURT OF JUSTICE IN UKRAINE

The provisions of paper substantiate the necessity for the application of practice of the European Court of Justice in corporate disputes in Ukraine. The essence of the case law of the European Court of Justice is revealed. The necessity to fulfill obligations in the founding and activity of companies, corporate governance in accordance with the Association Agreement with the European Union is argued.

Keywords: *European Court of Justice, case law, EU directive, corporations, disputes.*

Introduction. The current state of legal practice in Ukraine is increasingly forcing practicing lawyers, advocates to come to terms that argue their positions on the basis of only national legislation becomes more difficult. Every year, for the highly skilled specialists, the kind of «must have» in the baggage of tactics of argumentation, substantiation, interpretation become the decision of the ECtHR, and more recently, based on the specifics of individual cases of the application of legal positions and legal conclusions of the European Court of Justice.

The European Court of Justice is a court of law exclusively of the European Union (located in Luxembourg), therefore, should not be confused as an institution with the European Court of Human Rights, the judicial institution of the Council of Europe (Strasbourg, France).

The Court of European Union is one of the most important EU institutions. It is a very influential institution that often goes to the forefront of European integration. In accordance with Article 19 of the Treaty on European Union, the Court of Justice of the European Union must ensure compliance with the law in the application of founding treaties.

Aim of research.

The aim of the paper is to draw the attention, analyze of case-law of European Court of Justice in the corporate sphere. To research the fulfillment of obligations in the founding and activity of companies, corporate governance in accordance with the Association Agreement with the European Union.

Main results and discussion. The practice of the Court of the European Union has the fundamental importance to the rule of law of the EU, and therefore to third countries facing the task of approximation of

legislation. In many respects, the EU law is based on a case-law system, and it is often surprising to those who deal with EU law. The Court's judgments are clarified when Member States violate EU law and how it needs to be interpreted and applied at the national level.

The court is reviewing most cases, including all cases of violation (*TFEU Articles 258-260*), all requests for a preliminary ruling (*Article 263 TFEU*), and actions for annulment filled by Member States against EU institutions (with the exception of the European Commission), as well as appeals for cancellations filed by EU agencies against other EU institutions [1].

The case-law of the Court of Justice of the European Union, as well as the case-law of the ECtHR, can not be compared or equated with the case law of the Anglo-American legal system. The European Court of Justice (ECJ) often base its decisions on previous decisions, without reference to this and a direct reference. As T.Komarova notes, in some cases the previous decision is cited in whole or in part without reference to its name and details or with reference to «settled case law». Such practice can be characterized as the observance of case law as a specific model, but without mandatory follow-up [2].

The key rule in determining the nature of the precedents of the European Court of Justice will be *Art. 153 of ASSOCIATION AGREEMENT* between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part (*Association Agreement*) which states that due consideration should be given to the precedents of the European Court of Justice when approximating legislation, in particular the EU Directives.

Thus, legislative adaptation is carried out in stages according to the periods defined in *Annex XXI-A* and in *the Annexes XXI-V-XXI-E, XXI-G, XXI-H and XXI-J* to this Agreement. *Annexes XXI-F* and *XXI-I* to this Agreement specify optional elements that do not require implementation in Ukrainian legislation, whereas *Annexes XXI-K-XXI-N* to this Agreement contain elements of the EU *acquis* that remain outside the scope of legislative approximation [Article 153, 3].

In this process, due attention should be paid to the relevant European Court of Justice case law and the implementing measures of the European Commission, as well as, if this is necessary, any changes to the EU *acquis* that will take place at the same time. The implementation of each period is evaluated by the Trade Committee and, after a positive evaluation, will be combined with mutual access to the market in accordance with *Annex XXI-A* to this Agreement. The European Commission informs Ukraine without undue delay of any changes to the EU *acquis*. The Commission will provide appropriate consultations and technical assistance with a view to introducing such changes [Art. 153, 3].

According to *Art. 306, 322* of the Agreement, if a dispute arises regarding the interpretation of the provisions of EU law and the Parties have been unable to resolve it by direct consultation, an arbitration team from the representatives of the Parties to the Agreement shall be set up to file a request to the Court of Justice of the European Union to take a decision on this matter [3].

Consequently, the main function of the European Court of Justice is to verify the legality of acts of EU bodies and to interpret EU law in the appeal of national courts. It should be noted that *Article 153* of the EU-Ukraine Association Agreement stipulates that, when adapting legislation, in particular, the EU Directives, due attention should be paid given to the precedents of the European Court of Justice.

I would point out that the sources of law used by the courts to resolve the case are set forth in the *Article 9 of the Constitution of Ukraine, Article 10 of the Civil Code of Ukraine, Article 7 of the CAC of Ukraine, Article 11 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, the Law of Ukraine on Private International Law «and the Law of Ukraine» On the Enforcement of Judgments and the Application of the Case-Law of the European Court of Human Rights»* [4].

In this way, Ukraine must take into account the the Case-Law of European Court of Justice interpreting the Agreement, as well as the EU Directives and other EU legislation that Ukraine is obliged to implement and, therefore, to comply in accordance with the principle of good faith enforcement (*pacta sunt servanda*).

It is interesting that the Supreme Administrative Court of Ukraine in a newsletter dated 18/11/2014 № 1601-11-10-14-14 noted that the legal positions formulated in the Judgments of the European Court of Justice can be taken into account by administrative courts as arguments of reasoning concerning the harmonious interpretation of the national legislation Ukraine in accordance with the established standards of the legal system of the European Union.

At first glance, the court is critical of applying the practice of the European Court of Justice of the EU, since such decisions are binding only on the EU member states, but the letter contains a paragraph «... simultaneously, taking into account the European direction of development of Ukraine and the purpose of the adoption of the *Law of Ukraine* from March 18, 2004 No. 1629-IV «*On the National Program of Adaptation of Ukrainian Legislation to*

the Law of the European Union», as well as the commencement of the Agreement on Association between Ukraine and the European Union Legislation, the legal positions are formulated and the decisions of the European Court of Justice can be taken into account by administrative courts as an argument, arguments regarding harmonized interpretation of the national legislation of Ukraine in accordance with the established standards of the European Union legal system, but not as a legal basis (source of law) for settling the relations in respect of which a dispute arose «[5] .

Therefore, it is necessary to agree with T.Komarova's opinion that the Judgment of the Court of Justice can be called «quasi-precedents» because of their importance and the necessity of their observance as a certain model without a mandatory follow-up or as a certain principle used to resolve a dispute with a variety of variations.

The judgments of the Court of Justice are final, the appeal is not subject, their non-fulfillment is the basis for prosecution, which means that they have a higher legal force. Thus, the Kobler judgment, the EU Court of Justice recognized that a violation of EU law would be considered substantial and serious if the decision of the national court had been adopted in a manner incompatible with the Court of Justice's case law.

Ukraine is committed to gradually bringing its legislation closer to the EU legislation in the following terms:

First Directive (EU Council) 68/151 / EU of 9 March 1968, as amended by the Directive No. 2003/58, on the coordination of safeguards which, for the protection of the interests of members and other parties, are required by Member States from companies in the context of the interpretation of *paragraph 2 Article 58* of the Treaty establishing the European Community, in order to ensure the equivalence of such protective measures throughout the Community.

Second Directive 77/91 / EU of 13 December 1976, as amended by Directives 92/101 / EEC and 2006/68 / EC, on the coordination of protective measures required to protect the interests of members and other parties by Member States from companies within the meaning of Article 58 (2) of the Treaty establishing the European Community, on the formation of open-ended limited liability companies and on the management and modification (redistribution) of their capital, in order to ensure the equivalence of these safeguards.

The provisions of the two mentioned Directives should be implemented within 2 years from the date of entry into force of this Agreement.

Third Directive 78/855 / EU of 10 October 1978 based on Article 54 (3) (g) of the Treaty Establishing the EU on mergers of open joint stock companies with limited liability, as amended by the Directive No. 2007/63 / EU The provisions of the Directive should be implemented within 3 years from the date of entry into force of this Agreement.

Sixth Council Directive 82/891 / EEC of 17 December 1982 based on Article 54 (3) (g) of the Treaty Establishing the EU on the division of public limited liability companies, as amended by the Directive No. 2007/63 / EU The provisions of the Directive should be implemented within 3 years from the date of entry into force of this Agreement.

Eleventh Council Directive 89/666 / EU of 21 December 1989 on the disclosure requirements in respect of branches opened in a Member State in respect of certain types of companies governed by the laws of another state. The provisions of the Directive should be implemented within 2 years from the date of entry into force of this Agreement.

Twelfth Council Directive 89/667 / EU of 21.12.1989 relating to private limited liability companies. The provisions of the Directive should be implemented within 3 years from the date of entry into force of this Agreement.

According to the *Directive 2004/109 / EU* of the European Parliament and of the Council of 15 December 2004 on the harmonization of transparency requirements in relation to information about issuers whose securities are admitted to trading on a regulated market, amending and supplementing Directive 2001/34 / EU The provisions of the Directive should be implemented within 4 years from the date of entry into force of this Agreement.

Directive 2007/14 /EU of 08.03.2007 laying down detailed rules for the implementation of certain provisions of Directive 2004/109 / EC on the harmonization of transparency requirements in relation to information about issuers whose securities are admitted to trading on a regulated market. The provisions of the Directive should be implemented within 4 years from the date of entry into force of this Agreement.

Directive 2007/36 /EU of the European Parliament and of the Council of 11.07.2007 on the implementation of certain rights of shareholders of companies registered in the register. The provisions of the Directive should be implemented within 3 years from the date of entry into force of this Agreement.

Second Council Directive 77/91 / EU on the coordination of safeguards which Member States require of companies, in the sense of the second paragraph of Article 58 of the Treaty, in order to protect the interests of members and third parties in relation to the establishment of public limited liability companies and the maintenance of their capital and changes to it in order to ensure the equivalence of such safeguards.

As regards Directive 77/91 / EU, refer to the case «Gerard Dowling and Others v Minister for Finance». The court decided that Article 8 (1) and Articles 25 and 29 of Directive 77/91 / EU should be interpreted as not precluding the application of the measure, such as the order under consideration in the main proceedings, if there is a threat to the financial stability of the European Union due to significant disturbances in the economy and financial system of the member state, and the result of such an event is an increase in the share capital of a public limited liability company without the consent of the general meeting of the shareholders of this company, the issue of new shares at a price lower than their nominal value, and failure to provide existing shareholders of the company the preferred right to purchase shares under the subscription. This decision is important for the law-making bodies of Ukraine, as it clarifies the scope of the powers of the Member States in adopting legislation similar to that mentioned in the case referred to above. This decision needs to be taken into account when developing relevant national tools to bring Ukrainian legislation closer to EU law.

In the case of *Alfred Hirmann v Immofinanz AG* C-174/12, the court ruled that Articles 12, 15, 16, 18, 19 and 42 of Directive 77/91 / EU should be interpreted as not precluding the application of national legislation which, in the context of Transposition: -Directive 2003/71 / EU -Directive 2004/109 / EU -Directive 2003/6 / EC firstly stipulates that a public limited liability company as the issuer of shares may be liable to the buyer of the shares of that company on the basis of violations of the information requirements set out in these directives and, secondly, obliges, within such a responsible the company concerned to reimburse the buyer the amount equivalent to the purchase price of the shares and redeem those shares. In addition, the liability imposed by the national legislation in question is not necessarily limited to the value of shares calculated on the basis of their price if the shares of the company are quoted on the stock exchange at the time of filing the claim. This decision is important for the Ukrainian authorities, since it clarifies the scope and scope of Directive 77/91.

Conclusion. In view of this, the decision must be taken into account when drafting / adopting the national legislation of Ukraine approximating to this Directive C-338/06 Commission of the European Communities v Kingdom of Spain The Court partially agreed with the applicant and held that Spain had indeed violated the provision of the said Directive because: - he provided preferential rights to purchase shares by subscription in the event of an increase in capital by monetary compensation not only to shareholders but also to holders of bonds that can be converted into shares; - granted preferential rights to purchase bonds that can be converted into shares not only to shareholders but also to holders of such bonds of previous issues; and - did not provide for the general meeting of shareholders the possibility to withdraw the preferential right to purchase bonds that can be converted into shares (see also paragraphs 23-57). Meaning: this decision is important for law-making bodies of Ukraine, because it explains what can not be foreseen in the national legislation of the member states. Therefore, this decision must be taken into account in the process of approximation of the national legislation of Ukraine to the provisions of Directive 77/91 / EU.

References

1. *An overview of the case law of the European Union Court in the areas governed by the Association Agreement between Ukraine and the EU.* <http://eu-ua.org> Retrieved from <http://eu-ua.org>.
2. Komarova, T.V. (2008). *Decision of the Court of the European Communities: Issues of Judicial Activism.* *Probl. legality.* Ed. 94. P.232-238.
3. *Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand Access Mode (The Agreement was ratified with a statement by Law No. 1678-VII of 16.09.2017.* <http://zakon4.rada.gov.ua> Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
4. *Review of judgments of the European Court of Justice.* *TL news №2.* 2018. <http://taxlink.ua> Retrieved from <http://taxlink.ua>.
5. *Application of the European Court of Justice Practice to justify its legal position in the case.* kanon.ks.ua Retrieved from kanon.ks.ua.
6. *Case 224/01, Gerhard Kobler v Republik Osterreich.* *European Court Reports.* 2003. P. I-10239.
7. *Case of Alfred Hirmann v Immofinanz AG C-174/12.* <https://publications.europa.eu> Retrieved from <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/97dc66b2-a466-11e3-afd1-01aa75ed71a1/language-en>.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2019.

Юлія Соколовська,
аспірантка Юридичного інституту
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АКЦІОНЕРІВ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА І СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Окреслено сферу застосування інституту цивільно-правової відповідальності до акціонерів акціонерного товариства. Визначено, що засновники акціонерного товариства несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства, в той час як акціонери несуть обмежену відповідальність в межах вартості викуплених ними акцій. Аргументовано необхідність запровадження на законодавчому рівні процедури «підняття корпоративної вуалі» у разі доведення акціонером своїми діями акціонерного товариства до банкрутства чи визнання його неплатоспроможним. Визначено можливість настання відповідальності для акціонера в разі порушення корпоративних прав чи невиконання корпоративних обов'язків перед акціонерами та акціонерним товариством. Окреслено підстави виникнення відповідальності акціонерів акціонерного товариства, якими може бути закон, статут або договір.

Ключові слова: обмежена відповідальність, ризик збитків, проникнення за корпоративну вуаль, акціонер, акціонерне товариство, закон, статут, договір.

Соколовская Ю. В.

Ответственность акционеров акционерного общества: анализ законодательства и судебной практики

Обозначено сферу применения института гражданско-правовой ответственности к акционерам акционерного общества. Определено, что основатели акционерного общества несут солидарную ответственность по обязательствам общества, в то время как акционеры несут ограниченную ответственность в пределах стоимости выкупленных ими акций. Аргументированно необходимость введения на законодательном уровне процедуры «поднятия корпоративной вуали» в случае доведения акционером своими действиями акционерного общества до банкротства или признания его неплатежеспособным. Определена возможность наступления ответственности для акционера в случае нарушения корпоративных прав или неисполнение корпоративных обязательств перед акционерами и акционерным обществом. Определены основания возникновения ответственности акционеров акционерного общества, которым может быть закон, устав или договор.

Ключевые слова: ограниченная ответственность, риск убытков, проникновение за корпоративную вуаль, акционер, акционерное общество, закон, устав, договор.

Sokolovskaya Yu. V.

Responsibility of shareholders of a joint-stock company: analysis of legislation and judicial practice

The article outlines the scope of application of the institute of civil liability to shareholders of a joint-stock company. It is determined that the founders of the joint-stock company bear solidary responsibility for the obligations of the company, while shareholders bear limited liability within the value of their shares repurchased. The necessity of introducing at the legislative level the procedure of “raising the corporate veil” is justified in case of bringing a joint stock company to bankruptcy by its shareholder or declaring it insolvent. The possibility of liability for a shareholder in case of violation of corporate rights or non-fulfillment of corporate obligations to shareholders and joint-stock company is determined. The reasons for liability of shareholders of a joint-stock company, which may be a law, a charter or a contract, are outlined.

Keywords: limited liability, risk of losses, penetration of corporate veil, shareholder, joint-stock company, law, statute, contract.

Постановка проблеми. В умовах ведення бізнесу обрання учасниками цивільного обороту такої форми підприємництва як товариство, що утворюється в результаті об'єднання капіталів двох чи більше осіб, має ряд переваг у зв'язку з тим, що це – найефективніша форма залучення грошового капіталу. Зокрема, однією із переваг об'єднань капіталів є обмежена відповідальність їх учасників, які, вступивши до акціонерного товариства чи товариства з обмеженою відповідальністю, відповідають за зобов'язаннями товариства тільки тим майном, яке вони внесли до статутного капіталу. У цьому полягає специфіка підприємницького ризику для інвестора, який виявив намір інвестувати майнові активи для отримання прибутку.

Втім, як показує практика правозастосування, використання конструкції юридичної особи в організаційно-правовій формі акціонерних товариств чи товариств з обмеженою відповідальністю інколи застосовується недобросовісними інвесторами з метою порушення прав та інтересів інших учасників цивільного обороту. Тому все частіше постає питання про необхідність перегляду норм чинного законодавства щодо відповідальності учасників юридичних осіб – об'єднань капіталів та визначення і розширення сфер її застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Питання щодо відповідальності акціонерів акціонерного товариства розглядали в своїх наукових працях О. Воловик, М. Р. Єрема, Ю. М. Жорнокуй, А. В. Коструба, В. В. Луць, В. М. Махінчук, Р. Б. Сабодаш, І. В. Спасибо-Фатєєва. Водночас внесені зміни до корпоративного законодавства та формування нових підходів до управління акціонерним товариством є умовою для подальшого дослідження проблематики відповідальності акціонерів акціонерного товариства як однієї з найбільш стратегічних форм ведення підприємницької діяльності.

Метою статті є окреслити сферу застосування інституту цивільно-правової відповідальності до акціонерів акціонерного товариства, визначити специфіку та підстави її настання.

Виклад основного матеріалу. Аналіз норм законодавства, що регулює відповідальність засновників та учасників підприємницьких товариств, вказує, що існує два підходи до визначення відповідальності залежно від того, на кого вона поширюється, а саме: 1) відповідальність засновників підприємницького товариства; 2) відповідальність учасників підприємницького товариства.

В правових джерелах зазначено, що норма про відповідальність учасника комерційної організації була закріплена в Указі Імператора Олександра I від 01 серпня 1805 р. «Про відповідальність Акціонерними товариствами на випадок стягнення одним складеним капіталом», підставою для прийняття якого стала судова справа про «... покладення на учасників, створеної у 1782 року акціонерної для будівництва кораблів компанії на сплату створених останньою боргів...», у результаті чого визначено, що акціонерна компанія відповідає одним лише складеним капіталом [6, с. 127].

В сучасних умовах загальні постулати щодо настання відповідальності засновників та учасників юридичної особи закріплені у ст. 96 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України). Схожі положення визначені й в спеціальних нормах, що регулюють діяльність акціонерних товариств.

Так, у ст. 153 ЦК України та ст. 12 Закону України «Про акціонерні товариства» зазначено, що особи, що створюють акціонерне товариство, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до державної реєстрації товариства. Акціонерне товариство відповідає за пов'язаними з його заснуванням зобов'язаннями засновників тільки у разі схвалення їх дій загальними зборами акціонерів. Загальні збори акціонерів, що схвалюють такі зобов'язання засновників товариства, мають бути проведені протягом шести місяців після державної реєстрації товариства. Інформація про такі зобов'язання товариства має бути відображена у статуті товариства.

У зв'язку з наведеним угоди, що укладені засновниками до моменту реєстрації товариства і надалі не схвалені товариством, тягнуть за собою правові наслідки лише для засновників. Ці наслідки можуть включати як основні зобов'язання, що виникли з укладених засновниками договорів купівлі-продажу, підряду, кредиту тощо, але й обов'язки щодо відшкодування збитків, сплати неустойки та інших засобів негативного характеру [7, с. 19]. В той же час у разі схвалення товариством зобов'язань, що виникли в результаті вчинення дій засновниками в інтересах товариства, то загальні збори учасників (акціонерів) мають бути проведені в чітко визначені законом строки після створення товариства, за результатами проведення яких рішення про схвалення зобов'язань має відобразитися не тільки в протоколі загальних зборів, але й у статуті товариства.

Якщо звернутися до законодавства іноземних держав, то слід зазначити, що відповідальність засновників акціонерного товариства передбачена подібно до вітчизняного регулювання. Для прикладу, в § 127 чеського ЦК зазначено, що від імені юридичної особи можна діяти ще до моменту її створення. У випадку коли діяло більше осіб, вони мають права та зобов'язані діяти разом та несуть солідарну та необмежену відповідальність. Юридична особа може наслідки цього ж діяння перейняти впродовж трьох місяців від її створення [1, с. 79].

Згідно з § 1 ст. 13 польського КТТ, за зобов'язаннями товариства об'єднання капіталів в організації несуть солідарну відповідальність товариство та особи, які діяли від його імені. Акціонерне товариство представляється правлінням. До моменту його призначення представляється усіма засновниками, які діють сумісно або представником, який призначається одностороннім рішенням засновників [1, с. 8]. При цьому згідно з принципом континуації (правонаступництва), з моменту запису до реєстру змінюються правила відповідальності у відношенні до третіх осіб, тому що усі права та обов'язки переходять на товариство, яке є правонаступником товариства капіталів у організації [1, с. 81].

Таким чином, і за законодавством Чехії і за законодавством Польщі передбачена солідарна відповідальність засновників за зобов'язаннями, які укладені в інтересах товариства до моменту його створення. Відмінність у правовому регулюванні полягає в тому, що за законодавством Чехії схвалення таких зобов'язань товариством здійснюється через загальні збори, а за законодавством Польщі – автоматично після державної реєстрації товариства. Хоча, як зазначають вчені, різні підходи до регулювання відповідальності засновників товариства не змінюють мети запровадження таких законодавчих механізмів і однаково сприяють захисту прав третіх осіб та унеможливленню зловживань засновниками. Щодо українського законодавства, то йому притаманний метод, визначений чеським законодавчим актом, з відмінністю тільки у строках проведення перших загальних зборів товариства.

Щодо відповідальності учасників юридичної особи, то згідно з п. 3 ст. 96 ЦК України учасник юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника, крім випадків, встановлених установчими документами та законом. Якщо звернутися до норм спеціального акціонерного законодавства, то згідно з ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, тільки в межах належних їм акцій.

На думку О. Воловик, обмежена відповідальність акціонерів є економічним ризиком кожного акціонера щодо втрати лише тих коштів (майна), які були вкладені при придбанні акцій. Обмежену відповідальність акціонерів як сутнісну ознаку акціонерних товариств некоректно розглядати з позицій юридичної відповідальності [3, с. 100]. Зазначена позиція заслуговує на увагу і знаходить схвальні погляди в наукових дослідженнях. Втім вважаємо, що такий підхід не відповідає вимогам сучасного законодавчого процесу та практики застосування.

Крім того, як зазначає М. М. Великанова, так чи інакше поняття підприємницького ризику зводиться до розуміння його як економічної категорії, тобто категорії, яка визначає отримання очікуваного прибутку від вкладених затрат. Підприємницький ризик зумовлюється зовнішніми та внутрішніми чинниками. До зовнішніх чинників можна віднести зовнішнє для підприємця середовище, як-то політичні, соціальні, економічні, природно-кліматичні фактори тощо. Зрозуміло, що засобів впливу на такі фактори підприємець не має. Його діяльність у цьому випадку має бути спрямована на мінімізацію тих негативних наслідків, які спричинені зазначеними факторами. Це може бути досягнуто за допомогою внутрішніх чинників, до яких відносяться стратегія підприємства, принципи діяльності тощо [2, с. 43].

У зв'язку з цим, сприймаючи концепцію суб'єктивного ризику, вважаємо, що з моменту вступу у цивільне правовідношення з метою здійснення підприємницької діяльності суб'єкт права бере на себе ризик, що відображає об'єктивну реальність можливості настання відповідних правових наслідків, зумовлених особливостями конкретного виду діяльності. З моменту ж безпосереднього здійснення підприємницької діяльності для суб'єкта ризик перетворюється на усвідомлене ставлення особи до своєї поведінки та її наслідків, що виражається у свідомому допущенні негативних наслідків, які з певною ймовірністю можливо передбачити, але яким неможливо конкретно запобігти. Тому з моменту виникнення умов, за яких настає відповідальність, питання про несення ризику як об'єктивної умови перетворюється на суб'єктивну умову відповідальності, що узгоджується з вченням про склад цивільного правопорушення, що відображає психічне ставлення особи до своїх дій (бездіяльності) та їх результату.

Зокрема, у ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» зазначено, що акціонери, які не повністю оплатили акції, у випадках, визначених статутом товариства, відповідають за зобов'язаннями товариства у межах неоплаченої частини вартості належних їм акцій. І. В. Спасибо-Фатеева з цього приводу зазначає, що (а) ця норма не діє автоматично; (б) ніяких загальних підстав відповідальності при цьому немає; (в) фактично йдеться не про відповідальність, а про виконання обов'язку акціонера щодо сплати ним вартості акцій [10, с. 126]. Втім з позицією про виконання обов'язку акціонера щодо сплати ним вартості акцій можна погодитися тільки в тому випадку, якщо акціонер має сплатити впродовж визначеного законом чи статутом строку вартість акцій. Але якщо у визначені строки акціонер не виконає обов'язку щодо сплати акцій, а у товариства виникне заборгованість перед кредиторами, що зумовить настання відповідальності для товариства, то в такому випадку можна говорити про настання для таких акціонерів субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями товариства, що прямо впливає з норм закону та/або статуту. Крім того, статутом товариства можуть передбачатися й певні санкції для акціонера, який не сплатив вартість акцій вчасно, у відношенні до акціонерного товариства.

В той же час А. В. Коструба зазначає, що сьогодні активно формується теоретичне підґрунтя зміни меж відповідальності, зокрема притягнення до юридичної відповідальності учасника юридичної особи за

зобов'язаннями останньої. Загальна ідея такої «теоретичної модернізації» полягає в тому, що особа, яка має безпосередній вплив на прийняття управлінських рішень юридичною особою, має прийняти на себе тягар відповідальності за результати її діяльності [6, с. 127]. Тобто сфера відповідальності акціонерів потребує розширення, оскільки сучасна лібералізація законодавчих вимог до об'єму та складу майна акціонерного товариства, до порядку його створення та функціонування невідворотно породжує зловживання, які дозволяють їх акціонерам уникати особистої майнової відповідальності за порушення суб'єктивних корпоративних прав та/або корпоративних інтересів інших акціонерів цього ж товариства, що часто породжує корпоративні конфлікти. Наведене викликало потребу в напрацюванні способів попередження корпоративних конфліктів, одним з яких є доктрина «проникнення за корпоративну вуаль» (*piercing the corporate veil*) [5, с. 90].

З цієї тематики напрацьовано дві концепції субсидіарної відповідальності учасника юридичної особи за її зобов'язаннями. Відповідно до першої, яка характерна для країн англосаксонської правової системи, для притягнення до відповідальності учасника юридичної особи необхідним є факт зловживання правами з його боку. Акціонер несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, якщо його дії вказують на те, що в дійсності корпорація не є суб'єктом права, окремим від її учасника, а також у випадку, коли контролююча особа використовує дочірню структуру в якості інструменту реалізації власного комерційного умислу. Друга концепція субсидіарної відповідальності учасника юридичної особи характерна для континентальної системи права і передбачає покладання відповідальності на материнську компанію за наявності реальних збитків дочірнього товариства та відповідних причинно-наслідкових зв'язків (*Durchgriffshaftung*) [6, с. 127].

Таким чином, доктрина «*piercing the corporate veil*» охоплює такі субінститути: пряма відповідальність учасників господарського товариства; відповідальність материнської компанії за борги дочірньої; субсидіарна відповідальність учасників при процедурі банкрутства. Варто зауважити, що, наприклад, у Франції широко використовується другий та третій субінститути, а в Німеччині, Австрії, Швейцарії – всі три [8, с. 148].

Формула субсидіарної відповідальності учасника юридичної особи за її зобов'язаннями має такі елементи: 1. Відсутність достатнього рівня майнового забезпечення в статутному капіталі; 2. Недобросовісний вплив учасника на діяльність юридичної особи; 3. Отримання вигоди учасником як результат її протиправної діяльності; 4. Несистемний характер діяльності корпорації; 5. Персональна інтенція у використанні відособленого майна корпорації [6, с. 128].

Мариус Емберланд [Marius Emberland] відзначає, що сучасний підхід до використання теорії «проникнення під корпоративну вуаль» сформувався в Європейському суду з прав людини з рішення 1995 р. в справі «*Agrotexim and Others v. Greece*» (№ заяви 14807/89). Суд сформував у цій справі і ряд правил, які у подальшому дозволили йому «проникати під корпоративну вуаль», або ж уникати такої необхідності, а саме коли: 1) сама юридична особа безпосередньо не може здійснити цього самостійно (наприклад, у разі її припинення); 2) акціонери зробили усе від них залежне для ініціювання перед ліквідаторами необхідності вчинення певних дій, а у разі невчинення ними таких дій вжили заходи до усунення ліквідаторів (п.п. 70-71 рішення у справі *Агротексім*). Така позиція Суду фактично доповнила сформований раніше підхід до юридичних осіб як до «не більше, ніж механізму» [*Mere Vehicle*], що використовується акціонером для досягнення певних цілей, визначивши межі застосування теорії «простого механізму» і «проникнення під корпоративну вуаль» [9, с. 203–204].

При цьому слід зазначити, що 23. 02. 2006 р. був прийнятий Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (набрав чинності 30.03.2006 року), відповідно до ст. 17 якого встановлено, що національні суди при розгляді справ застосовують практику Суду як джерело права. Щодо зазначеної позиції Суду, то застосування теорії «проникнення під корпоративну вуаль» підлягає застосуванню, якщо в акціонера встановлено повний контроль над юридичною особою. І тільки в цьому випадку така юридична особа та її акціонер (засновник або учасник) розглядаються як єдине ціле.

Якщо ж повернутися до аналізу положень чинного вітчизняного законодавства, то слід зазначити, що субсидіарна відповідальність акціонерів акціонерного товариства прямо передбачена ч. 5. ст. 126 ГК України, відповідно до якої якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства. З наведеного випливає, що субсидіарну відповідальність може нести тільки материнська компанія у разі доведення товариства (дочірньої компанії) до банкрутства. Однак, як зазначає, М. Р. Єрема, що є ще декілька питань, на які слід звернути увагу в кон-

тексті вищесказаного: чому законодавець передбачив відповідальність акціонера за доведення товариства до банкрутства лише у випадку, якщо таким акціонером є холдингова компанія? І чому при цьому законодавець оминає запитання відповідальності інших акціонерів у подібних ситуаціях [4, с. 47] ?

Вважаємо, що відповідь на зазначені запитання може бути пов'язана з тим, що оскільки вітчизняне акціонерне законодавство знаходиться на етапі свого нового історичного розвитку в напрямку європеїзації, то зазначені прогалини будуть усунені в процесі вимог правозастосовної практики, яка формується в сучасних умовах. Зокрема, І. В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що з 2015 р. ситуація принципово змінилася стосовно пов'язаних з банком осіб, які віднині несуть відповідальність, в тому числі цивільно-правову, за порушення вимог законодавства, здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку, або доведення банку до неплатоспроможності (ст. 58 ЗУ «Про банки та банківську діяльність»). До пов'язаних осіб ст. 52 цього Закону відносить насамперед акціонерів, оскільки вони мають «істотну участь у банку» [10, с. 126].

Внаслідок уведення таких норм до законодавства України відбулося корегування основоположного принципу корпоративних засад, які саме і випестували таку форму, як корпорація, що виключає відповідальність акціонерів. Причому таке корегування сталося саме в нормативному порядку, а не шляхом використання доктрини «зняття корпоративної маски», застосовуваної в подібних випадках у законодавстві США, Англії та інших країнах [10, с. 127]. У зв'язку з цим доктрина «підняття корпоративної вуалі», а також акціонерна відповідальність, що є наслідком її застосування, є ефективними інструментами для забезпечення дотримання прав та інтересів як кредиторів акціонерного товариства, так і добросовісних міноритаріїв такого товариства [4, с. 48].

Тому, незважаючи на те, що зазначені вище зміни до законодавства торкнулися тільки банківської сфери, вважаємо, що їх доречно внести з певними корективами й до Закону України «Про акціонерні товариства», враховуючи той факт, що нові законодавчі механізми сприяють акціонерним товариствам у консолідації пакетів акцій та набуття акцій акціонерами, які можуть ставати в силу закону власниками контрольного та домінуючого пакетів актів, що дає можливість здійснення повного контролю за діяльністю акціонерного товариства, в результаті чого за виникнення відповідних зловживань в управлінні доцільно було б застосовувати процедуру «підняття корпоративної вуалі» у разі доведення своїми діями акціонерного товариства до банкрутства чи визнання його неплатоспроможним.

Водночас варто зауважити, що, набуваючи статус акціонера з моменту створення акціонерного товариства чи вступу до товариств, між акціонером і товариством, а також між акціонерами виникають корпоративні відносини, змістом яких є набуття акціонерами корпоративних прав і обов'язків у відношенні до товариства. У зв'язку з цим правовий статус акціонерів регулюється законом і статутом, якими можуть передбачатися не тільки здійснення корпоративних прав і виконання корпоративних обов'язків, але й умови настання відповідальності, що може застосовуватися до акціонера перед іншими акціонерами чи акціонерним товариством за зловживання корпоративними правами, їх порушенням чи невиконанням покладених на них корпоративних обов'язків. Такі положення можуть бути прописані й виникати на підставі закону, статуту або договору.

Наприклад, відповідно до ст. 26-6 Закону України «Про акціонерні товариства» може укладатися договір між акціонерами товариства щодо реалізації корпоративних прав, за порушення якого договором можуть передбачатися способи забезпечення виконання зобов'язань, що випливають з такого договору, та заходи цивільно-правової відповідальності за невиконання або неналежне виконання таких зобов'язань. Інший приклад, у ст. 29 Закону України «Про акціонерні товариства» визначено обов'язки акціонерів щодо товариства, за невиконання яких законом або статутом може передбачатися відповідальність акціонера перед товариством.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що на підставі закону, статуту або договору акціонери можуть нести відповідальність як перед третіми особами за зобов'язаннями акціонерного товариства, так й перед іншими акціонерами та акціонерним товариством за порушення корпоративних прав і невиконання корпоративних обов'язків. Особливістю відповідальності акціонерів акціонерного товариства за його зобов'язаннями є те, що вона є обмеженою вартістю вкладів до статутного капіталу, що виражається в оплаті вартості пакету акцій, в межах якого акціонер несе ризик збитків. Втім з моменту настання цивільної відповідальності для товариства перед третіми особами підприємницький ризик для акціонера перетворюється на одну із суб'єктивних умов настання основної відповідальності для акціонерного товариства і додаткової відповідальності для акціонера. Водночас вважаємо, що нові законодавчі механізми сприяють застосуванню процедури «підняття корпоративної вуалі» у разі доведення своїми діями акціонерного товариства до банкрутства чи визнання його неплатоспроможним не тільки холдинговими компаніями, але й власниками контрольного та домінуючого пакетів актів акціонерного товариства, що варто відобразити в положеннях Закону України «Про акціонерні товариства».

Список використаних джерел

1. Dohnal Jakub. Декілька зауважень щодо польської та чеської регуляції відповідальності за зобов'язаннями товариств об'єднань капіталів до моменту їх створення шляхом заснування / Jakub Dohnal, Mateusz Żaba // Корпоративне право України та інших європейських країн: шляхи гармонізації зб. наук. праць за матер. Міжнародної наук.-практ. конф.; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. : Івано-Франківськ, 2015. – С. 75–84.
2. Великанова М. М. Підприємницький ризик: сутність та концепції її оцінки. / М. М. Великанова // Корпоративне право України та інших європейських країн: шляхи гармонізації : зб. наук. праць за матер. Міжнародної наук.-практ. конф.; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. : Івано-Франківськ, 2015. – С. 42–45.
3. Воловик О. Межі відповідальності акціонерів: проблеми і перспективи правового регулювання / О. Воловик // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – С. 97–101.
4. Єрема М. Р. Проблеми юридичної відповідальності акціонерів в акціонерних правовідносинах / М. Р. Єрема // Форум права. – 2017. – № 1. – С. 45–51.
5. Жорнокуй Ю. М. Застосування доктрини «проникнення за корпоративну вуаль» як спосіб попередження корпоративних конфліктів в акціонерних товариствах / Ю. М. Жорнокуй // Корпоративне право України та інших європейських країн: шляхи гармонізації : зб. наук. праць за матер. Міжнародної наук.-практ. конф.; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця : Івано-Франківськ, 2015. – С. 88–94.
6. Коструба А. В. Субсидіарна відповідальність учасників підприємницького товариства в цивільному праві України: на шляху інтеграції до Європейського Союзу / А. В. Коструба // Адаптація корпоративного законодавства України до права Європейського Союзу : зб. наук. праць за матер. Міжнародної наук.-практ. конф.; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця : Івано-Франківськ, 2016. – С. 126–129.
7. Луць В. В. Деякі питання цивільно-правової відповідальності в корпоративних правовідносинах / В. В. Луць // Корпоративне право України та інших європейських країн: порівняльно-правова характеристика : зб. наук. праць за матер. Міжнародної наук.-практ. конф.; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця : Івано-Франківськ, 2014. – С. 7–20.
8. Махінчук В. М. Зняття корпоративної вуалі (piercing the corporate veil) в країнах англо-американської та романо-германської правової сім'ї / В. М. Махінчук // Адаптація корпоративного законодавства України до права Європейського Союзу : зб. наукових праць за матер. Міжнародної наук.-практ. конф. ; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця : Івано-Франківськ, 2016. – С. 148–152.
9. Сабодаш Р. Б. «Проникнення під корпоративну вуаль» у практиці європейського суду з прав людини / Р. Б. Сабодаш // Корпоративне право України та європейських країн: питання теорії та практики : зб. наук. праць за матер. XV Міжнародної наук.-практ. конф.; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця : Івано-Франківськ, 2017. – С. 200–204.
10. Спасибо-Фатеева І. В. Про концептуальні зміни у підходах до відповідальності акціонерів та посадових осіб господарських товариств / І. В. Спасибо-Фатеева // Міжнародний журнал «Право і суспільство». – Вип. 3. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2016. – С. 124–132.

References

1. Dohnal Jakub, Żaba Mateusz (2015). Dekilka zauvazhen shchodo polskoyi ta cheskoyi rehulyatsiyi vidpovidalnosti za zobov'yazanniyamy tovarystv obyednan kapitaliv do momentu yikh stvorenniya shlyakhom zasnuyannya [Some remarks on Polish and Czech regulation of liability for obligations of associations of capital associations until they were created by founding]. *Korporatyvne pravo Ukrainy ta inshykh yevropeyskykh krayin: shlyakhy harmonizatsiyi – Corporate Law of Ukraine and other European countries: ways of harmonization. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference.* (pp. 75–84). V. V. Luts (Ed.). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
2. Velykanova, M. M. (2015). Pidpryyemnytskyy ryzyk: sutnist ta kontseptsiyi yiyi otsinky [Entrepreneurial risk: the essence and concepts of it's assessment]. *Korporatyvne pravo Ukrainy ta inshykh yevropeyskykh krayin: shlyakhy harmonizatsiyi - Corporate law of Ukraine and other European countries: ways of harmonization. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference.* (pp. 42-45). V.V. Luts (Ed.). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
3. Volovyk, O. (2010). Mezhi vidpovidalnosti aktsioneriv: problemy i perspektyvy pravovoho rehulyuvannya [The cap of liability of shareholders : problems and prospects of legal regulation]. *Yurydychna Ukraina – Legal Ukraine.* (1), (pp. 97-101). [in Ukrainian].

4. Yerema, M.R. (2017). *Problemy yurydychnoyi vidpovidalnosti aktsioneriv v aktsionernykh pravovidnosynakh*. [The problems of legal liability of shareholders in joint stock legal relations]. *Forum prava – The forum of law*. (1), (pp. 45-51) [in Ukrainian].
5. Zhornokuy, Yu. M. (2015). *Zastosuvannya dokryny «pronyknennya za korpratyvnu vual» yak sposib poperedzhennya korporatyvnykh konfliktiv v aktsionernykh tovarystvakh* [Invocation doctrine for «entering of the cooperative veil» as a way of preventing corporate conflicts in joint stock company]. *Korporatyvne pravo Ukrayiny ta inshykh yevropeyskykh krayin: shlyakhy harmonizatsiyi – Corporate law of Ukraine and other European countries: ways of harmonization. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (pp. 88-94). V. V. Luts (Ed.). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
6. Kostruba, A. V. (2016). *Subsydiarna vidpovidalnist uchastnykiv pidpryyemnytskoho tovarystva v tsyvilnomu pravi Ukrayiny: na shlyakhu intehratsiyi do Yevropeyskoho Soyuzu* [Subsidiary responsibility of the members of entrepreneurial company in the civil law of Ukraine: on the way of integration into the European Union]. *Adaptatsiya korporatyvnoho zakonodavstva Ukrayiny do prava Yevropeyskoho Soyuzu – Adaptation of corporate legislation of Ukraine to the law of the European Union. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (pp. 126–129). Ivano-Frankivsk. V.V. Luts (Ed.). [in Ukrainian].
7. Luts, V. V. (2014). *Deyaki pytannya tsyvilno- pravovoyi vidpovidalnosti v korporatyvnykh pravovidnosynakh* [Some issues of civil liability in corporate legal relations]. *Korporatyvne pravo Ukrayiny ta inshykh yevropeyskykh krayin: porivnyalno-pravova kharakterystyka – Corporate law of Ukraine and other European countries: comparative legal characteristics. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (pp. 17–20). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
8. Makhinchuk, V. M. (2016). *Znyattya korporatyvnoyi vuali v krayinakh anhlo-amerykanskoyi ta romano-hermanskoyi pravovoyi systemy* [Piercing the corporate veil in the countries of Anglo-American and Romano-Germanic legal system]. *Adaptatsiya korporatyvnoho zakonodavstva Ukrayiny do prava Yevropeyskoho Soyuzu – Adaptation of corporate legislation of Ukraine to the law of European Union. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (pp. 148–152). V. V. Luts (Ed.). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
9. Sabodash, R. B. (2017). *«Pronyknennya pid korporatyvnu vual» u praktytsi Yevropeyskoho sudu z prav lyudyny* [«The entering of the corporate veil» in the practice of the European Court of Human Right]. *Korporatyvne pravo Ukrayiny ta yevropeyskykh krayin: pytannya teorii ta praktyky – The corporate law of Ukraine and European countries: issues of theory and practice. Proceedings of the 15th International Scientific and Practical Conference*. (pp. 200–204). V. V. Luts (Ed.). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
10. Spasybo-Fatyeyeva, I. V. (2016). *Pro kontseptualni zminy u pidkhodakh do vidpovidalnosti aktsioneriv ta posadovykh osib hospodarskykh tovarystv* [About conceptual changes in approaches to liability of shareholders and officials of business associations]. *Mizhnarodnyy zhurnal «Pravo i suspilstvo» – International magazine «Law and Society»*. (issue 3), (pp. 124-132). Ivano-Frankivsk: Foliant [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.01.2019.

Юлія Труфанова,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільного права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету

ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ДОГОВОРУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Розкрито теоретичні та практичні особливості підстав припинення договору. Підтримано позицію, що домінуючою кваліфікаційною ознакою підстав припинення договору є їх поділ на суб'єктивні та об'єктивні.

Ключові слова: припинення договору, припинення зобов'язання, розірвання договору, відмова від договору.

Ю. Труфанова

Основания прекращения договора: теоретико-практические особенности.

Раскрыты теоретические и практические особенности оснований прекращения договора. Поддержана позиция, что доминирующей квалификационным признаком оснований прекращения договора является их разделение на субъективные и объективные.

Ключевые слова: прекращение договора, прекращение обязательства, расторжение договора, отказ от договора.

Yu. Trufanova.

The course for the contract termination: the theoretical and practical peculiarities

The theoretical and practical peculiarities of the course for the contract termination are developed. It is shown that the dominant qualification feature of the course for the contract termination is their dividing into the subjective and objective one.

Keywords: termination of the contract, termination of the obligation, rescission of the contract, repudiation of the contract.

Постановка проблеми. Припинення договору має теоретичне і практичне значення. Серед багатьох науковців тлумачення поняття «припинення договору» у цивілістичній науці є неоднозначним, оскільки часто ототожнюється з поняттям «припинення зобов'язань». Для дослідження сутності припинення договору здійснено аналіз понять «договір» та «зобов'язання».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри значну кількість вітчизняних наукових праць, спрямованих на дослідження припинення договору у цивільному праві України, проведений нами аналіз новітньої судової практики окреслює нові завдання для юридичної науки.

Мета статті спрямована на дослідження поняття припинення договору та дослідження різновидів його припинення, що закріплені законодавцем.

Виклад основного матеріалу. За звичайних умов договір припиняється шляхом його виконання. Проте можливі й інші підстави припинення договірних зобов'язань, зокрема розірвання договору. Наприклад, припинення договору найму та його окремих видів регулюються загальними положеннями про припинення зобов'язання (глава 50 ЦК України), про розірвання договорів (глава 53 ЦК України), про припинення договору найму (глава 58 ЦК України). Окремо у цьому дослідженні ми зупинимося на підставах припинення саме договору найму (оренди).

Неоднозначним у цивілістиці є тлумачення поняття «припинення договору». Доволі часто термін «припинення договору» ототожнюється з поняттям «припинення зобов'язань». Так, З. Р. Бахрієва приходить до висновку, що «...під припиненням договору доцільно було б розуміти припинення заснованих на ньому зобов'язальних правовідносин» [1, с. 98]. Як відзначає Н. М. Мельниченко, припинення договору не завжди зумовлює негайне припинення договірних зобов'язань [2, с. 355]. Так, у випадку припинення договору найму (оренди) наймач зобов'язаний повернути наймодавцеві річ у стані, в якому вона була одержана, з урахуванням нормального зносу, або у стані, який було зумовлено в договорі. Невиконання такої норми має наслідком нарахування неустойки, передбаченої ч. 2 ст. 785 ЦК України. Тобто хоча договір і припинений,

зобов'язання сторін існують. При чому у зв'язку з припиненням договору виникли зобов'язання, які не існували під час його дії (обов'язок повернути річ наймачу та відповідальність у вигляді неустойки), хоча дані зобов'язання і засновані на договорі. Інші зобов'язання, які існували під час дії договору найму (оренди) у результаті його припинення також припинилися – обов'язок не перешкоджати користуванню річчю і обов'язок здійснювати оплату за користування річчю.

Для дослідження сутності припинення договору слід проаналізувати співвідношення понять «договір» і «зобов'язання».

Як зауважує К. І. Скловський, «... досі вважається, що договір породжує зобов'язання, причому існування договору і зобов'язань є синхронними» [3, с. 5]. Вважаємо, що з таким припущенням не можна погодитися. Договірні зобов'язання безспірно виникають на підставі договору. Проте договір є підставою виникнення зобов'язань, але не їх сукупністю. Під час дії договору одні зобов'язання можуть виникати одночасно з укладенням договору (наприклад, зобов'язання щодо внесення оплати за користування річчю), інші можуть виникати після укладення договору (наприклад, зобов'язання щодо здійснення ремонту речі), треті можуть виникати після припинення договору (розглянуті вище обов'язки наймача у разі припинення договору). При цьому під час дії договору одні зобов'язання можуть тривати протягом всієї дії договору, а інші можуть виникати після укладення договору і припинятися задовго до припинення договору (наприклад, зобов'язання щодо здійснення ремонту речі) тощо.

У наведених прикладах спірним може здатися положення щодо можливої відсутності протягом часу дії договору найму (оренди) зобов'язання щодо здійснення ремонту речі. Оponentи такої позиції можуть припустити, що оскільки обов'язок здійснити ремонт речі безпосередньо передбачений Цивільним кодексом України (далі – ЦК України), то з моменту укладення договору дане зобов'язання вже існує. Однак така аргументація є хибною. Відповідно до ч. 1 ст. 626 ЦК України договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Аналіз наведеного законодавчого визначення не дає підстав для висновку, згідно з яким передбачені договором права та обов'язки мають виникнути безпосередньо після набрання договором чинності. Власне самі сторони передбачають у договорі за яких умов виникають їх взаємні права та обов'язки. За відсутності таких умов певні права і кореспондуючі їм обов'язки можуть і не виникнути.

Як відзначав О. С. Іоффе, «...права і обов'язки утворюють зміст зобов'язання, але не договору на підставі якого воно виникло, а сукупність умов складає зміст домовленості, але не зобов'язання, яке виникло на її підставі» [4, с. 27–28]. Якби зобов'язання щодо ремонту речі існувало в момент укладення договору, то уповноважена сторона могла би відразу після укладення заявити вимогу про ремонт речі. Однак право на пред'явлення такої вимоги виникає лише за певних умов, встановлених договором та/або законом. З виконанням обов'язку відремонтувати річ зобов'язання щодо здійснення ремонту припиняється у зв'язку з його виконанням, в той час як дія договору продовжується.

Вважаємо, що поняття «договору» не тотожне поняттю «договірному зобов'язання», оскільки вони співвідносяться одне з одним як юридичний факт (договір) та його наслідки (виникнення, зміна або припинення зобов'язання). Існування договору і договірному зобов'язання не обов'язково синхронні. Так, під час дії договору одні зобов'язання можуть виникати і припинятися без припинення дії договору, а інші можуть припинятися разом з припиненням дії договору, треті виникають вже після припинення договору.

Слід відзначити, що на відміну від Господарського кодексу України (далі – ГК України) у ЦК України термін «припинення договору» вживається як у широкому значенні, яке є родовим щодо усіх способів припинення договору, так і у вузькому значенні, яке охоплює випадки припинення договору з підстав, не пов'язаних з волею жодної із сторін.

Проаналізувавши положення глави 58, 59 ЦК України можна виділити такі різновиди припинення договору, які виокремлюються законодавцем:

- 1) припинення договору (у вузькому значенні) (ст. 781 ЦК України) (об'єктивні підстави);
- 2) розірвання договору (ст. ст. 776, 783, 784, ч. 2-4 ст. 825 ЦК України) (суб'єктивні підстави);
- 3) відмова від договору (ч. 2 ст. 763, 782, 790, ч. 1 ст. 825 ЦК України) (суб'єктивні підстави).

При цьому у ст. 781 ЦК України «припинення договору» вживається у вузькому значенні (як окремі підстави припинення договору – ліквідація сторони договору або смерть наймача). В той же час у ст. 785 ЦК України «припинення договору» вживається у широкому значенні й охоплює припинення договору найму і за вказаними підставами і у будь-який інший спосіб – через розірвання договору за згодою сторін або з ініціативи однієї з сторін, відмову від договору та ін.

Класифікація підстав припинення договору має важливе теоретичне і практичне значення. Як зауважує О. Міхно, домінуючою класифікаційною системою всіх підстав (способів) припинення договору в юридичній доктрині став їх поділ на суб'єктивні й об'єктивні [5, с. 10]. Суб'єктивні підстави, на його думку, доцільно класифікувати залежно від суб'єкта волевиявлення на: підстави припинення договору з ініціативи наймодавця; з ініціативи наймача; за згодою сторін.

До об'єктивних підстав припинення договору, тобто таких, які не залежать від волі сторін, слід наперед віднести поєднання боржника і кредитора в одній особі, неможливість виконання зобов'язання, смерть сторони договору – фізичної особи, ліквідація юридичної особи та ін.

Для пояснення сутності підстав припинення договору проаналізуємо суб'єктивні та об'єктивні підстави припинення договору найму (оренди). ЦК України у главі 58 передбачає лише дві об'єктивні підстави припинення договору найму (ст. 781): у випадку ліквідації наймача або наймодавця та в разі смерті наймача – фізичної особи. Остання підстава залежить від положень договору, оскільки ним може передбачатися правонаступництво у разі смерті наймача. правонаступництво може передбачатися і нормами закону, наприклад, ст. 7 Закону України «Про оренду землі» (у випадку смерті орендаря його права та обов'язки переходять до спадкоємців, якщо інше не передбачено договором) чи ч. 2 ст. 824 ЦК України (всі повнолітні особи, які проживали з наймачем, чи за погодженням з наймодавцем – деякі з них мають право замінити наймача у разі його смерті).

Відповідно ГК України підходить до визначення підстав припинення договору оренди менш системно. Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 291 ГК України договір оренди припиняється внаслідок закінчення строку, на який його було укладено. Водночас ч. 4 ст. 284 ГК України містить схожу до ст. 764 ЦК України умову пролонгації, а саме: «...у разі відсутності заяви однієї зі сторін про припинення або зміну умов договору оренди протягом одного місяця після закінчення строку дії договору він вважається продовженим на такий самий строк і на тих самих умовах, які були передбачені договором». Таким чином, віднесення закінчення строку договору до підстав припинення договору оренди є непослідовним. Якщо зі спливом строку оренди договір припиняє свою чинність, то жодної пролонгації бути не може, оскільки договір вважається припиненим, а колишній орендар зберігає майно без достатніх правових підстав.

З огляду на наведене, вважаємо, що сплив строку договору має бути виключений з переліку підстав припинення договору оренди, передбачених статтею 291 ГК України або відповідний пункт повинен бути доповнений словами: «...за наявності заперечень однієї із сторін проти продовження дії договору».

Наступною групою підстав припинення договору найму є суб'єктивні підстави. Залежно від суб'єктного складу ініціюючих сторін їх прийнято ділити на такі: припинення договору за взаємною згодою сторін; припинення договору за ініціативою однієї зі сторін. Останні можна розділити на дві групи залежно від того, за чиєю ініціативою були припинені договірні відносини – наймача чи наймодавця. А залежно від процесуальних особливостей їх реалізації можна виділити підстави припинення договору у судовому та позасудовому порядку.

Чи не найбільше гострих питань, пов'язаних із припиненням договірних зобов'язань, виникає саме при розірванні договору. У главах 58, 59 ЦК України законодавець оперує термінами «вимагати розірвання договору» та «відмовитися від договору». Питання розмежування чи тотожності цих понять є дискусійним. Частина науковців вважає, що розірвання договору за ініціативою однієї зі сторін та відмова від договору не тотожні.

На думку Н. Шлюндт, різниця між відмовою від виконання договору та розірванням договору за ініціативою однієї із сторін полягає у такому: по-перше, розірвання договору можливе лише у судовому порядку, в той час як відмова – у позасудовому, по-друге, при відмові від виконання договору він припиняється з моменту отримання іншою стороною про намір контрагента розірвати або змінити договір, відповідно розірваним договір є з моменту набрання законної сили рішення суду [6, с. 152]. Відповідно С. Бородовський вважає, що дані поняття не можна назвати тотожними, оскільки конструкція відмови від договору використовується для того, щоб повернути сторони у переддоговірний стан. Крім того, відмовитися від договору можна повністю або частково, а розірвати договір частково не можна [7, с. 152–154].

З вищевказаними думками учених можна погодитися лише частково. На нашу думку, законодавець у ЦК України підходить до понять «розірвання договору» та «відмова від договору» з недостатньою увагою. З одного боку, законодавець у ч. 3 ст. 651 ЦК України передбачив можливість часткової відмови від договору, а розірвання договору можливе лише у повному обсязі. Такі висновки можна зробити з аналізу норм глави 53 ЦК України. Якщо ж перейдемо до глави 59 ЦК України, то тут відмова від договору має наслідком повне припинення договірних зобов'язань за договором найму. Твердження про різні правові

наслідки внаслідок «розірвання договору» і «відмови від договору» спростовується положенням ч. 2 ст. 782 ЦК України відповідно до якої: «...у разі відмови наймодавця від договору найму договір є розірваним з моменту одержання наймачем повідомлення наймодавця про відмову від договору». Аналіз даної норми, як і ч. 3 ст. 651 ЦК України, дозволяє зробити однозначний висновок, що у результаті відмови від договору він розривається. Про жодну реституцію у випадку відмови від договору найму мова не може йти. Відновлення переддоговірного стану означало б, що наймодавцеві повертають майно, а наймачу внесenu плату за користування, що ставило б наймодавця у невинуватого невинуватого становище.

При відмові від договору у зв'язку з порушенням, вчиненим іншою стороною, постраждала сторона має право на відшкодування завданих збитків відповідно до ч. 5 ст. 653 ЦК України, а не право вимагати реституції.

Таким чином, частина недоліків у правовому регулюванні припинення договірних зобов'язань у цивільному праві, зокрема договору найму (оренди), виникає, як правило, у результаті неузгодженості у формулюваннях різних нормативно-правових актів. Найбільше зауважень виникає при аналізі ГК України, який визначає лише так званий реальний характер договору оренди, невинуватого розширяє перелік істотних умов договору та містить досить спірний перелік підстав припинення договору, де однією з підстав визначає закінчення строку дії договору тощо.

Висновки. Проаналізувавши теоретико-практичні основи законодавства України про договір та зобов'язання, дослідивши в якості прикладу параграф 5 глави 30 ГК України, глави 58, 59 ЦК України можна виділити такі різновиди припинення договору, які виокремлюються законодавцем: 1) припинення договору вузькому значенні (об'єктивні підстави); 2) розірвання договору; 3) відмова від договору (суб'єктивні підстави).

При цьому у ст. 781 ЦК України «припинення договору» вживається у вузькому значенні (як окремі підстави припинення договору – ліквідація сторони договору або смерть наймача). В той же час у ст. 785 ЦК України «припинення договору» вживається у широкому значенні й охоплює припинення договору найму і за вказаними підставами і у будь-який інший спосіб – через розірвання договору за згодою сторін або з ініціативи однієї з сторін, відмову від договору та ін.

Список використаних джерел

1. Бахрієва З. Р. Прекращение обязательства и договора по гражданскому законодательству Российской Федерации и Украины [Электронный ресурс] / З. Р. Бахрієва // Евразийский юридический журнал. – 2013. – № 7 (62). С. 98 – 100. – Режим доступа: <http://www.eurasialegal.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=2621:2013-09-11-04-09-09-09&catid=2:right-of-the-countries-cis&Itemid=42>.
2. Мельниченко Н. М. Поняття та загальна характеристика припинення цивільно-правових договорів [Текст] / Н. М. Мельниченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2011. – Т. 24 (63). № 2. 2011. – С. 345–358. – (Сер. «Юридические науки»).
3. Скловский К. И. О соотношении договора и обязательства [Электронный ресурс] / К. И. Скловский // Вестник гражданского права. – 2013. – №4. – С. 4–18. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/b1118.html>
4. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе – М. : Юридическая литература, 1975. – 880 с.
5. Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України: автореферат дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О. І. Міхно. – К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2007. – 26 с.
6. Шлюндт Н. Ю. Изменение и расторжение договора аренды : дис. ... на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Н. Ю. Шлюндт. – Краснодар, 2005. – 248 с.
7. Бородавський С. О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.О. Господарський кодекс України: наук-практ. комент. [Електронний ресурс] / В. Г. Гончаренко [та ін.]; заг. ред. Д. М. Притика, І. В. Булакова. – К., 2010. – Режим доступа: <http://legalexpert.in.ua/kotkodeks/hku/85-hku/2838-283.html>.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. (зі змінами і доповненнями) // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
9. Господарський кодекс України від 16.01.2003 року (зі змінами та доповненнями) // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.

References

1. Bakhriieva, Z. P. (2013). *Termination of obligations and contract on civil legislation of the Russian Federation and Ukraine [Prekrashcheniye obyazatel'stva i dogovora po grazhdanskomu zakonodatel'stvu Rossiyskoy Federatsii i Ukrainy]. Yevraziyskiy yuridicheskiy zhurnal – Eurasian Juridical Journal. (7 (62)). (pp. 98 – 100). <http://www.eurasialegal.info> Retrieved from <http://www.eurasialegal.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=2621:2013-09-11-04-09-09&catid=2:right-of-the-countries-cis&Itemid=42>.*
2. Melnychenko, N. M. (2011). *Ponyattya ta zahal'na kharakterystyka pryypynennya tsyvilno-pravovykh dohovoriv. [Concept and general description of termination of civil contracts]. Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsionalnoho unyversyteta im. V.Y. Vernadskoho - Scientific notes of Tavria National University named after V.I. Vernadskiyi. Series: Juridical sciences. (Vols. 24 (63)). (2). (pp. 345-358) [in Ukrainian].*
3. Sklovskiy, K. I. (2013). *O sootnoshenii dogovora i obyazatel'stva [On the relationship of the contract and the obligation]. Vestnik grazhdanskogo prava -Herald of Civil Law. (4). (pp 4 – 18). <http://www.center-bereg.ru> Retrieved from <http://www.center-bereg.ru/b1118.html> [in Russian].*
4. Ioffe, O. S. (1975). *Obyazatel'stvennoye pravo [Law of obligations]. Moscow: Juridical literature [in Russian].*
5. Mikhno, O. I. (2007). *Pryypynennya dohvoru za tsyvilnym zakonodavstvom Ukrayiny [Ukrayiny Termination of a contract under the civil law of Ukraine]. Naukovo-doslidnyy instytut pryvatnoho prava i pidpryyemnytstva Akademiyi pravovykh nauk – Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the Academy of Legal Sciences of Ukraine. Extended abstract of candidate's thesis. [in Ukrainian].*
6. Shliundt, N. Yu. (2005). *Izmeneniye i rastorzheniye dogovora arendy [Change and termination of the lease agreement]. Candidate's thesis. Krasnodar [in Russian].*
7. Borodovskiy, S. O. (2010). *Ukladennya, zmina ta rozirvannya dohvoru u tsyvilnomu pravi Ukrayiny [Conclusion, amendment and termination of a contract in Civil Law of Ukraine]. Candidate's thesis. D. M. Prytyka, I. V. Bulhakova (Eds.). Kyiv. <http://legalexpert.in.ua> Retrieved from <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/hku/85-hku/2838-283.html> [in Ukrainian].*
8. *Tsyvilnyy kodeks Ukrayiny vid 16.01.2003 r. (zi zminamy i dopovnennyamy) [Civil Code of Ukraine of 16.01.2003 (as amended)]. Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny - Official Herald of Ukraine (2003), (11), (pp.461) [in Ukrainian].*
9. *Hospodarskyy kodeks Ukrayiny vid 16.01.2003 roku (zi zminamy ta dopovnennyamy) [Commercial Code of Ukraine of 16.01.2003 (as amended)]. Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny – Official Herald of Ukraine (2003), (11), (pp. 462) [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 13.02.2019.

4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. СУДОУСТРІЙ. ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 344.65

Сергій Банах,

кандидат юридичних наук доцент
кафедри кримінального права та процесу
юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

Людмила Совтис,

студентка групи ПР-43
юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ІНСТИТУТ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Зазначено, що введення інституту присяжних в Україні – досить позитивний крок, адже принцип забезпечення участі народу у здійсненні судочинства є демократичним принципом та поширеною європейською практикою під назвою «суд присяжних». Вказано, якщо проаналізувати концепцію цього інституту, можна зробити висновок, що суд присяжних, який діє на території України, не відповідає сучасним потребам незалежного судочинства в Україні та з практичної сторони не є дієвим механізмом для функціонування суду присяжних, не виконує ту роль, яка на нього покладена.

Ключові слова: суд присяжних, судова система України, кримінальне провадження, присяжні, професійні судді.

Банах С., Совтис Л.

Институт суда присяжных в Украине: перспективы и проблемы реализации

Означено, что введение института присяжных в Украине — достаточно позитивный шаг, ведь принцип обеспечения участия народа в осуществлении правосудия является демократическим принципом и распространенной европейской практикой под названием «суд присяжных». Указано, что если проанализировать концепцию этого института, можно сделать вывод, что суд присяжных, который действует на территории Украины, не соответствует современным потребностям независимого судопроизводства в Украине и с практической стороны не является действенным механизмом для функционирования суда присяжных, не выполняет ту роль, которая на него возложена.

Ключевые слова: суд присяжных, судебная система Украины, уголовное производство, присяжные, профессиональные судьи.

Banakh S., Sovtys L.

Institute of the Jury in Ukraine: perspectives and problems of implementation

The introduction of the jury in Ukraine is a very positive step, since the principle of ensuring the participation of the people in the administration of justice is a democratic principle and widespread European practice called «jury trial». But if we analyze the concept of this institute, we can conclude that the jury, which operates on the territory of Ukraine, does not meet the current needs of independent legal proceedings in Ukraine and, from a practical point of view, is not an effective mechanism for the functioning of the jury, does not fulfill the role that it has on it laid down.

Keywords: court of jury, the judicial system of Ukraine, criminal proceedings, jurors, professional judges.

Постановка проблеми. Для ствердження України як правової демократичної держави необхідним є реформування багатьох сфер суспільних відносин, найважливішою із яких є правова сфера. На цьому етапі один з ключових елементів є відновлення довіри до судової системи.

Одним з перших та демократичних кроків на цьому шляху є створення інституту «суду присяжних», який, без сумніву, є визначеним елементом участі громадськості у здійсненні правосуддя з демократичних держав.

Разом з тим, перший досвід функціонування даного інституту засвідчує численні прорахунки та недоліки у реалізації покладених на нього функцій. Ускладнений механізм формування колегій присяжних, спеціальні перевірки кандидатів, строки їх проведення, кількісний склад списку присяжних і це далеко не повний перелік обставин, які ускладнюють та заформалізують функціонування даного інституту. Підтвердженням наших доводів є статистичні показники роботи суду присяжних в Україні. Відповідно до статистичного звіту за 1 півріччя 2018 р. загальна кількість справ кримінального судочинства, провадження в яких закінчено склало 19 890, а за участі присяжних розглянуто всього 4 справи, тому ми можемо стверджувати про неефективність і необхідність реформування цієї інституції.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Слід зазначити, що діяльність судової влади досить активно обговорюється в сучасній науковій літературі. Вивченню цього питання приділили увагу такі науковці: В. Тертишник, В. Щерба, О. Гончаренко, В. Федоров, С. Оверчук. Але водночас проблеми неефективності діяльності судових систем є недосконало вивченими і мало висвітленими в сучасній правовій науці.

Метою статті є аналіз діяльності судової системи України, враховуючи проведення судової реформи та аналіз ефективності змін й доцільність існування та функціонування інституту присяжних в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із важливих питань реформування судової системи в Україні та повернення довіри громадян до системи судочинства є функціонування інституту присяжних. Чи можна назвати суд присяжних новелою українського судочинства? На це запитання важко дати відповідь, адже у Конституції України від 28 червня 1996 р. було задекларовано право народу брати участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних, проте лише з прийняттям 13 квітня 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), у §2 Главі 30 передбачено основні положення щодо здійснення судового розгляду за участю присяжних, зокрема, передбачені їх права та обов'язки, особливості виклику та їх усунення тощо[4; 5].

Необхідно зауважити, що кримінальне провадження в Україні проводиться судом присяжних у випадках:

- розгляду судом лише першої інстанції;
- щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі;
- за клопотанням обвинуваченого, кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних стосовно всіх обвинувачених, якщо хоча б один з них заявив клопотання про такий розгляд.

Такий розгляд справ судом присяжних здійснюється у складі двох суддів та трьох присяжних [5].

Згідно зі ст. 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в Україні для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам до присяжного і дали згоду бути присяжними [3].

У разі неприйняття місцевою радою (місцевими радами) протягом двох місяців з моменту отримання подання рішення про затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням щодо затвердження списку присяжних до відповідної обласної ради. Така процедура відбору присяжних, на нашу думку, не є прозорою, зрозумілою та ефективною.

Вирішуючи зазначену проблему, необхідно звернути увагу на світовий досвід. Зокрема, за формування складу суду присяжних в Англії та Уельсі відповідальний лорд-канцлер. Відбір присяжних проводиться на підставі виборчих реєстрів, у які включаються виборці для участі у виборах до парламенту і в місцеві органи влади. Чиновники виборчих органів зобов'язані надавати копії електоральних реєстрів лорду-канцлеру для підготовки списків кандидатів у присяжні. Формування лави присяжних проводиться за жеребом з усього списку кандидатів у присяжні або з частини цих кандидатів. Кожна провінція і територія у Канаді формує свій власний список кандидатів у присяжні, відібраних на підставі різних джерел інформації. В одних випадках це бази – даних водіїв транспортних засобів, в інших випадках – виборчі списки, реєстри власників майна, осіб, які підлягають обов'язковому медичному страхуванню та ін. При нестачі кандидатів у присяжні під час формуванні складу журі в низці випадків у якості майбутніх присяжних можуть бути запрошені будь-які громадяни. А от, наприклад, порядок складання списків присяжних у Французькій Республіці є доволі складним. Першим етапом є створення попередніх списків кандидатур, на основі яких спеціальною комісією за місцем знаходження кожного суду проводиться складання щорічного списку кандидатів. Цією комісією кожного року складається спеціальний список додаткових присяжних з-поміж присяжних міста, яке є місцем певного суду присяжних. Голова трибуналу на відкритому засіданні шляхом жеребкування обирає зі щорічного списку 27 присяжних, які створюють сесійний список [2, с. 5].

У кожній державі законом встановлені певні вимоги для відбору присяжних. Так, у Німеччині ними можуть бути громадяни у віці від 25 до 70 років, які проживають на території муніципалітету, та на момент складання списку кандидатів у шеффени, не визнані неспроможними брати участь у провадженні. Не можуть бути шеффенами громадяни, які порушували принципи людяності правової держави, особи, засуджені до позбавлення волі на строк понад 6 місяців, а також особи, які були вже шеффенами два терміни поспіль, чий термін повноважень ще триває на момент складання списку кандидатів у шеффени. При відборі шеффенів необхідно дотримуватися принципу рівності чоловіка і жінки. В Англії присяжним може бути особа, яка досягла 18-ти річного віку та проживає у цій країні не менше п'яти років (вимога про наявність громадянства відсутня). В Австрії нижня вікова межа становить 30 років; у Російській Федерації – 25 років; у США – 18 років [6, с. 234].

В Україні присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом.

Також визначено список осіб які не включаються до списків присяжних громадяни:

- визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- які мають хронічні, психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;
- які мають не зняту чи не погашену судимість;
- народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя;
- особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;
- громадяни, які досягли шістдесяти п'яти років;
- особи, які не володіють державною мовою [3].

Суд присяжних у кожній державі функціонує з різним успіхом, це зумовлено специфікою системи права, національними та соціально-політичними умовами життя, традиціями побудови загальнообов'язкових правил поведінки, а також важливістю відповідних відносин у житті держави.

Законодавче регулювання та організаційне забезпечення процедури формування списків присяжних багато в чому визначає якість судового розгляду за участю присяжних та досконалістю кримінального процесу.

На нашу думку, більш ефективним був би варіант обрання присяжних оголошенням конкурсу, і ретельний відбір кандидатів, який би відбувався у проходженні психологічних та правничих тестів, а також обмеження кількості відібраних осіб у складі 200 осіб для участі в кримінальних справах, яка б поширювалася в кожній юрисдикції відповідного окружного суду. Також необхідно доповнити нормою, що одна і та сама людина не може брати участь як присяжний упродовж року більше, ніж 3 рази, адже це може спричинити незручності для особи, яка долучається до справи. Список затверджувався б 1 раз на рік, а не

на 3 роки як це сьогодні. Необхідно врахувати, що досить ефективною є норма, яка закріплена в КПК України, що передбачає відібрання двох запасних присяжних, які повинні під час судового засідання постійно перебувати на відведених їм місцях і до ухвалення вироку можуть бути включені до складу основних присяжних у разі неможливості кого-небудь із них продовжувати участь у судовому розгляді.

Ми вважаємо, що присяжний згідно із законодавством повинен бути вчасно і належним чином повідомлений про його обрання, свої права та обов'язки, а також можливості відмовитися бути присяжним та відповідальності за винесення неправомірного рішення.

Також доволі дискусійним є питання щодо елементарної обізнаності присяжних у сфері юриспруденції, оскільки відсутність відповідних знань може негативно впливати на об'єктивність та законність судового рішення.

Схожу позицію висловлює В. М. Тертишник, який вважає, що пропонувати неосвіченим у юриспруденції людям робити висновки щодо виключно юридичних проблем – за суттю, дискредитувати саму ідею суду присяжних [9, с. 223].

Щоб запропоновані нами зміни були реалізовані, насамперед необхідно покращити соціальне і матеріальне забезпечення, а також захист присяжних. Висвітлення у мас-медіа прав, обов'язків, а також можливості поданням своєї кандидатури на посаду присяжних шляхом подання електронної заявки.

Поставимо собі, ще одне запитання: чи ефективний суд присяжних в Україні?

Як і будь-яке запитання, воно має бути розглянуто під різними кутами. Позитивною стороною в цьому є те, що присяжні є елементом системи стримувань та противаг у функціонуванні судової ланки, наявність якого є проявом гуманізації кримінального процесу, який спрямований на захист громадянина від свавілля державних органів.

Ми вважаємо, що негативною стороною цього інституту є непрофесійність присяжних, адже, як вже зазначалось вище, відсутність у них базової юридичної освіти може призвести до винесення несправедливого рішення у справі. Внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів зі сторони присяжних може затягуватися час розгляду справи.

Більше того, запровадження моделі суду присяжних в Україні нівелюється тим, що участь присяжних передбачена лише в суді першої інстанції та винятково при розгляді справ щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Тобто в суді апеляційної та касаційної інстанцій розгляд таких справ здійснюється лише професійними суддями без участі присяжних, що відповідно зводить нанівець участь останніх у суді першої інстанції, тому доречно було б доповнити КПК України нормою про те, що рішення, прийняте судом присяжних, є остаточне і перегляду й оскарженню не підлягає.

Присяжні під час розгляду справи користуються повноваженнями судді, беручи участь у вирішенні всіх питань, а рішення приймається простою більшістю голосів – це передбачено законодавством України. У більшості випадків роль присяжних є суто формальною, адже реальний вплив присяжних на хід процесу можливий тільки тоді, коли буде абсолютна єдність усіх трьох присяжних, оскільки в усіх інших випадках ключовою буде позиція двох суддів.

В. Федоров зазначає, що впровадження інституту присяжних у сучасних реаліях – не більше, ніж бажання влади продемонструвати прагнення до європейських ідеалів правосуддя та дотримання прав людини [1, с. 86]. Так, якщо ми реформуємо судову систему і прагнемо досягти європейського визнання, то можливо нам потрібно це якісно втілювати у життя? Тобто робити дієві кроки для реформування не тільки інституту присяжних, а й судової системи загалом. Не маючи чіткого регламентування у сьогоднішньому форматі, інститут суду присяжних не можна назвати дієвим, тому, на нашу думку, позиція цього автора не позбавлена змісту.

Також слід зазначити, що у Верховній Раді зареєстровано два проекти закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України» та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» №7022 від 10.08.2017 та №7022-1 від 21.08.2017 [7; 8].

Обидва законопроекти мають на меті внести зміни щодо інституту присяжних в Україні, а також врахувати ті проблеми та прорахунки, які виникають із застосуванням вже існуючих норм у практиці.

Зокрема, у другому законопроекті, де ініціатором виступає народний депутат України Сергій Влащенко, вперше дається визначення суду присяжних, пропонуються зміни щодо покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі, судовий розгляд здійснювався б у складі одно-

го професійного судді та дванадцяти присяжних. А також запроваджувалося б визнання судом присяжних підсудного винним у вчиненні злочину (на підставі вердикту суду присяжних про винуватість особи), суддя виносить вирок з визначенням міри покарання. У випадку визнання судом присяжних підсудного невинним у вчиненні злочину (на підставі вердикту суду присяжних про невинуватість особи) суддя виносить виправдувальний вирок.

Висновок. Інститут присяжних в Україні та світовій практиці зіграв значну роль у формуванні сучасних систем кримінальної юстиції, зокрема допомагаючи захищати незалежність судової влади та надаючи значущості самій участі громадян у здійсненні правосуддя.

Незважаючи на ряд недоліків інституту присяжних, на нашу думку, він має бути в Україні, в результаті чого система судочинства буде покращена і виведена на належний рівень функціонування. Тому для створення дієвого інституту присяжних необхідно проаналізувати їх функціонування за роки діяльності в Україні та внести зміни в законодавстві, спрямовані на реформування не лише суду присяжних а й судової системи України загалом.

Список використаних джерел

1. *Актуальні питання формування та затвердження списків присяжних в Україні* / Т. Нешик // *Теорія і практика*. – 2014 р. – Травень. – С. 84–89.
2. *Волоско І. Р. Суд присяжних в Україні: особливості формування та діяльності* : дис. [Електронний ресурс] / І. Р. Волоско; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – С. 244. – Режим доступу: <http://law.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2016/02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE.pdf>.
3. *Закон України «Про судоустрій і статус суддів»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
4. *Конституція України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
5. *Кримінальний процесуальний кодекс України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. *Маланюк А. Право присяжного на участь у вирішенні правових питань у кримінальному провадженні* / А. Маланюк // *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матер. XXI звітної наук.-практ. конф. (12–13 лютого 2015 р.) : у 2-х ч. Ч. 2. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка, 2015. – С. 233–236.
7. *Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку розгляду кримінальних проваджень колегіально судом та судом присяжних 7022 від 10.08.2017* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7022-1&skl=9.
8. *Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення функціонування суду присяжних в Україні 7022-1 від 21.08.2017* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7022&skl=9.
9. *Тертишник В. М. Суд присяжних: суть ідеї та її мімікрія при формуванні кримінального судочинства України* / В. М. Тертишник, Н. С. Солншикіна // *Право і суспільство*. – 2012. – № 3. – С. 221–224.

References

1. *Neshik, T. (2014). Aktualni pytannya formuvannya ta zatverdzhennya spyskiv prysyazhnykh v Ukrayini* [Actual questions of formation and approval of jury lists in Ukraine]. *Teoriya i praktyka – Theory and practice* [in Ukrainian].
2. *Volosko, I.R. Sud prysyazhnykh v Ukrayini: osoblyvosti formuvannya ta diyalnosti* [Jury trial in Ukraine: peculiarities of formation and activity]. *Dysertatsiya Lvivskyy natsionalnyy universytet imeni Ivana Franka – Thesis of Lviv National University named by Ivan Franko*. <http://law.lnu.edu.ua> Retrieved from <http://law.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2016/02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE.pdf> [in Ukrainian].
3. *Zakon Ukrayiny «Pro sudoustriy i status suddiv»* [The Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges»]. <https://zakon.rada.gov.ua>. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> [in Ukrainian].

4. *Konstytutsiya Ukrainy [The Constitution of Ukraine]*. <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
5. *Kryminalnyy protsesualnyy kodeks Ukrainy [Criminal Procedural Code of Ukraine]*. <https://zakon.rada.gov.ua>. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
6. Malanyuk, A. (2015). *Pravo prysyazhnoho na uchast u vyrishenni pravovykh pytan u kryminalnomu provadzhenni [The right of the jury to participate in solving legal issues in criminal proceedings]*. *Problemy derzhavotvorenniya i zakhystu prav lyudyny v Ukraini – Problems of state building and protection of human rights in Ukraine. Proceedings of the XXI Reporting Scientific and Practical Conference (February 12–13, 2015). (part 2), (pp. 233-236)*. Lviv: Faculty of Law of Lviv National University named by Ivan Franko [in Ukrainian].
7. *Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennya poryadku rozhlyadu kryminalnykh provadzen kolehialno sudom ta sudom prysyazhnykh 7022 vid 10.08.2017 [Draft Law on Amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine on Improvement of the Procedure for Review of Criminal Proceedings by Collective Court and Jury 7022 dated August 10, 2017]*. <http://w1.c1.rada.gov.ua>. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7022-1&skl=9 [in Ukrainian].
8. *Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Zakonu Ukrainy «Pro sudoustriy i status suddiv» shchodo udoskonalennya funktsionuvannya sudu prysyazhnykh v Ukraini 7022-1 vid 21.08.2017 [Draft Law on Amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges» on the improvement of the functioning of the jury trial in Ukraine 7022-1 dated August 21, 2017]*. <http://w1.c1.rada.gov.ua>. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7022&skl=9 [in Ukrainian].
9. Tertyshnyk, V.M., Solnyshkina, N.S. (2012). *Sud prysyazhnykh: sut ideyi ta yiyi mimikriya pry formuvanni kryminalnoho sudochynstva Ukrainy [Jury trial: the essence of the idea and its mimicry during the formation of criminal justice of Ukraine]*. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, (3), (pp. 221-224). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 7.02.2019.

Оксана Вівчар,

*доктор економічних наук, професор
кафедри економічної безпеки та фінансових
розслідувань юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету*

ВПЛИВ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ СТРУКТУР У ПОСТКОНФЛІКТНИХ УМОВАХ: ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЗАГРОЗ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ

Досліджено теоретико-прикладні аспекти впливу злочинної діяльності на економічну безпеку підприємницьких структур; структурно-динамічну тенденцію основних загроз економічної безпеки підприємств на основі застосування інтегрованої оцінки залежно від частинних показників. Обґрунтовано особливості багатовекторного механізму протидії злочинності засобами економічної безпеки підприємств на основі виокремлення комплексу заходів.

Ключові слова: економічна безпека підприємств, загрози економічної безпеки підприємницьких структур, економічна злочинність, білоколірцева злочинність, багатовекторний механізм протидії злочинності.

Вівчар О.

Влияние преступной деятельности на экономическую безопасность предпринимательских структур в постконфликтных условиях: идентификация угроз и механизмы противодействия

Исследованы теоретико-прикладные аспекты влияния преступной деятельности на экономическую безопасность предпринимательских структур; структурно-динамическую тенденцию основных угроз экономической безопасности предприятий на основе применения интегрированной оценки в зависимости от частных показателей. Обосновано особенности многовекторного механизма противодействия преступности средствами экономической безопасности предприятий на основе выделения комплекса мероприятий.

Ключевые слова: экономическая безопасность предприятий, угрозы экономической безопасности предпринимательских структур, экономическая преступность, беловоротничковая преступность, многовекторный механизм противодействия преступности.

Vivchar O.

The influence of crime activity on economic security of enterprise structures in post-conflict conditions: identification of threats and mechanisms of antiaction

The theoretical and applied aspects of the influence of criminal activity on the economic security of business structures are researched; structural-dynamic tendency of the main threats of economic security of enterprises is investigated on the basis of application of integrated estimation depending on partial indicators; the peculiarities of the multi-vector mechanism of counteraction of crime by means of economic security of enterprises are grounded, on the basis of the selection of a complex of measures.

Keywords: economic security of enterprises, threats of economic security of business structures, economic crime, white-collar crime, multi-vector mechanism for combating crime.

Постановка проблеми. В сучасних постконфліктних умовах злочинна діяльність системи підприємницьких структур розвивається у результаті недосконалості законодавства, відсутності контролю та відповідальності підприємств, установ та організацій, багато з яких досягають надприбутків як законними, так і протиправними методами. Саме ці та інші обставини зумовлюють необхідність вивчення такої тематики наукових досліджень. Тому враховуючи сучасну соціально-економічну ситуацію, актуальним і своєчасним є аналізування означеної проблематики та розроблення багатовекторного механізму протидії злочинності засобами економічної безпеки підприємницьких структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику економічної безпеки підприємницьких структур у свій час розглядали Б. Андрушків, А. Баланда, Л. Головкова, В. Захарченко, М. Єрмошенко, Г. Пастернак-Таранушенко, С. Пирожкова, М.Флейчук, В. Франчук, У. Щурко, В. Храпкіна, зарубіжні дослідники Д. Бекер, Ч. Волен, С. Гантінгтон, Л. Гончаренко, М. Грондона, І. Ерліх, Р. Інглгарт, Л.Коженьовські, Р. Латов, Г. Моргентан, Е. Олейников, М. Портер, Дж. Райда, Дж. Свіні, В. Сенчагов, Л. Філіпс та ін. Тим

часом сучасні механізми впливу злочинної діяльності на економічну безпеку підприємницьких структур залишилися поза полем зору згаданих учених.

Постановка завдання. Метою роботи є власне дослідження сучасних механізмів впливу злочинної діяльності на економічну безпеку підприємницьких структур, обґрунтування структурної динаміки основних загроз економічній безпеці підприємницьких структур, розкриття особливостей багатовекторного механізму протидії злочинності засобами економічної безпеки підприємств на основі виокремлення комплексу заходів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз процесів, що відбуваються в економіці держави, свідчить про проникнення інтересів криміналітету в сферу економіки. Саме тут набувають все більших масштабів негативні явища. Діапазон злочинної діяльності розширюється від звичайного розкрадання державного майна до великомасштабних афер, а також до встановлення контролю за цілими галузями національної економіки та підприємницьких структур зокрема. Злочин у системі підприємницьких структур – це результат внутрішньоособистісного, міжособистісного, а інколи й соціально-політичного конфлікту. Можна сказати, що злочин – це конфліктний спосіб задоволення потреб, досягнення цілей [1, с.250].

Наголосимо, що домінуючі тенденції та сучасні проблемні аспекти дозволяють зазначити, що механізм злочинності – це процес криміналізації особистості й спільнот. Здійсненню злочину, як правило, передує певний відрізок часу. Набувають злочинного досвіду в процесі асоціалізації, причому і добровільно, і примусово.

На основі проведених досліджень слід відзначити, що одним з основних генераторів ризиків в Україні є нелегальна (кримінально-тіньова) економічна діяльність. Найбільш інформативною характеристикою середовища, сфери ризиків і специфіки є аналіз структури найбільш поширених предикатних злочинів. З рис. 1 видно, що на першому місці серед предикатів, які вчиняються в Україні, знаходиться діяльність суб'єктів фіктивного підприємництва. Відповідно фіктивне підприємництво є одним із ключових елементів механізму ухилення від сплати податків, суть якого зводиться, з одного боку, до утворення сприятливих умов для вчинення злочинів у сфері господарської діяльності, з другого, – до маскуванню злочинної діяльності, зменшення об'єкту оподаткування з податків, зборів та інших обов'язкових платежів, приховування джерел походження і місцезнаходження злочинної діяльності з метою ухилення організаторів від відповідальності.

Наведена на рис. 1 структура дозволяє констатувати ще один факт, який конкретизує специфіку злочинної діяльності – національна структура предикатних злочинів є фіскально-корупційною. Приблизно 40% предикатних злочинів пов'язані з різними способами нелегального/тіньового перерозподілу доходів підприємницьких структур (фіктивне підприємництво; ухилення від сплати податків; шахрайство; розкрадання), ще 40% предикатних злочинів пов'язані з вчиненням різного роду корупційних діянь (зловживання владою, службовим становищем, підроблення документів тощо) [5].

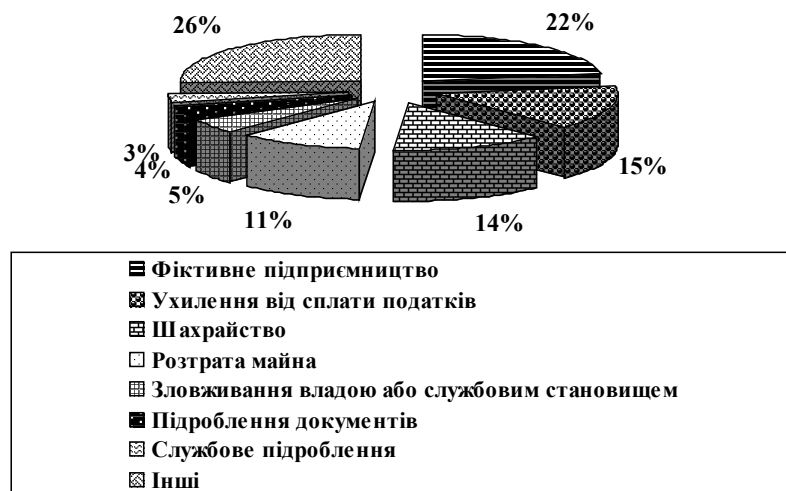

Рис. 1. Структура злочинної діяльності 2017 р.

Джерело: сформовано автором на основі статистичних даних.

Таким чином, специфіка утворення вітчизняних нелегальних доходів полягає у тому, що їхнім основним джерелом є не наркобізнес чи інші види класичної злочинності, а сфера білокомірцевої злочинності – ухилення від сплати податків у великих і в особливо великих розмірах та вчинення корупційних діянь із залученням широкого спектру національних публічних діячів [6, с. 595].

Хотілося б ще раз відзначити, що економічна безпека підприємницьких структур є складним та багатовекторним поняттям. До першочергових завдань, покликаних нейтралізувати загрози та попередити зниження рівня економічної безпеки підприємств можна віднести створення системи економічної безпеки, розробку способів уникнення можливих загроз та напрямків мінімізації негативних впливів на економічну систему підприємств. Отож, загроза – це насамперед шкода безпеці підприємства як соціально-економічній системі, яка проявляється у вигляді отримання додаткових витрат, втрат або збитків, недоотримання вигоди, небажаних змін параметрів безпеки, і, як наслідок, порушення стійкості функціонування підприємства та відхилення від обраної стратегії розвитку.

Ми також звертаємо увагу на той факт, що згідно з даними порталу Content Security, наявні у світі внутрішні та зовнішні загрози розподіляються таким чином: розголошення (зайва балакучість працівників) – 32%; несанкціонований доступ шляхом підкупу і схиляння до співпраці з боку конкурентів і злочинних угруповань – 24%; відсутність у компанії належного нагляду і жорстких умов забезпечення конфіденційності інформації – 14%; традиційний обмін виробничим досвідом – 12%; безконтрольне використання інформаційних систем – 10%; наявність передумов виникнення серед персоналу конфліктних ситуацій, пов'язаних з відсутністю високої трудової дисципліни, психологічною несумісністю, випадковим підбором кадрів, слабкою роботою кадрів зі згуртування колективу – 8%. Також зазначаємо, що за даними дослідження Ernst&Young, рівень зафіксованого в Україні корпоративного шахрайства трохи вищий за середній у розвинених країнах (13%), але кращий за показник країн, що розвиваються (20%). Французька ж компанія Kroll Ontrack серед десяти основних тенденцій у сфері захисту інформаційних даних 2017 р. називає крадіжки за сприяння інсайдерів: сьогодні прогресивні організації роблять ставку на посилення безпеки за допомогою технологій, в той час як злочинці йдуть легшим шляхом – знаходять співників серед персоналу. Окрім крадіжок інформації можна зіштовхнутися і з чорним піаром з боку колишніх підлеглих, і з судовими позовами, що впливають на репутацію компанії, і з некомпетентністю «випадкового» працівника, і з помилками у кадрових документах [5].

Дотримуючись логіки даного дослідження, хотілося б відзначити, що економічні загрози підприємницьких структур – правова невизначеність економічних відносин; обмеження з боку держави можливостей економічного зростання; корупція; примушування виробників продавати продукцію визначеним споживачам; примушування покупців придбавати товари і послуги у визначених виробників і продавців; заборона реалізувати товар з одного регіону в інший або за кордон; надання окремим фірмам переваг у конкуренції з іншими підприємствами; обмеження доступу на ринок за допомогою монопольної змови фірми-конкурента з іншими фірмами-монополістами; дискримінація з боку фірм-монополістів у наданні послуг; продажу монопольних товарів, а також щодо цін на послуги і товари; шахрайство з боку фірм-конкурентів (в тому числі й у змові з працівниками фірми); привласнення і розтрачання майна; підроблення продукції, істотні порушення договірних відносин партнерами (рис. 2).

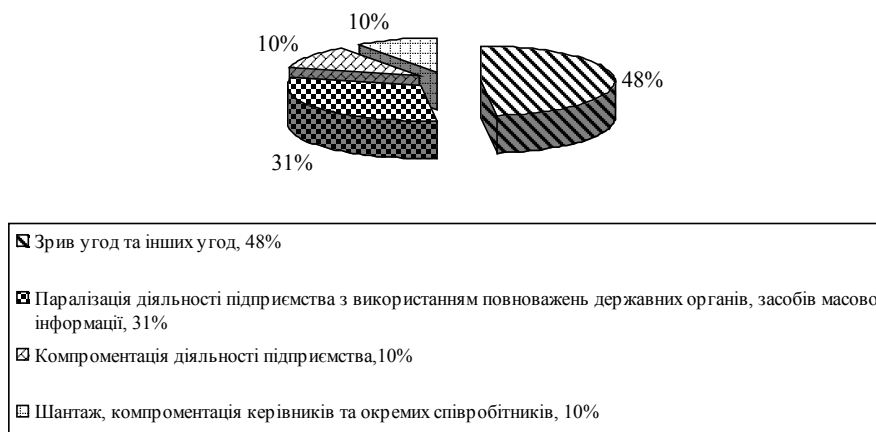

Рис. 2. Структура загроз економічній безпеці підприємств України, 2017 р.

Джерело: сформовано автором на основі статичних даних.

Також відзначаємо, що злочинні посягання стосовно матеріальних цінностей (продукції), приміщень, будівель та інших ресурсів виявляються у вигляді: розголошення або неправомірне використання інформації, дизайном, виконанням; підроблення продукції; крадіжок; промислового шпигунства; шахрайства; знищення різними способами (вибух, підпал, обстріл та ін.) (див. рис. 3).

Рис. 3. Структура загроз економічній безпеці підприємств (промислове шпигунство), 2017 р.

Джерело: сформовано автором на основі статичних даних.

Продовжуючи логіку нашого дослідження, відзначаємо, що наближення значення показників економічної безпеки підприємств до їх гранично допустимої величини попереджає про наростання загрози нестабільності, тобто про реальний «підрив» економічної безпеки за цією характеристикою. Слід зазначити, що загальний рівень економічної безпеки підприємства пропонується оцінювати як функціональну залежність від узагальнюючих показників рівня виробничої, фінансової та інвестиційної безпеки підприємства, тобто здійснювати інтегровану оцінку, які відповідно можуть визначені функціонально, як залежності від частинних показників.

$$k_y = f(x_1, x_2, \dots, x_H, x_{H+1}, \dots, x_L), \quad h = \overline{1, H}; l = \overline{1, L}, \quad (1)$$

де k_y – узагальнюючий показник рівня економічної безпеки підприємства;
 $(x_1, x_2, \dots, x_H, x_{H+1}, \dots, x_L)$ – часткові показники рівня економічної безпеки підприємства.

Кількість частинних показників H і L , що приймаються для оцінки загроз економічній безпеці підприємств та визначається залежно від конкретних умов функціонування суб'єктів господарювання. Ураховуючи вагові значення кожного частинного показника, пропонуємо застосувати таку модель розрахунку узагальнюючих показників рівня економічної безпеки підприємств [1, 383]:

$$k_y = \sum_{h=1}^H d_h \cdot \varphi_h \frac{\check{I}_h^{(F)}}{\check{I}_h^{(N)}} + \sum_{l=H+1}^L d_l \cdot \varphi_l \frac{\check{I}_l^{(N)}}{\check{I}_l^{(F)}}, \quad (2)$$

$$x_h = \frac{\check{I}_h^{(F)}}{\check{I}_h^{(N)}}; \quad x_l = \frac{\check{I}_l^{(N)}}{\check{I}_l^{(F)}}, \quad (3)$$

де $\check{I}_h^{(F)}$, $\check{I}_l^{(F)}$ – фактичні значення частинних факторів (загроз), що впливають на узагальнюючі показники рівня економічної безпеки підприємства;
 $\check{I}_h^{(N)}$, $\check{I}_l^{(N)}$ – те ж нормативні або планові;
 φ_h , φ_l – коефіцієнти вагомості відповідних частинних показників.

Разом з тим, доцільно враховувати, що функції, якими моделюються частинні показники, що позитивно впливають на загальний рівень економічної безпеки підприємств, є лінійними (фактичне значення фактора ділиться на нормативне), а функції, які негативно впливають на загальний рівень економічної безпеки нелінійними (нормативне значення фактора ділиться на фактичне). На основі проведених досліджень нами сформовано результати наукових досліджень, на основні частинних факторів (загроз) рівня економіч-

ної безпеки підприємницьких структур, при цьому відхилення у гірший бік для «позитивних» показників майже в два рази перевищують відхилення для «негативних» показників (рис. 4).

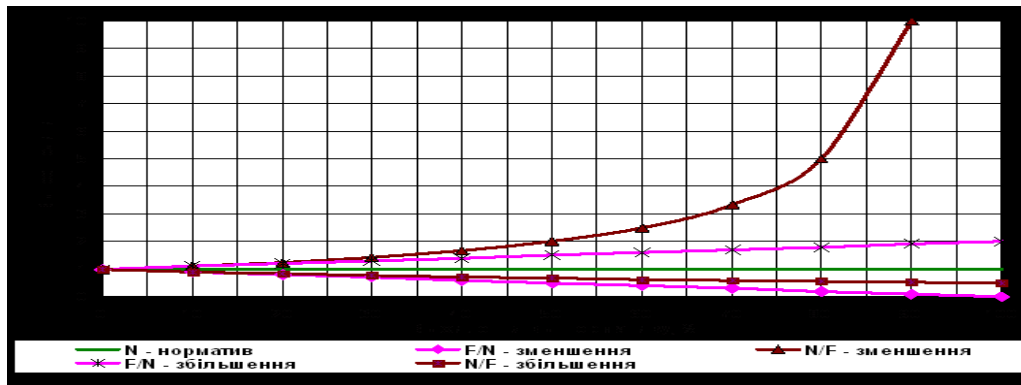

Рис. 4. Результати оцінки часткового показника при відхиленнях його фактичного значення від нормативного рівня економічної безпеки підприємницьких структур, %

Джерело: сформовано автором на основі статичних даних.

На основі проведених досліджень встановлено, що зростанню економічній злочинності в системі підприємницьких структур сприяють:

- несправедливість в оплаті праці та оцінці заслуг співробітників. У таких випадках деяка частина персоналу намагається відновити справедливість шляхом розкрадань, приписок тощо;
- неясність в правах власності. Це сприяє девіантною діям вищих менеджерів;
- складна виробнича та організаційна структура, наявність дочірніх фірм, філій та інших економічно самостійних підрозділів;
- неефективна система обліку;
- низька якість посадових інструкцій: не зрозуміло, хто за що відповідає;
- необґрунтована система відбору та атестації персоналу [4, с. 35].

Також як приклад звертаємо увагу на вплив злочинної діяльності на економічну безпеку підприємницьких структур, описано механізм дії, який полягає в такому: кошти від легальних платників зараховуються на рахунки фіктивних фірм і надалі перераховуються на спеціалізовані розрахункові рахунки цих же підприємств, з яких знімаються у вигляді готівки (рис. 5).

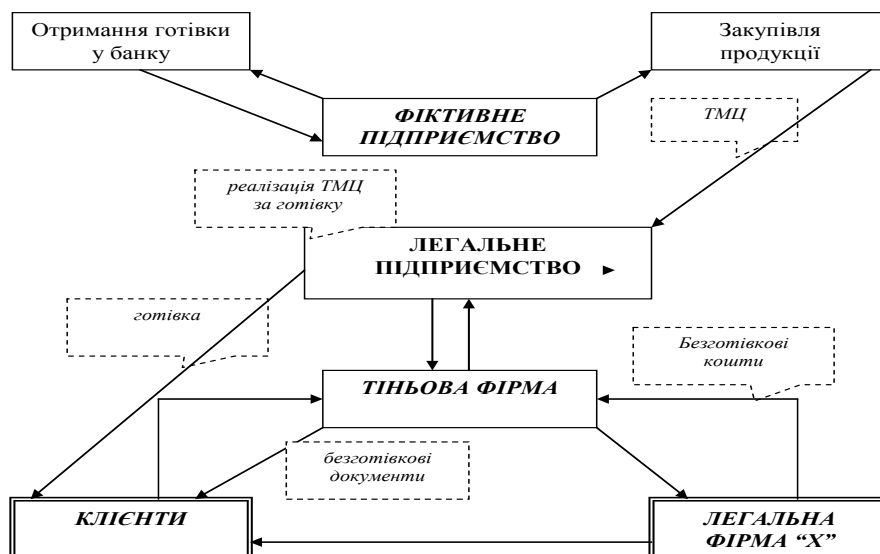

Рис. 5. Типово-прикладна схема конвертування коштів із використанням фіктивних підприємницьких структур

Джерело: розроблено автором.

Готівка, за винятком відсотків, передається клієнту разом з пакетом підроблених документів за фіктивно придбані товарно-матеріальні цінності (ТМЦ). Останній часом наявні випадки відкриття розрахункових рахунків фіктивних підприємств м. Києві, м. Дніпро, м. Харкові тощо. При цьому варто врахувати, що розрахунковий рахунок такого підприємства не привертає належної уваги фіскальних органів через відсутність зведень про їх реєстрацію та діяльність.

Також необхідно зазначити такі види порушень у системі економічної безпеки підприємств: афери з боку провідних спеціалістів (менеджерів і керівників середньої ланки, відповідальних за конкретний напрям бізнесу підприємства), в основному «за стінами» своєї фірми, зокрема у міжнародних організаціях; фальсифікація сум «живих грошей» («готівки») у касі й сум на банківських рахунках, підробка чеків підприємства; несанкціонований продаж і використання майна (власності) підприємства із корисливою метою; оплата роботи підставних («фіктивних осіб»), так званих «пролісків»; фальсифікація документації підприємства за допомогою електронної техніки й Інтернету (наприклад, перерахування коштів підприємства на свій особистий рахунок, внесення «потрібних» змін у звітні документи); несанкціоновані операції з цінними паперами, матеріальними й нематеріальними активами підприємства; фальсифікація звітів про використання коштів, виділених на відрядження, «представницькі видатки», на інші потреби підприємства.

Разом з тим слід зазначити, що специфічними особливостями економічних злочинів підприємницьких структур можна відзначити: високий рівень латентності сучасних корисливих економічних злочинів; швидке удосконалення способів і засобів злочинних посягань; динамічність, здатність до швидких трансформаційних змін і адаптації до нових умов і правил господарювання (економіко-правових новацій та ін.); зростає кількість злочинів, які вчиняються у сфері високих технологій (кардинг, комп'ютерна злочинність, мережна злочинність, злочинність у сфері персонального зв'язку), з використанням спеціальних знань у сфері фінансової й економічної діяльності, у процесі професійної діяльності; активна участь у здійсненні корисливих економічних злочинів організованих злочинних груп; зрощування корисливої економічної і корисливої загальнокримінальної злочинності; посилення міжрегіонального і транснаціонального характеру корисливої економічної злочинності; створення ефективної системи легалізації доходів, отриманих від злочинної діяльності [3, с. 201].

Висновки. Аналіз досліджуваної наукової проблематики зумовлює необхідність формування багатовекторного механізму протидії злочинності в системі економічної безпеки підприємницьких структур, алгоритм реалізації якого передбачає:

- розробку та прийняття системи захисту від проявів організованої злочинності та корупції;
- проведення загальноекономічної стабілізації за рахунок повного ринкового реформування та демонополізації економіки з метою покращення економічної безпеки підприємств відповідно;
- збереження системи державного контролю та відповідальності за діяльністю усіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності з питань, що зачіпають інтереси суспільства (сплата податків, зайнятість населення, підтримка науково- і технічного розвитку та ін.);
- створення сприятливих правових та економічних умов для внутрішнього інвестування легального підприємницького бізнесу;
- формування чіткого механізму контролю та відповідальності за ефективним використанням державних коштів та майна;
- зведення до мінімуму готівкового обігу коштів шляхом розширення сучасних електронних засобів розрахунків та впровадження сучасних форм звітності, які дадуть змогу забезпечити чіткий контроль за грошовим обігом;
- розроблення та впровадження системи економічних засобів контролю за легалізацією коштів, здобутих злочинним шляхом;
- розроблення та законодавче врегулювання доступу правоохоронних органів до банківської інформації підприємницьких структур;
- розроблення та реалізація проекту Програми щодо повернення в Україну валютних цінностей, які незаконно перебувають за її межами;
- розроблення та запровадження економіко-правових механізмів правомірного реагування на порушення ринкових відносин, за відсутності яких використовуються кримінальні засоби розв'язання конфліктів.

Крім цього ефективна боротьба з проявами економічної злочинності потребує не лише комплексного системного підходу, органічного поєднання профілактичних, правоохоронних та репресивних заходів з боку держави, а і чітко визначених пріоритетів та належного забезпечення: економічного, кадрово-професійного, інформаційно-аналітичного, науково-методичного, матеріально-технічного тощо. Нехтування

хоча б однією з цих складових суттєво знижує ефективність боротьби з економічною злочинністю в системі підприємницьких структур.

Ми дотримуємося такої позиції і хотілося б додати, що для попередження економічних злочинів на підприємствах необхідно: вдосконалення систем відбору і оцінки персоналу, збір інформації про потенційних співробітників, оцінка не тільки ділових, але і моральних якостей; спрощення організаційних структур; удосконалення систем обліку; дублювання і контроль бухгалтерських операцій; організація систем внутрішнього аудиту.

Список використаних джерел

1. Андрушків Б. М. Економічна та майнова безпека підприємства та підприємництва. Антирейдерство : моногр. / Б. М. Андрушків, І. П. Вовк, Ю. Я. Вовк, В. П. Паляниця [та ін.] – Тернопіль : Тернограф, 2012. – 456 с.
2. Вівчар О. І. Управління економічною безпекою підприємств: соціогуманітарні контексти : моногр. / О. І. Вівчар. – Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2018. – 515 с.
3. Григорук П. М. Методологічні засади моделювання системи забезпечення фінансово-економічної безпеки в умовах невизначеності і багатомірності ринкового середовища / П. М. Григорук, Н. А. Хруц // Науковий вісник Мукачівського державного університету. – 2017. – Вип. 1. – С. 204–198.
4. Живко З. Б. Механізм управління системою економічної безпеки підприємства / З. Б. Живко // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2014. – Вип. 3. – С. 37–42.
5. Звіт про проведення національної оцінки ризиків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму. К. – 2018. – 120 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=558&lang=uk.
6. Харко Д. М. Криминологічні проблеми щодо визначення поняття та ознак сучасної економічної злочинності як фактора мінізації економіки України / Д. М. Харко // Актуальні проблеми держави і права – 2010. – Вип. № 6. – С. 597–601.

References

1. Andrushkiv, B. M. (2012) *Ekonomichna ta mainova bezpeka pidpriemstva ta pidpriemnystva. Antyreiderstvo [Economic and property security of enterprise and entrepreneurship. Anti-crap]*. Ternopil: Ternohraf [in Ukrainian].
2. Vivchar, O. I. (2018) *Upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu pidpriemstv: sotsiohumanitarni konteksty [Management of economic security of enterprises: socio-humanitarian contexts]*. Ternopil, FOP Palianytsia V. A. [in Ukrainian].
3. Hryhoruk, P. M., & Khrushch, H. A. (2017) *Metodolohichni zasady modeliuвання systemy zabezpechennia finansovo-ekonomichnoi bezpeky v umovakh nevyznachenosti i bahatomirnosti rynkovoho seredovyscha [Methodological principles of modeling the system of providing financial and economic security in the conditions of uncertainty and multidimensionality of the market environment]*. Naukovyi visnyk Mukachevskoho derzhavnoho universytetu – Scientific Bulletin of the Mukachevo State University, 1, 204-198 [in Ukrainian].
4. Zhyvko, Z. B. (2014) *Mekhanizm upravlinnia systemoiu ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Mechanism of management of the system of economic security of the enterprise]*. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod University, 3, 37-42 [in Ukrainian].
5. Zvit pro provedennia natsionalnoi otsinky ryzykiv u sferi zapobihannia ta protydiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, ta finansuvanniu teroryzmu [Report on conducting a national risk assessment in the field of prevention and counteraction to the legalization (laundering) of proceeds from crime and terrorist financing]. [sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=558&lang=uk](http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=558&lang=uk). Retrieved from http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=558&lang=uk [in Ukrainian].
6. Kharko, D. M. (2010) *Kryminolohichni problemy shchodo vyznachennia poniattia ta oznak suchasnoi ekonomichnoi zlochynnosti yak faktora tinizatsii ekonomiky Ukrainy [Criminological problems concerning definition of concepts and features of modern economic crime as a factor of shadow economy of Ukraine]*. Aktualni problemy derzhavy i prava – Actual problems of state and law, 6, 597-601 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.01.2019.

Сергій Гайдай,
здобувач МАУП

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ПРОКУРОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Досліджено питання інформатизації прокурорської діяльності в розрізі правової природи інформаційних відносин. Узагальнено ознаки процесів інформатизації та впровадження інформаційних технологій в органах прокуратури з позиції їх організаційно-правового супроводження в нормах відомчих актів. Запропоновано авторський зміст термінів «інформатизація прокурорської діяльності», «інформатизація функцій прокуратури».

Ключові слова: інформатизація, органи прокуратури, інформаційні технології, функції прокуратури, інформаційна безпека, інформаційно-аналітична діяльність.

Гайдай С.

Информатизация прокурорской деятельности: Теоретико-правовые основы

Исследован вопрос информатизации прокурорской деятельности в разрезе отношений правовой природы информационных отношений. Обобщены признаки процессов информатизации и внедрения информационных технологий в органах прокуратуры с позиции их организационно-правового сопровождения в нормах ведомственных актов. Предложен авторский смысл терминов «информатизация прокурорской деятельности», «информатизация функций прокуратуры».

Ключевые слова: информатизация, органы прокуратуры, информационные технологии, функции прокуратуры, информационная безопасность, информационно-аналитическая деятельность.

Gaidai S.

Informatization of the prosecutor's activity: theoretical and legal basis

In the article the author researches the issue of informatization of prosecutorial activities in the context of legal relations. The author summarizes the signs of processes of informatization and introduction of information technologies in the prosecutor's office from the point of their organizational and legal support in the norms of departmental acts. The author proposes definitions of the terms «informatization of prosecutorial activity», «informatization of the functions of the prosecutor's office».

Keywords: informatization, prosecutor's offices, information technologies, prosecutor's functions, information security, informational and analytical activity.

Надзвичайно швидкий розвиток комп'ютерних технологій, засобів комунікації та глобалізованого зв'язку зумовив швидке продукування високої кількості інформаційних потоків та даних. Накопичення відомостей спостерігається у всіх сферах діяльності людини, з чого не виключенням стала публічна сфера роботи державних інституцій.

В органах прокуратури щодня створюються, опрацьовуються різноманітні за своїм наповненням, змістом та природою інформаційні масиви та дані, які необхідні не тільки для прийняття процесуальних та управлінських рішень у системі прокуратури, але й для функціонування всієї правоохоронної системи та сприяння правосуддю. Вірно підкреслює А. С. Хомич: інформація, що використовується в повсякденній діяльності органів прокуратури, має ряд особливостей: великі об'єми інформації; різносторонність інформації, різносторонність джерел; багатократне повторення циклів отримання і обробки інформації в певній послідовності; різноманітність інформації за режимом доступу; конкретність та імперативність інформації [11, с. 1046]. Тому від правильної організації роботи прокурора з інформацією безпосередньо залежить ефективність та результативність практичного виконання покладених на нього завдань, а також обґрунтованість прийнятих рішень.

При роботі з електронною інформацією прокурору важливо не тільки розуміти зміст інформації (проблему), але й вміти застосовувати інтелектуально-логічні здібності та навички роботи з інформаційними технологіями, за допомогою яких розкриваються широкі можливості опрацювання даних. Використання сучасних інформаційних технологій прокурором демонструє його високий професіоналізм, здатність до самовдосконалення та пізнання нового, істотно підвищує його організуючу, контрольню-нагляду та моніторингову роль.

На перший погляд здається, що впровадження інформаційних технологій – питання суто технічного характеру. Але саме організаційно-правовими засобами вдається досягти системності та уніфікованості в інформатизації, якщо мова йде про розширене середовище інформаційної діяльності, яким є середовище роботи прокурорів органів прокуратур. Пояснення цьому знаходимо в такому: широка функціональна та ієрархічна структура органів, що до того ж ускладнена центральним та регіональними підрозділами; велика загальна чисельність працівників органів (становить не більше 15000 осіб), що потребує розробки та впровадження широких політик інформатизації з урахуванням технічних навичок прокурорів; необхідність у використанні великої кількості джерел інформації наявності відповідного доступу до багатьох каналів даних, які в більшості мають обмежений до розповсюдження характер; необхідність підтримки постійної взаємодії та обміну інформацією із правоохоронними органами, іншими органами державної влади та місцевого самоврядування, а також із повноважними міжнародними установами та компетентними органами іноземних держав у рамках міжнародного правового співробітництва; потреба у використанні сучасних аналітичних систем моніторингу та прогнозування стану законності, забезпечення прав та свобод громадян, здійснення нагляду за правоохоронною діяльністю тощо; потреба у модулюванні процесу планування та прийняття управлінських та процесуальних рішень.

Категорія «інформатизація» в доктрині, незважаючи на синергетичну близькість із терміном «інформація», має багато принципових відмінностей. Якщо інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [5], то процес інформатизації стосується інформації, що створена чи відображена в електронній формі – дані. Самі електронні дані можуть мати різноманітну природу, зміст наповнення, форму відображення. Втім, незважаючи на це, їх об'єднує те, що вони створені за допомогою певних машинних технологій. Як зазначається в Законі України «Про телекомунікації», даними є інформація у формі, придатній для автоматизованої обробки її засобами обчислювальної техніки [10]. Отже, інформатизація – це процес насамперед роботи з цифровими даними, а також перетворення різного типу інформації на дані, які можна обробити за допомогою апаратно-технічних засобів.

Повсюдне впровадження інформаційних технологій є елементом сучасного розвитку публічної владної діяльності, а її нормативний аспект розкривається у: стимулюванні та державній підтримці впровадження інформаційних технологій в управлінські процеси; розробці належного внутрівідомчого регулювання інформаційних процесів, прав та обов'язків при використанні інформаційних технологій та безпеки інформації; посиленні правових гарантій при використанні інформаційних технологій публічними особами та службовцями; уніфікації політик інформаційного забезпечення автоматизованих робочих місць посадових та службових осіб; розвитку інституцій електронної взаємодії в системі е-уряду між суб'єктами публічно-правової діяльності.

Для правильного усвідомлення сутності категорії «інформатизація» потрібно з'ясувати її нормативний зміст у контексті діяльності прокурорів органів прокуратур як публічних осіб, що виконують завдання та функції держави.

Закон України «Про прокуратуру» не містить концептуальних та стратегічних приписів щодо інформатизації та впровадження інформаційних технологій в органах прокуратури як стратегічного та системного явища. У Розділі X «Організаційне забезпечення діяльності прокуратури», що за змістом має охоплювати в тому числі інформаційно-технічне, не містить жодної норми в цьому контексті. Проте у ч. 2 ст. 91 Закону, передбачено, що органи прокуратури забезпечуються транспортними і матеріально-технічними засобами у порядку, затвердженому Генеральним прокурором, у межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання органів прокуратури [8]. Термін «матеріально-технічні засоби» розшифровується у Порядку забезпечення транспортними і матеріально-технічними засобами органів прокуратури № 387 від 18.11.2016 р. як продукція, об'єкти будь-якого виду та призначення, виробу, устаткування, технології, засоби зв'язку, комп'ютерна, організаційна та електронно-обчислювальна техніка, запасні частини для транспортних засобів і зазначеної техніки, пально-мастильні матеріали, канцелярські та паперові вироби, друкована продукція, канцелярське приладдя, формений одяг, меблі, побутова техніка, будівельні матеріали, інвентар, інструменти та засоби для господарської діяльності [4]. Втім порядок не містить конкретних видів матеріально-технічних засобів, а забезпечується з урахуванням «отриманих пропозицій і обґрунтованих потреб органів прокуратури та відповідно до акта організаційно-розпорядчого характеру Генеральної прокуратури України» [4]. Саме в такому положенні чітко прослідковується відсутність комплексного та системного уявлення про концепцію та стратегію розвитку матеріально-технічного забезпечення в органах прокуратури. Відсутність стратегічних приписів є суттєвим упущенням управлін-

ської системи прокуратури та має бути усунуто, наприклад, шляхом розробки загальної Стратегії розвитку органів прокуратури.

Як законодавчі, так і відомчі норми організаційно-правового, управлінсько-стратегічного характеру, а також методологічні настанови Генеральної прокуратури України у сфері інформатизації мають: спрямовуватись на вирішення, зокрема, загальносистемних проблем; містити бачення розвитку інформаційних технологій; мінімізувати поодинокі випадки використання засобів та інструментів, що неохоплені загальною стратегією менеджменту в органах прокуратури; забезпечити безпеку, цілісність інформаційних систем, реєстрів та баз даних прокуратури; встановлювати гарантії законності роботи прокурора та передбачати відповідальність за порушення правил інформаційної діяльності; встановлювати процедури оцінки ефективності та доцільності використання тих чи інших засобів, методології обробки інформації, її використання в управлінській та операційній роботі.

До прикладу можна привести Стратегію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року, в якій окремим параграфом відзначено, що інформатизація діяльності реалізується через підвищення ефективності роботи і взаємодії через максимальне використання інформаційно-комунікаційних технологій у реалізації завдань органами системи МВС як сучасного методу державного управління [9]. У згаданій Стратегії міститься положення про те, що ефективна боротьба зі злочинністю передбачає розроблення і впровадження єдиної електронної системи роботи з даними і матеріалами досудових розслідувань у взаємодії з органами прокуратури і судами для забезпечення безперервності та підконтрольності проведення досудового розслідування [9]. Такий припис за своєю природою можна віднести до засобів інформатизації.

Іншим проявом відсутності стратегічного бачення у впровадженні та розвитку елементів інформатизації прокурорської діяльності є таке. Так, у інформаційному листі Генеральної прокуратури України від 30.12.2013 № 12/1/1-100 аналізується досвід роботи прокуратури Луганської області щодо використання інформаційних технологій. Генеральна прокуратура України констатує позитивні результати технічної новачії в управлінській діяльності прокуратурою Луганської області, які полягали у:

- побудові локальної комп'ютерної мережі на 250 користувачів, якою виділено лінію високошвидкісного доступу до мережі Інтернет, встановлено електронну пошту між користувачами, налагоджено роботу антивірусних програм та файлових сховищ;

- забезпеченні високошвидкісного доступу до мережі Інтернет, типовими електронними поштовими скриньки та програми відеозв'язку;

- проведенні нарад керівниками прокуратури шляхом застосування програми Skype;

- запровадженні широкого використання інформаційних технологій при здійсненні наглядової діяльності, зокрема використанні інформаційних баз даних державних органів, їх системний моніторинг, зокрема відомостей;

- впровадженні автоматичного сортування документів, що надходять у режимі факсимільних повідомлень;

- встановленні файлового серверу, на якому створені папки, де розміщуються необхідні для роботи документи, систематизовані за основними галузевими напрямками. За допомогою спеціального програмного забезпечення (VPN клієнтів) доступ до файлового серверу прокуратури області мають співробітники прокуратур районного рівня [7].

Загалом дійсно зазначені впровадження є позитивними та вирішують ряд проблем інформатизації функціональної та управлінської діяльності в прокуратурі. Проте загалом констатується їх «відірваність» від загального інформаційного середовища системи прокуратури. Це може нести ризики в порушенні єдності та цілісності інформаційного забезпечення системи прокуратури загалом, погіршенні комунікаційного поля у зв'язку з відсутністю аналогічного забезпечення в інших регіональних прокуратурах, а також в Генеральній прокуратурі України.

На наш погляд, навіть впровадження найновіших технологій не може забезпечити ефект інформатизації, якщо такі процеси:

- не мають системності, нормативного та законодавчого підкріплення;

- не кореспондуються рівню інформаційного забезпечення інших підрозділів прокуратури;

- не передбачають цілковитої безпеки та забезпечення цілісності інформаційної взаємодії, технічні засоби якої повинні мати однакові параметри та бути загалом однотипними серед усього кола суб'єктів комунікації.

У системі процесів інформатизації особливий індивідуальний контекст належить інформаційно-аналітичній діяльності, що комбінує застосування прокурором аналітичних здібностей та засобів автоматизації. Аналітична робота поєднує комплекс організаційних методів та методичних прийомів, використання яких має на меті поглиблене вивчення проблемних питань додержання законності та протидії злочинності, виявлення недоліків у роботі, помилок і прорахунків у здійсненні прокурорського нагляду та провадженні досудового розслідування, визначення заходів щодо їх усунення і недопущення у подальшій діяльності, прогнозування розвитку позитивних та негативних тенденцій [2, с. 7]. Згідно із Наказом Генеральної прокуратури України «Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України» від 26.12.2011 р. № 1-гн аналітичну роботу здійснюють у Генеральній прокуратурі України, прокуратурах обласного рівня та прокуратурах міст з районним поділом лише за необхідності поглибленого вивчення проблеми, якщо висновок про стан додержання законності, боротьби зі злочинністю, організації діяльності прокуратури на підставі статистичних і оперативних даних зробити неможливо [6].

До джерел та первинних носіїв інформації для цілей інформаційно-аналітичної діяльності в органах прокуратури відносять: статистичні звіти про діяльність органів прокуратури, інформаційні таблиці основних показників роботи органів досудового розслідування і прокурорського нагляду; інформаційні бази даних державних органів; інформаційні електронні бази даних, створені за допомогою автоматизованих програмних комплексів – Єдиної системи статистики та аналізу роботи органів прокуратури України, Єдиного реєстру досудових розслідувань; матеріали моніторингу Єдиного державного реєстру судових рішень; матеріали перевірок додержання і застосування законів, аналітичних вивчень прокурорської та судової практики; документи прокурорського реагування; матеріали перевірок органів і підрозділів прокуратури; повідомлення органів державного контролю; звернення народних депутатів України, депутатів місцевих рад, громадян та юридичних осіб; повідомлення у засобах масової інформації тощо [2, с. 19–20].

С. В. Мазурик вірно додає про внутрішній та зовнішній напрямок інформаційно-аналітичної діяльності [1].

Таким чином, результати індивідуальної аналітичної діяльності прокурора впливають на ряд процесів у функціональній діяльності органів прокуратури загалом, а саме при: організації проведення процесуальних дій; плануванні робочого часу та при вирішенні різного роду завдань; обранні стратегії доказування; моніторингу стану законності та виконання рішень суду на відповідній території; організації взаємодії, виробу форм, методів та способів обміну інформацією.

Отже, інформаційно-аналітична діяльність є важливим елементом системи інформатизації прокурорської діяльності, що дає можливість аналізувати, прогнозувати та давати висновки про дії, події, фактори та чинники, а також причинно-наслідковий зв'язок між ними, що має значення при реалізації посадових (службових) обов'язків конкретним прокурором. Використання сучасних досягнень інформаційно-телекомунікаційної техніки, засобів та пристроїв цифрової обробки інформації спрощує та підвищує ефективність аналітичного потенціалу та професіоналізму прокурора. Одним із завдань інформатизації є створення умов для здійснення ефективної аналітичної діяльності.

На наш погляд, найбільш вірно розглядати інформатизаційну складову діяльності прокурора, виходячи із його повноважень та функцій. При цьому обов'язково має бути врахована посада, яку обіймає прокурор.

Обґрунтованість такого підходу в адміністративно-правовій та управлінській науці пояснюється і подібними думками авторів. Наприклад, В. І. Ніндіпова розглядає такий вид інформаційного забезпечення, як нагляд за додержанням і застосуванням законів у сфері оплати праці, визначаючи при цьому джерела, методи збору інформації, яка необхідна в цьому виді функціональної діяльності [3].

У більш узагальненому аспекті все ж слід виокремити інформатизацію у сфері функціональних напрямків діяльності прокурора відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» [8].

Отже, інформатизація функцій прокуратури – це сукупність організаційно-правових, фінансових та апаратно-технічних заходів, спрямованих на задоволення інформаційних потреб шляхом всебічного, ґрунтовного та системного впровадження сучасних інформаційно-телекомунікаційних засобів у діяльності прокурора у напрямках: підтримання державного обвинувачення в суді; діяльності щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді; нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян.

Слід зауважити, що природа та роль використання прокурором інформаційних технологій може мати прямо чи опосередковано впливати на:

- прозорість та підзвітності прокурора;
- професійність виконання функцій;
- забезпечення особистої безпеки;
- комунікацію з суб'єктами правоохоронної діяльності;
- удосконалення документообігу;
- доступність даних та достовірність оброблюваної інформації;
- ефективності прийняття управлінських та процесуальних рішень.

Таким чином, інформатизація прокурорської діяльності розглядається як стан сприятливого середовища для впровадження комп'ютеризації, сучасних інформаційно-комунікаційних, мережевих, аналітичних та автоматизованих технологій в управлінську (адміністративну) та процесуальну діяльність прокурорів органів прокуратур, що реалізується за допомогою системного організаційно-правового та фінансового забезпечення.

Список використаних джерел

1. Мазурик С. Інформаційно-аналітична діяльність органів прокуратури. Науковий вісник Херсонського державного університету. – № 5. Т. 2. – 2016. – С. 56–59.
2. Методичні рекомендації з питань організації аналітичної роботи в органах прокуратури України / І. В. Європіна, О. М. Литвак, А. М. Мудров, Л. О. Неводнича, С. В. Шмаленя. – К. : Генеральна прокуратура України ; Національна академія прокуратури України, 2013. – 37 с.
3. Ніндипова В.І. Інформаційне забезпечення нагляду за додержанням і застосуванням законів у сфері оплати праці: сучасний стан та питання удосконалення [Електронний ресурс] / В.І. Ніндипова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – №3, 2014. – Режим доступу : http://www.lj.kherson.ua/2014/pravo03/part_2/16.pdf.
4. Про затвердження Порядку забезпечення транспортними і матеріально-технічними засобами органів прокуратури : Наказ ; Генеральна прокуратура України від 18.11.2016 № 387 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1548-16>.
5. Про інформацію : Закон України № 2657-ХІІ від 02.10.1992 р. // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2657-12>.
6. Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України : Наказ; Генеральна прокуратура України від 26.12.2011 № 1-гн // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/v0001900-11>.
7. Про позитивний досвід роботи прокуратури Луганської області щодо використання інформаційних технологій : інформаційний лист ГПУ від 30.12.2013 № 12/1/1-100 вих-982 окв – 13.
8. Про прокуратуру : Закон України; Перелік від 14.10.2014 № 1697-VII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18>.
9. Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 15.11.2017 № 1023-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1023-2017-%D1%80>.
10. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 № 1280-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/1280-15>.
11. Хомич А. С. Адміністративно-правові засади інформаційного забезпечення діяльності органів прокуратури [Електронний ресурс]. / А. С. Хомич // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 1046–1049. Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12xacdop.pdf>.

References

1. Mazuryk, S. (2016). *Informatsiyno-analitychna diyalnist orhaniv prokuratury [Information and analytical activity of the prosecutor's office]* Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu – Scientific Herald of Kherson State University. (5), (Vols. 2), (pp. 56-59) [in Ukrainian].
2. Yevropina, I. V., Lytvak, O. M., Mudrov, A. M., Nevodnycha, L. O., Shmalenya, S. V. (2013). *Metodychni rekomendatsiyi z pytan orhanizatsiyi analitychnoyi roboty v orhanakh prokuratury Ukrayiny [Methodological recommendations on the organization of analytical work in the prosecutor's office of Ukraine]*. Kyiv: Heneralna prokuratura Ukrayiny; Natsionalna akademiya prokuratury Ukrayiny [in Ukrainian].

3. Nindypova, V. I. (2014). *Informatsiyne zabezpechennya nahlyadu za doderzhannyam i zastosuvannyam zakoniv u sferi oplaty pratsi: suchasnyy stan ta pytannya udoskonalennya* [Information provision of supervision over observance and application of laws on labor remuneration: current state and issues of improvement]. *Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu – Scientific Herald of Kherson State University*. (3), <http://www.lj.kherson.ua> Retrieved from http://www.lj.kherson.ua/2014/pravo03/part_2/16.pdf [in Ukrainian].
4. Nakaz «Pro zatverdzhennya Poryadku zabezpechennya transportnyimi i material'no-tekhnichnymi zasobamy orhaniv prokuratury» Heneralna prokuratura Ukrayiny vid 18.11.2016 № 387 [Order «On approval of the procedure for provision of transport and material and technical means of the prosecutor's office» The General Prosecutor's Office of Ukraine dated November 18, 2016 № 387]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny» – Database «Legislation of Ukraine»*. Verkhovna Rada Ukrayiny. <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1548-16> [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrayiny «Pro informatsiyu» vid 02.10.1992 № 2657-XII [Law of Ukraine «About information» vid 02.10.1992 № 2657-XII]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny» – Database «Legislation of Ukraine»*. Verkhovna Rada Ukrayiny. <http://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/2657-12> [in Ukrainian].
6. Nakaz «Pro orhanizatsiyu roboty i upravlinnya v orhanakh prokuratury Ukrayiny» Heneralna prokuratura Ukrayiny vid 26.12.2011 № 1hn [Order «On the organization of work and administration in the organs of the prosecutor's office of Ukraine» The General Prosecutor's Office of Ukraine vid 26.12.2011 № 1hn]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny» – Database «Legislation of Ukraine»*. Verkhovna Rada Ukrayiny. <http://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/v0001900-11> [in Ukrainian].
7. *Pro pozytyvnyy dosvid roboty prokuratury Luhanskoyi oblasti shchodo vykorystannya informatsiynykh tekhnolohiy informatsiynyy lyst HPU vid 30.12.2013 № 12/1/1-100 vykh-982 okv – 13* [About the positive experience of the Luhansk Oblast Prosecutor's Office in the use of information technologies] : [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrayiny «Pro prokuraturu» vid 14.10.2014 № 1697-VII [Law of Ukraine «For the prosecutor's office» vid 14.10.2014 № 1697-VII]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny» – Database «Legislation of Ukraine»*. Verkhovna Rada Ukrayiny. <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18> [in Ukrainian].
9. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro skhvalennya Stratehiyi rozvytku orhaniv systemy Ministerstva vnutrishnikh sprav na period do 2020 roku» Stratehiya vid 15.11.2017 № 1023-r. [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the Strategy for the development of the bodies of the Ministry of Internal Affairs system for the period until 2020» Strategy from 11.11.2017 № 1023-p]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny» – Database «Legislation of Ukraine»*. Verkhovna Rada Ukrayiny. <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/1023-2017-%D1%80> [in Ukrainian].
10. Zakon Ukrayiny «Pro telekomunikatsiyi» vid 18.11.2003 № 1280-IV [Law of Ukraine «On Telecommunications» vid 18.11.2003 № 1280-IV]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrayiny» – Database «Legislation of Ukraine»*. Verkhovna Rada Ukrayiny. <http://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/1280-15> [in Ukrainian].
11. Khomych, A. C. (2012). *Administratyvno-pravovi zasady informatsiynoho zabezpechennya diyalnosti orhaniv prokuratury* [The administrative and legal principles of informational support of the activity of the prosecutor's offices]. *Forum prava – Forum of law*. (1), (pp. 1046–1049). <http://www.nbuv.gov.ua> Retrieved from <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12xaccop.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2019.

Анфіса Нашинець-Наумова,
доктор юридичних наук, доцент,
заступник декана з науково-методичної
та навчальної роботи факультету права
та міжнародних відносин
Київського університету ім. Б. Грінченка

ДО ПИТАННЯ ЩОДО БОРОТЬБИ З КІБЕРШПІОНАЖЕМ: ВИВЧЕННЯ ТА ОСМИСЛЕННЯ

Висвітлено загрози інформаційної безпеки та розглядає одну з найбільш актуальних проблем сучасного інформаційного суспільства – кібершпіонаж. Проведено аналіз підходів щодо протидії загрозам, а також форм і методів, необхідних для вирішення цих завдань. Відзначено доцільність створення спеціалізованої служби, здатної відповідати мінливим викликам сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційне суспільство, комп'ютерна злочинність, кібершпіонаж.

Нашинець-Наумова А.

К вопросу о борьбе с кибершпионажем: изучение и осмысление

Осветлены угрозы информационной безопасности и рассмотрена одна из наиболее актуальных проблем современного информационного общества – кибершпионаж. Проведен анализ подходов по противодействию данным угрозам, а также форм и методов, необходимых для решения этих задач. Отмечена целесообразность создания специализированной службы, способной соответствовать меняющимся вызовам современного информационного общества.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационное общество, компьютерная преступность, кибершпионаж.

Nashynets-Naumova A.

On the issue of the fight against cyber espionage: the study and understanding

This article, the author reflects on the threats to information security and considers one of the most pressing problems of the modern information society – cyber espionage. Conducts an analysis of approaches to counter these threats, as well as the forms and methods necessary to solve these problems. In particular, the expediency of creating a specialized service capable of meeting the changing challenges of the modern information society is noted.

Keywords: information security, information society, computer crime, cyber espionage.

Постановка проблеми. До початку ХХІ ст. людство не змогло повністю впоратися із загально-світовими проблемами безпеки – природними та техногенними катастрофами, епідеміями та збройними конфліктами. Новий термін «кібербезпека» позначив ще одну проблему інформаційного суспільства – вразливість світу злочинним атакам і зазіханням, метою яких можуть бути як окремі громадяни, приватні компанії, так і цілі держави. Сьогодні інтернет-середовище активно освоюють провокатори, злочинці і терористи. Крім того, з'явилися й витончені системи тотального електронного стеження. Це створює загрозу безпеці та суверенітету держав, породжує ланцюгову реакцію недовіри і підбурює гонку інформаційних озброєнь [1, с. 96]. Безумовно у віртуального світу є не тільки позитивні сторони: сфера міжнародної інформаційної безпеки вимагає найпильнішої уваги світової спільноти. В цьому аспекті досить чітко висловлюється К. І. Беляков, який зазначає, що уникнути конфліктів в інформаційній сфері та їхніх наслідків, часом негативних, що можуть привести до юридичної відповідальності в разі перетворення в правопорушення, практично неможливо, тому й постає потреба вивчення їх сутності, динаміки, досвіду вирішення, прогнозування, запобігання та правової охорони [2, с. 40]. «Кожен з напрямків розвитку інформаційного суспільства, – продовжує професор І. Л. Бачило, – стосується реалізації прав та інтересів людини, відповідальності суб'єктів, які порушують встановлений порядок протиправними діями і бездіяльністю, а також діяльності правоохоронних і судових органів в сфері захисту прав людини і громадянина в межах, що реалізують їх компетенцію та правовий статус» [3, с. 169].

Протягом багатьох років в Україні, як і в багатьох країнах світу, на державному рівні не приділялося достатньої уваги питанням правового регулювання порядку використання інформаційних технологій.

В силу цього за протиправні дії фактично була відсутня відповідальність. Ще менше уваги приділялося питанням профілактики правопорушень, запобігання злочинам та їх розслідування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням щодо вирішення зазначеної проблематики приділялася увага у наукових працях В. М. Бутузова, В. Д. Гавловського, В. М. Горového, В. М. Петрика, М. М. Присяжнюка, В. С. Цимбалюка, О. М. Юрченка та ін. Слід зауважити, що достатньо важливим та конструктивним видається вклад цих та інших вчених у розвиток правової доктрини розвитку інформаційного суспільства, особливо в контексті правового регулювання порядку використання інформаційних технологій. Разом із тим, урахувавши сучасні тенденції розвитку інформаційного суспільства, необхідність формування його дієвої та ефективної моделі, важливого та ключового значення набувають питання щодо профілактики правопорушень, запобігання злочинам та їх розслідування в зазначеній сфері.

Отже, метою даного дослідження є вивчення та осмислення сутності інформаційних правопорушень, які викликані кібершпіонажем, а також комплексний аналіз можливих ефективних шляхів їх нейтралізації.

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про правове регулювання діяльності в українському сегменті глобальної інформаційно-телекомунікаційної мережі «Інтернет», то за багато років слабкого правового режиму виникло середовище з дуже низькою правовою культурою і багатьма проявами режиму безвідповідальності. З розвитком інформаційних технологій стали розроблятися інструменти для шпигунства з використанням як спеціалізованих пристроїв, так і програмного забезпечення. На відміну від класичних методів розвідки і шпигунства, нові технології внесли в них суттєві коригування. Сьогодні неможливо встановити, хто саме розробив те чи інше програмне забезпечення для проведення розвідувальних дій у сфері високих технологій. Розробниками подібного спеціалізованого програмного забезпечення можуть бути як приватні особи, так і підприємства різної форми власності, з різними джерелами фінансування. Нерідко особи, які розробили програмне забезпечення, не є тими особами, які його використовують для здійснення кібершпіонажу. Це ускладнює, а іноді унеможлиблює ідентифікацію осіб, які здійснюють кібершпіонаж, і як результат – їх залучення до встановленої форми відповідальності. Подібна практика призводить до того, що зацікавлені особи найчастіше самостійно вишуковують методи протидії проявам кібершпіонажу в кожному конкретному випадку. Останні включають в себе класичні методи підвищення інформаційної захищеності об'єктів, а також спеціалізовані методи кіберконтррозвідки [4, с. 88].

На відміну від загальної думки, що об'єктами нападу в кібершпіонажі є міжнародні, міждержавні, державні органи, організації та установи, насправді об'єктами нерідко виявляються комерційні компанії та підприємства. Однак з якихось причин до цих обставин не приділяється належної уваги, особливо якщо це не було пов'язано з розкраданням державної таємниці. Кібершпигуни нерідко мають на меті крадіжку цілого масиву інформації, оскільки такі дії дозволяють отримувати велику кількість персональних даних та/або комерційно значущої інформації. Метою цих дій може бути зміна або видалення певної інформації, що дозволяє усунути компрометуючі відомості, створити позитивну (негативну) історію або, наприклад, створити певні умови для здійснення іншої протиправної дії.

Робота щодо припинення навмисних протиправних дій бачиться неможливою без чіткого розуміння найбільш значущих політичних чинників розвитку комп'ютерної злочинності. Саме в цьому контексті слід відповісти на питання, які процеси демократичного управління та які юридичні норми повинні бути погоджені для прийняття рішення щодо застосування тих чи інших відповідних заходів.

До найвагоміших політичних чинників, що визначають розвиток комп'ютерної злочинності в Україні, слід віднести:

1) розвиток руху хактивістів як політичної причини комп'ютерної злочинності. Хактивізм (hacktivism, від англ. «hack» – рубати та activism – активізм [5]) – це суспільний рух, який передбачає боротьбу за права та свободи людини та громадянина за допомогою використання комп'ютерних технологій та інформаційно-телекомунікаційних мереж, включаючи Інтернет;

2) заподіяння шкоди державним інтересам, діяльності механізму державної влади України збройними силами ворожих країн шляхом використання шкідливих комп'ютерних програм у якості інформаційної зброї;

3) діяльність спецслужб іноземних держав щодо українських органів влади, установ, підприємств для отримання інформації геополітичного, військово-технічного, дипломатичного та іншого стратегічного характеру, тобто «кібершпіонаж» [6, с. 41].

Особливого значення зазначені проблеми набувають з урахуванням фактичної відсутності ефективно функціонуючого, закріпленого на законодавчому рівні правового механізму забезпечення інформаційної безпеки, істотного відставання України від більшості розвинених держав і ряду держав з перехідною

економікою за рівнем впровадження інформаційно-комунікаційних технологій [7, с. 4]. Як відзначають фахівці, «існує багато випадків кібершпіонажу, які ніколи не будуть відомі, і все-таки шпигунство існує для того, щоб ніколи не бути виявленим. Було кілька випадків кібершпіонажу, які були не тільки виявлені, але також заявлені, і в деяких випадках проаналізовані» [8, с. 5]. Однак «існування і розвиток будь-якої галузі права пов'язане з реальним станом суспільства. Це простежується на історії класичних галузей права: цивільного, кримінального, адміністративного, конституційного. Правова система – це жива сфера позитивного права. Вона, будучи регулятором суспільних відносин у своїй сукупності, сама схильна до впливу динаміки економічних, соціальних, політичних умов життя соціуму» [9, с. 26], а за аксіомою «інформаційне суспільство може бути таким лише за умови, що воно є суспільством громадянським, соціальним, демократичним і правовим» [4, с. 90]. В силу своєї природи кібертероризм і кібершпіонаж «кидають виклик сферам дослідження частково через великий масштаб дій і подій, що мають місце» [10, с. 42]. Подібна особливість кібершпіонажу, на наш погляд, робить єдиноможливим і доцільним консолідацію зусиль щодо забезпечення національної інформаційної безпеки в одній державній службі. Створення подібної служби дозволить організувати єдині підходи щодо забезпечення режиму безпеки та правопорядку на національному рівні, а в разі наявності належної політичної волі й міжнародної кон'юнктури і на міжнародному рівні. В умовах складної економічної ситуації важливими є консолідація матеріальних ресурсів і кадрового складу. Це дозволить за умови створення належних організаційно-правових механізмів забезпечити необхідний режим національної інформаційної безпеки, ефективно використовувати бюджетні кошти та наявний кадровий потенціал, ефективно протидіяти актам кібершпіонажу, а також іншим загрозам національної інформаційної безпеки. На думку автора, така служба має бути наділена широкими повноваженнями відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінально-процесуального кодексу України. Подібний підхід дозволить створити «живу» структуру, здатну відповідати мінливим викликам сучасного інформаційного суспільства. Наділена необхідними кадровими і матеріально-технічними ресурсами для оперативної компетентної реалізації своїх вузькоспеціалізованих повноважень в рамках спеціальної підслідності така служба позитивно вплине на стан інформаційної захищеності, рівень законності й правопорядку в національному сегменті інформаційно-телекомунікаційної мережі «Інтернет».

Проблема боротьби з кібершпіонажем значною мірою ускладнюється через глобальний масштаб інформаційних мереж. У цьому випадку ефективності вжитих зусиль заважають ті ж проблеми, які притаманні будь-якому комерційному проекту міжнародного рівня. Крім того, виникають і додаткові складнощі, пов'язані з участю структур приватного сектора. Якщо якийсь вебсайт з шкідливим контентом має розширення, наприклад, .ch (Швейцарія), але належить Росії й розміщений при цьому в Нідерландах, то хто в такому випадку несе за нього відповідальність, і які правові норми мають при цьому застосовуватися? Але навіть відповідь на це головне запитання, тобто хто конкретно стоїть за тією чи іншою IP-адресою, вимагає участі суб'єктів приватного сектора, багато з яких або взагалі не зберігають подібну інформацію, або не хочуть нею ділитися. Ця проблема ускладнюється ще й тим, що в багатьох країнах законодавство з цього питання або зовсім відсутнє, або має дуже обмежений характер [11, с. 17]. У багатьох випадках навіть якщо керівництво країни рішуче налаштовано на боротьбу з кіберзлочинністю, у держави немає необхідних технічних можливостей для розробки потрібного законодавства або механізмів його реалізації в разі, якщо таке законодавство вже існує. В умовах відсутності необхідної нормативно-правової бази та технічних можливостей для її реалізації, злочинці можуть увійти в Інтернет анонімно, користуючись мережею на території слабо розвиненої держави (наприклад, за допомогою незареєстрованої SIM-карти) і безкарно здійснювати свої злочини із-за кордону. За словами голови консультативної ради Міжнародного багатостороннього партнерства проти кіберзагроз (міжнародна організація, що діє під егідою ООН) Датук Мухаммеда Нур Аміна, такі країни ризикують перетворитися в «недієздатні держави кіберпростору» (cyber failed states). З огляду на витратність заходів щодо забезпечення безпеки інформаційних мереж (за різними оцінками, від 3 до 10% від загальних витрат на утримання мереж), незрозуміло, як скоро такі держави зможуть оволодіти необхідними ресурсами [11, с. 23].

Тому необхідно створити загальну стратегію і загальні правові норми, які б регулювали правила боротьби з кібершпіонажем на міжнародному рівні. Однак зусилля з розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері неминуче вимагатимуть вирішення такої серйозної проблеми, як дотримання оптимального балансу між вимогами про збереження анонімності, конфіденційності та відкритості, з одного боку, і вимогам кібербезпеки, з іншого боку, зокрема, що стосується інформаційних обмінів і вдосконалення можливостей щодо пошуку кіберзлочинців. У контексті боротьби з кіберзагрозами існує і цілий ряд інших проблем демократичного врядування.

По-перше, це проблема розподілу відповідальності. Іншими словами, досить часто буває важко визначити відповідального за ту чи іншу сферу діяльності, яка виникла в результаті злиття різних функцій. Тому необхідно якимось чином об'єднати різні функції, відомства та механізми реагування на загрози, які функціонували окремо один від одного. Особливо це стосується штучного поділу функцій і обов'язків між відомствами, які займаються питаннями національної безпеки та іншими державними структурами. Це також відноситься до сфери законодавчого забезпечення, де існує комплекс не пов'язаних між собою законів, які приймалися для регулювання різних сфер діяльності. Сьогодні як ніколи важливо чітко розподілити функції та обов'язки як всередині державних і приватних суб'єктів боротьби з кіберзагрозами, так і між ними.

По-друге, суб'єкти цієї діяльності нерідко вкрай неохоче діляться отриманою інформацією. Це викликає все більше занепокоєння політиків, особливо з огляду на велику кількість суб'єктів, в розпорядженні яких потрапляє інформація, яка потребує невідкладного прийняття рішень. Наведемо лише один приклад. Для того щоб захистити свої цінні ноу-хау, компанії вважають за краще тримати в секреті інформацію про свої заходи безпеки поки не почнуть їх відкрито застосовувати. Це призводить до того, що всі недоліки таких заходів виявляються тільки після того, коли ці заходи вже прийняті.

У багатьох випадках держава отримує можливість дізнатися про факт кібершпіонажу тільки тоді, коли вона сама стає доведеною метою кіберзлочинців. Так, коментуючи недавні хакерські атаки на пошукову систему Google, один з високопоставлених співробітників розвідки визнав, що «якби представники Google не повідомили нам, що їх компанія і інші фірми зазнали кібератаки, то ми б, напевно, ніколи б про них і не дізналися. Така ситуація просто недопустима» [12, с. 17]. З іншого боку, держава може не знати і про те, що її власна територія відводиться під здійснення кібератак фізичних або юридичних осіб. Для вирішення цієї проблеми пропонуються кілька шляхів. Один з них передбачає обов'язкове інформування державних органів про всі факти кібератак, якщо їх кількість перевищує певний визначений поріг. Однак з огляду на те, що великий сукупний ефект може бути досягнутий і в результаті величезної кількості відносно нешкідливих атак, поки незрозуміло наскільки запропонована міра виявиться ефективною в кінцевому результаті. Відповідно Великобританія запровадила у себе систему заохочення інформаційних обмінів, при якій ніхто, крім початкового власника, не має права розпоряджатися отриманою інформацією. Це означає, що інформація передається не уряду, а уповноваженим структурам щодо захисту інформаційної безпеки, і саме вони здійснюють аналіз і інтеграцію отриманих даних. При цьому для приватних суб'єктів першочергове значення мають питання довіри і прозорості. З іншого боку, вони, так само як і уряд, не хочуть стати об'єктами кібератак і тому зацікавлені у співпраці з метою розробки ефективних заходів протидії. Крім того, існує і безліч невирішених питань правового характеру. Зокрема, це стосується визначення повноважень уряду в сфері захисту інформації, розміщення програмних засобів контролю та датчиків автоматичного виявлення і попередження про атаку, не оминаються питання обміну даними з третіми особами та відповідальності приватних суб'єктів. Інша пропозиція передбачає створення на рівні держави потужних структур, в яких зосереджувалася вся інформація від різних суб'єктів (таких, як місцеві центри кібербезпеки) з метою розробки цілісної картини кіберзагроз та стану мережі, а також координації дій при організації заходів оперативного реагування. На урядовому рівні координація дій має здійснюватися спільно з правоохоронними органами, органами розвідки і контррозвідки, а також збройними силами і охоплювати весь спектр питань – від зовнішніх атак, дій користувачів мереж і виявлення слабких місць в системах захисту до планування заходів щодо виявлення, стримування і ліквідації загроз. Ці структури мають бути інтегровані в єдину комплексну систему, зокрема, в таких аспектах діяльності, як реагування на інциденти і створення систем наскрізного захисту (тобто саме в тих сферах, якими сьогодні ніхто не займається).

Висновки. З наведеного аналізу можна зробити такі висновки. Для організації ефективної боротьби з кібершпіонажем держава повинна вийти за рамки чисто урядового підходу і прийняти новий підхід, на центральне місце якого має бути поставлено дієве державно-приватне партнерство. Так, наприклад, правоохоронні органи не можуть ефективно боротися з кіберзлочинністю в умовах, коли аналогічні функції і обов'язки не зосереджені у них в руках, а розподілені серед цілого ряду міністерств і відомств, а створення офіційних мереж державно-приватного партнерства в цій сфері ускладнюється, або ці мережі функціонують неефективно. Остання обставина має особливе значення, враховуючи, що обидві сторони цього партнерства не схильні ділитися важливою інформацією, особливо у випадках, коли справа стосується міжнародних і зарубіжних компаній. У такому партнерстві повинні бути задіяні не тільки приватні суб'єкти, які беруть участь в так званих «критичних» сферах діяльності, але і фірми, що спеціалізуються в сфері інформаційної безпеки, а також розробники програмного забезпечення, виробники обладнання, оператори сервісів електронних платежів і електронної пошти, хостинг-провайдери, учасники банківського і фінансового секторів, торговельні Інтернет-фірми і фізичні особи.

Список використаних джерел

1. Бачило И. Л. Исчерпаны ли конституционные основы развития информационного общества и информационного права / И. Л. Бачило // Государство и право. – 2013. – № 12. – С. 95–108.
2. Беляков К. І. Інформаційний конфлікт та юридична відповідальність: сутність і співвідношення / К. І. Беляков // Правова інформатика. – 2013. – № 2(38). – С. 38–46.
3. Бачило И. Л. Обеспечение безопасности интернет-среды: правовые методы и толерантность отношений против киберпреступности / И. Л. Бачило // Право цифровой администрации в России и во Франции : сб. мат. российско-франц. Междунар. конф. (г. Москва, 27–28 февр. 2013). – М.: Конон-плюс, 2014. – С. 168–177.
4. Галушкин А. А. Кибершпионаж – угроза современному обществу / А. А. Галушкин // Вестник МГОУ. 2015. – № 2. – С. 87–91. – (Сер. «Юриспруденция»).
5. Хактивизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%A5%>.
6. Евдокимов К. Н. Политические факторы компьютерной преступности в России / К. Н. Евдокимов // Информационное право. – 2015. – № 1. – С. 41–47.
7. Тедеев А. А. Ценностные ориентиры государственной инновационной политики в сфере обеспечения устойчивого развития электронного бизнеса в России / А. А. Тедеев // Финансы и кредит. – 2012. – № 14. – С. 2–6.
8. Adkins G. Red Teaming the Red Team: Utilizing Cyber Espionage to Combat Terrorism // J. of Strategic Security. 2013. Vol. 6 (№ 3, Suppl.). P. 1–9.
9. Бачило И. Л. О законодательстве в информационной сфере отношений / И. Л. Бачило // Информационное общество. – 2001. – № 4. – С. 25–32.
10. Luppicini R. Illuminating the Dark Side of the Internet with Actor-Network Theory: An Integrative Review of Current Cybercrime Research // Global Media J. (Canadian Edition). – 2014. – Vol. 7 (№ 1). – P. 35–50.
11. Бенджамин С. Бакленд Демократическое управление и вызовы кибербезопасности / С. Бакленд Бенджамин. – Женева: Женевский центр демократического контроля над вооруженными силами. – 2013. – 47 с.
12. Иванов М. Кибератаки – глобальная угроза для бизнеса / М. Иванов // Бизнес и безопасность. – 2018 (126). – 4. – С. 14–20.

References

1. Bachilo, I. L. (2013). Ischerpanyi li konstitutsionnyie osnovyi razvitiya informatsionnogo obschestva i informatsionnogo prava [Are the constitutional foundations for the development of the information society and information law exhausted?]. Gosudarstvo i pravo – State and law, 12. 95–108 [in Russian].
2. Bieliakov, K. I. (2013). Informatsiyni konflikt ta yurydychna vidpovidalnist: sutnist i spivvidnoshennia [Information conflict and legal responsibility: essence and relationship]. Pravova informatyka – Legal informatics, 2(38). 38–46 [in Ukrainian].
3. Bachilo, I. L. (2014). Obespechenie bezopasnosti internet-sredyi: pravovyye metody i tolerantnost otnosheniy protiv kiberprestupnosti [Securing the Internet environment: legal practices and tolerance against cybercrime]. Pravo tsifrovoy administratsii v Rossii i vo Frantsii: sb. mat. rossiysko-frants. mezhdunar. konf. (g. Moskva, 27-28 fevr. 2013) – The right of digital administration in Russia and in France: Sat. mat. Russian-French international conf. (Moscow, February 27-28. 2013). M.: Konon-plyus [in Russian].
4. Galushkin, A. A. (2015). Kibershpiionazh – ugroza sovremennomu obschestvu [Cyber espionage – a threat to modern society]. Vestnik MGOU. Seriya: Yurisprudentsiya – Bulletin of MGOU. Series: Jurisprudence, 2. 87–91 [in Russian].
5. Haktivizm [Hacktivism]. <http://www.tadviser.ru> Retrieved from <http://www.tadviser.ru/index.php/Statya:H%> [in Russian].
6. Evdokimov, K. N. (2015). Politicheskie faktoryi kompyuternoy prestupnosti v Rossii [Political factors of computer crime in Russia]. Informatsionnoe pravo – Information law, 1. 41–47 [in Russian].
7. Tedeev, A. A. (2012). Tsennostnyie orientiryi gosudarstvennoy innovatsionnoy politiki v sfere obespecheniya ustoychivogo razvitiya elektronnoy biznesa v Rossii [Values of state innovation policy in the field of ensuring the sustainable development of e-business in Russia]. Finansyi i kredit – Finance and credit, 14. 2–6 [in Russian].

8. Adkins, G. (2013). *Red Teaming the Red Team: Utilizing Cyber Espionage to Combat Terrorism*. *J. of Strategic Security*, 6. 1–9 [in England].
9. Bachilo, I. L. (2001). *O zakonodatelstve v informatsionnoy sfere otnosheniy [On legislation in the information sphere of relations] // Informatsionnoe obschestvo –Information society*, 4. 25–32 [in Russian].
10. Luppicini, R. (2014). *Illuminating the Dark Side of the Internet with Actor-Network Theory: An Integrative Review of Current Cybercrime Research*. *Global Media J. (Canadian Edition)*. 7. 35–50. [in England].
11. Bendzhamin, S. Baklend (2013). *Demokraticheskoe upravlenie i vyizovyi kiberbezopasnosti. [Democratic Governance and Challenges to Cybersecurity]*. Zheneva: Zhenevskiy tsentr demokraticheskogo kontrolya nad vooruzhennyimi salami [Geneva: Geneva Center for the Democratic Control of Armed Forces]. 47 [in Russian].
12. Ivanov, M. (2018). *Kiberataki – globalnaya ugroza dlya biznesa [Cyber-attacks – a global threat to business]*. *Biznes i bezopasnost – Business and security*, 4. 14–20 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 24.01.2019.

Петро Маланчук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових
дисциплін та судочинства
Сумського державного університету

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО СУДОЧИНСТВА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Проаналізовано запровадження електронного судочинства у кримінальному процесі в Україні. Визначено проблеми та перспективи електронного правосуддя як однієї з форм електронного урядування. Зроблено огляд стану наукової розробленості проблеми, європейських стандартів та закордонного досвіду з цього питання.

Ключові слова: електронний суд, правосуддя, інформатизація, кримінальний процес, електронне урядування.

Маланчук П.

Введение электронного судопроизводства в уголовном процессе

Проанализировано внедрение электронного судопроизводства в уголовном процессе в Украине. Определены проблемы и перспективы электронного правосудия как одной из форм электронного управления. Сделан обзор состояния научной разработанности проблемы, европейских стандартов и зарубежного опыта по этому вопросу.

Ключевые слова: электронный суд, правосудие, информатизация, уголовный процесс, электронное управление.

Malanchuk P.

Introduction of electronic legal proceedings in criminal proceedings

The article analyzes the introduction of electronic legal proceedings in the criminal process in Ukraine. The problems and prospects of electronic justice as one of the forms of electronic management are determined. A review of the state of scientific development of the problem, European standards and foreign experience on this issue is made.

Keywords: electronic court, justice, informatization, criminal process, electronic control.

Постановка проблеми. Україна є членом Ради Європи, а тому право на судовий захист знайшло своє відображення у ст. 55 Конституції України [1] та подальшу реалізацію у процесуальних кодексах, зокрема в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України). У 2014 р. Україна підписала Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом (далі – ЄС), Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, де у ст. 14 розділу III передбачено, що «співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією» [2].

Саме тому для виконання Угоди про асоціацію з ЄС необхідно створити електронне судочинство для автоматизації певних судових процедур та спрощення інформування зацікавлених осіб через Інтернет, засоби мобільного зв'язку тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання електронного судочинства в Україні на цьому етапі мало досліджені. Теоретико-прикладні аспекти інформаційної політики, значення інформаційних технологій у різних сферах суспільного життя, питання інформаційно-технічного забезпечення діяльності окремих органів державної влади знаходяться під постійною увагою науковців-правників. Серед них А. Б. Агапов, А. В. Анісімов, Г. В. Атаманчук, Ю. Є. Атаманова, О. Р. Арсірій, О. А. Баранов, Ю. М. Батурін, І. Л. Бачило, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, В. О. Єльцов, О. Є. Сімсон, Калюжний, В. П. Колісник, В. С. Цимбалюк, В. Г. Пилипчук, М. Я. Швець, М. М. Ясинок.

Окремими питаннями електронного правосуддя в Україні приділяли увагу такі вчені: О. Бринцев, М. Бондаренко, І. Ізарова, А. Каламайко, В. Комаров, Н. Кушакова-Костицька, Н. Логінова, Н. Сакара та ін.

Постановка завдання. Проте на сьогодні в юридичній літературі недостатньо вивчено історію запровадження електронного правосуддя у кримінальний процес, а тому метою та завданням статті є аналіз етапів впровадження електронного правосуддя у кримінальне судочинство України.

Виклад основного матеріалу. 26 листопада 2012 року ДСА України запроваджено пілотний проект з обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу («Електронний суд»). Згідно з проектом електронний суд – це інформаційно-телекомунікаційна система судів, яка спрямована на забезпечення прозорості та відкритості системи правосуддя в Україні, підвищення інформованості суспільства про діяльність судів. Стратегічною ціллю розвитку інформаційно-телекомунікаційної системи судів визначено забезпечення безперервності судового процесу з використанням новітніх інформаційних технологій, організація повного циклу електронного документообігу в судовій системі (від підготовки до підписання та відправлення документів сторонам судового процесу, іншим судам та державним органам і установам).

Згідно з наказом ДСА України «Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу» від 31 травня 2013 року № 72, проект «Електронний суд» впроваджено у всіх місцевих та апеляційних судах загальної юрисдикції з 17 червня 2013 року [3].

Електронна система судочинства має низку очевидних переваг: своєчасність інформування юристів; економія робочого часу співробітників судів; економія витрат на друк документів тощо. Серед її ключових особливостей на сьогодні: онлайн консультація з інформації та документів, що використовуються у процесі судочинства; проведення онлайн засідання; електронні запити та надання електронних копій; можливість використання певної електронної адреси, на яку користувачі системи можуть отримувати інформацію з канцелярії суду або від юристів.

Проте існують також і проблемні моменти. По-перше, це – високий ризик втрати юридично важливої інформації, відсутність «комп'ютерної грамотності» на рівні кваліфікованих користувачів у суддів і співробітників апарату судів, розроблення та введення в експлуатацію відповідного програмного забезпечення; необхідне технічне оснащення судів. Деякі дослідники відзначають проблему впровадження електронного судочинства через психологічний аспект, адже більшість наших громадян ще надає перевагу традиційному «паперовому» судочинству.

На відміну від України, електронне правосуддя в Європі, аналогічно як і в інших провідних країнах світу, наприклад, США та Японії, постійно застосовується, оскільки це сприяє реалізації принципу доступності правосуддя через спрощення роботи усіх суб'єктів кримінального судочинства та зменшення строків розгляду спору.

Першим кроком щодо запровадження електронного правосуддя у кримінальному судочинстві можна назвати закріплення у КПК України ст. 107 про застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження. Про це також вказує у своїй статті І. Ізарова [4, с. 45]. Обов'язкове фіксування за допомогою технічних засобів кримінального провадження в суді під час судового провадження передбачене ч. 4 ст. 107 КПК України. Важливо звернути увагу й на закріплення в ч. 5 ст. 107 КПК України права учасників судового провадження отримати копію запису судового засідання, зробленого за допомогою технічного засобу, що дає змогу повною мірою реалізувати інформаційну функцію застосовуваного технологічного концепту фіксації процесу. Виконання ухвали слідчого судді, суду про проведення обшуку в обов'язковому порядку фіксується за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів» [5]. Варто погодитися з думкою, що фіксація судового засідання за допомогою технічних засобів є однією з гарантій захисту прав, свобод та інтересів осіб, оскільки дає можливість апеляційній і касаційній інстанціям найдостовірніше встановити хід судового засідання.

Крім того, щодо запровадження електронного судочинства в Україні, нині розроблено відповідну нормативно-правову базу, яка визначає порядок використання засобів у Інтернеті, роботи з електронною поштою, користування персональним комп'ютером, використання комп'ютерних програм, розміщення і постійне оновлення інформації на веб-порталі «Судова влада України».

Відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 року з 2006 року діє Єдиний державний реєстр судових рішень (далі – ЄДРСР) – автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень. Отримання інформації з реєстру доступне за гіперпосиланням <http://www.reyestr.court.gov.ua> [7].

У результаті українські судді вже мають сертифіковані електронні підписи, доступ до мережі Інтернет за технологією ADSL, у судах запроваджено спеціалізоване програмне забезпечення з автоматизації судового документообігу. Усі суди, ДСА, установи та органи судової влади мають можливість використовувати власні сторінки або розміщувати інформацію на веб-порталі «Судова Влада України» за адресою <http://court.gov.ua/>.

Серед останніх новел електронного правосуддя важливим є запровадження механізму обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу [6]. Учасник кримінального процесу зможе зареєструватися в системі обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу. Крім того, учасник процесу зможе подати до суду заявку про отримання процесуальних документів в електронному вигляді за конкретною справою».

Однак, незважаючи на вказані позитивні тенденції щодо інформатизації судового провадження, централізоване зберігання фонограм відсутнє. Це може мати негативні наслідки у вигляді втрати кримінальної процесуальної інформації.

Сьогодні електронний сегмент судового провадження в частині суб'єкта правосуддя концептуально об'єднано в Єдиній судовій інформаційній системі (далі – ЄСІС). Нині ця система перебуває в процесі розробки. Мета ЄСІС – формування інформаційного простору судів загальної юрисдикції, ДСА, інших органів та установ судової системи та створення передумов для міжвідомчого обміну інформації. Загалом об'єднання описаних частин електронного сегменту правосуддя в ЄСІС, відповідно до Плану інформатизації судової системи України, затвердженого рішенням Ради суддів загальних зборів суддів України від 25 червня 2013 року № 52, вбачається закономірним в умовах сучасних глобалізаційних процесів, зокрема тотального оцифрування інформації. Однак ЄСІС потребує закріплення в КПК України для забезпечення її процесуального статусу [8].

Висновки. Отже, враховуючи вищевикладене, можна прийти до таких висновків. Основними проблемами впровадження системи електронного судочинства у кримінальному процесі в Україні є:

- відсутність єдиної уніфікованої інформаційної платформи для спілкування учасників процесу з судом та з іншими державними органами;
- брак коштів. Відсутність належного фінансування судової системи взагалі й видатків на інформатизацію зокрема призводить до неспроможності задоволення потреб усіх охочих у користуванні певними сервісами внаслідок недостатності потужностей відповідних програмно-апаратних комплексів та недостатності спеціалістів для їх обслуговування.

Впровадження інновацій в кримінальну процесуальну діяльність є об'єктивною потребою сьогодення і саме тому потребує подальших наукових розробок та досліджень.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page#130#n130.
3. Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу : Наказ ДСА України від 31.05.2013 № 72. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://kt.dn.court.gov.ua/sud0528/n_akt/n_72/.
4. Ізарова І. О. Перспективи запровадження електронного правосуддя в цивільному судочинстві в Україні / І. О. Ізарова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. – Вип. 24. – Т. 2. – С. 44–47. – (Серія «Право» № 24).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України № 4651-VI від 13.04.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1239>.
6. Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу, затверджений наказом Державної судової адміністрації України від 7 вересня 2012 р. № 105 (втратив чинність у зв'язку з прийняттям Тимчасового регламенту надсилання судом електронних документів учасникам судового процесу, кримінального провадження : наказ Державної судової адміністрації України від 7 листопада 2016 р. № 227) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ki.court.gov.ua/tul/1/87/72//>.
7. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
8. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи, погоджена листом Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України від 28 серпня 2013 року № 1/06-1-805. – С. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://od.court.gov.ua/tu16/info_suddi/conzercia.

References

1. *Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR [The Constitution of Ukraine of June 28, 1996 № 254k/96-VR], Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada Of Ukraine. 1996, №30, Article 141 [in Ukrainian].*
2. *Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odnii storony, ta levropeiskym Soiuzom, levropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i ikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand]. <http://zakon3.rada.gov.ua> Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/#paranl30#nl30 [in Ukrainian].*
3. *Nakaz Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy Pro realizatsiyu proektu schodo obminu elektronnykh dokumentamy mizh sudom ta uchastnykamy protsesu: vid 31 travnya 2013 r. № 72 <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003760-15>. [in Ukrainian].*
4. *Izarova, I. O. (2014) Perspektyvy zaprovadzhennia elektronnoho pravosuddia v tsyvilnomu sudochynstvi v Ukraini [Perspectives of introduction of electronic justice in civil legal proceedings in Ukraine], Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu (issue 24), (Vols. 2), (pp. 44–47) [in Ukrainian].*
5. *Zakon Ukrainy Kryminalnyj protsesualnyj kodeks Ukrainy: vid 13.04.2012 № 4651-VI. <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1239> [in Ukrainian].*
6. *Tymchasovi rehlymenty obminu elektronnykh dokumentamy mizh sudom ta uchastnykamy sudovoho protsesu, zatverdzeni nakazom Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy vid 7 veresnia 2012 r. № 105 (vtraty chynnist u zviazku z pryiniattiam Tymchasovoho rehlymentu nadsylannia sudom elektronnykh dokumentiv uchastnykam sudovoho protsesu, kryminalnoho provadzhennia: nakaz Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy vid 7 lystopada 2016 r. № 227) [Temporary regulation of the exchange of electronic documents between the court and participants in the court process, approved by the order of the State Judicial Administration of Ukraine dated September 7, 2012, № 105 (expired due to the adoption of the Provisional Rules for the sending of electronic documents to participants in the trial, criminal proceedings: Order of the State Judicial Administration of Ukraine dated November 7, 2016, № 227)]. <http://ki.court.gov.ua> Retrieved from <http://ki.court.gov.ua/tull/87/72/> [in Ukrainian].*
7. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen [The only executive register of court decisions]. <http://www.reyestr.court.gov.ua> Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua> [in Ukrainian].*
8. *Kontseptsiya haluzevoyi prohramy informatyzatsiyi sudiv zahal'noyi yurysdyktsiyi, inshykh orhaniv ta ustanov sudovoyi systemy, pohodzhena lystom Derzhavnoho ahentstva z pytan nauky, innovatsiy ta informatyzatsiyi Ukrayiny vid 28 serpnia 2013 roku № 1/06-1-805 [Konseptsiya haluzevoyi prohramy informatyzatsiyi zahal'noyi courts jurisdiction other orhaniv ta ustanov sudovoyi systemy, pohodzhena lystom Derzhavnoho ahentstva of pytan nauky, innovatsiy ta informatyzatsiyi Ukraine conference of 28 nominations serpnia 2013 number 1 / 06-1-805]. <http://od.court.gov.ua> Retrieved from http://od.court.gov.ua/tu16/info_suddi/conzepcia. [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 27.02.2019.

Роман Олійничук,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінального права та процесу
юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ВІДМІННОСТІ МІЖ ГРУПОВИМ ПОРУШЕННЯМ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА ПОРУШЕННЯМ ПОРЯДКУ ОРГАНІЗАЦІЇ І ПРОВЕДЕННЯ ЗБОРІВ, МІТИНГІВ, ВУЛИЧНИХ ПОХОДІВ І ДЕМОНСТРАЦІЙ

Розглянуто групове порушення громадського порядку та порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Проаналізовано погляди науковців на правові категорії, які стосуються розмежування даних правопорушень. Висвітлено наукові позиції щодо відмінностей між порушенням порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій та груповим порушенням громадського порядку. Зроблено авторський висновок про відмінність складів досліджуваних правопорушень.

Ключові слова: адміністративне правопорушення, злочин, ознаки, громадський порядок, групове порушення громадського порядку.

Олійничук Р.

Отличия между групповым нарушением общественного порядка и нарушением порядка организации и проведения собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций

Рассмотрены групповое нарушение общественного порядка и нарушение порядка организации и проведения собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций. Проанализированы взгляды ученых на правовые категории, которые касаются разграничения данных правонарушений. Освещены научные позиции о различиях между нарушением порядка организации и проведения собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций и групповым нарушением общественного порядка. Сделано авторский вывод о различии составов исследуемых правонарушений.

Ключевые слова: административное правонарушение, преступление, признаки, общественный порядок, групповое нарушение общественного порядка.

Oliynychuk R.

Differences between group breach of public order and violation of the order of organizing and conducting meetings, rallies, street processions and demonstrations

The group breach of public order and violation of the order of organization and holding of meetings, rallies, street trips and demonstrations are considered. The views of scholars on the legal categories concerning the delimitation of these offenses are analyzed. The scientific positions on the differences between the violation of the order of organization and holding of meetings, rallies, street marches and demonstrations and group breach of public order are highlighted. The author's conclusion about the difference of the syllables of investigated offenses is made.

Keywords: administrative offense, crime, signs, public order, group breach of public order

Постановка проблеми. Боротьба зі злочинністю буде мати більший успіх тільки тоді, коли активізується діяльність щодо запобігання груповим порушенням громадського порядку. Незважаючи на те, що цій проблемі приділено значну увагу багатьма науковцями, та все ж ряд питань залишаються дискусійними, а деякі взагалі знаходяться за межами наукових пошуків. Насамперед, це стосується розуміння його кваліфікуючих ознак, відмежування даного злочину від окремих суміжних деліктів. Водночас практика має певні проблеми, а деколи й допускає помилки при застосуванні статті 293 Кримінального кодексу України. Удосконалення та реальних змін потребує і саме кримінальне законодавство, що регулює відповідальність за групове порушення громадського порядку. Саме це свідчить про актуальність дослідження відмінностей групового порушення громадського порядку від суміжних злочинів та правопорушень, зокрема порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми розмежування групового порушення громадського порядку із порушенням порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і

демонстрацій, а також охорони громадського порядку від злочинних посягань розглядалися у працях українських вчених, зокрема В. В. Кузнецова, І. М. Копотуна, О. І. Зінченко, Є. А. Кобрусієвої та ін. Так, монографічна робота В. В. Кузнецова висвітлює проблему кримінально-правової охорони громадського порядку та моральності [1]. Дослідження І. М. Копотуна присвячене громадському порядку як об'єкту кримінально-правової охорони [2]. О. І. Зінченко у своїй монографії приділив увагу поняттю, видам і кваліфікації одиничних злочинів [3]. Є. А. Кобрусєва у своїй праці розглядає відповідальність за перешкоджання проведенню мирних зібрань [4].

Однак, незважаючи на досить значні наукові здобутки у цьому напрямі, багато аспектів даної проблематики, зокрема чітке розмежування групового порушення громадського порядку із порушенням порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій залишаються малодослідженими та спірними, особливо у їхньому практичному застосуванні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Стаття 293 КК України передбачає відповідальність за організацію групових дій, що призвели до грубого порушення громадського порядку або суттєвого порушення роботи транспорту, підприємства, установи чи організації, а також активна участь у таких діях.

Об'єктом злочину є громадський порядок.

Порядок поведінки в громадських місцях груп людей передбачає наявність писаних та неписаних (моральних, звичаєвих) правил поведінки, яких слід дотримуватися при значній скупченості людей, а також результат дотримання цих правил. Вони охоплюють необхідність виконання законних вимог представників влади та адміністрації підприємств, установ, організацій, де відбуваються масові заходи, неперешкоджання нормальній діяльності закладів торгівлі, культури, спорту, транспорту, державних установ, а також праці, відпочинку, пересуванню інших осіб тощо.

Об'єктивна сторона злочину включає в себе як обов'язкові ознаки: 1) діяння, 2) наслідки та 3) причинний зв'язок між діянням і наслідками.

Діяння при вчиненні злочину, передбаченого ст. 293, виконується, як правило, шляхом дії та полягає в: 1) організації групових дій, що призвели до грубого порушення громадського порядку або суттєвого порушення роботи транспорту, підприємства, установи чи організації; 2) активній участі у них.

Суб'єкт злочину загальний.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується умислом [5].

Стаття 185-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) передбачає відповідальність за порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Об'єктом цього правопорушення є суспільні відносини у сфері забезпечення громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Об'єктивна сторона правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 185-1 КУпАП полягає у порушенні встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Діяння можуть вчинюватися шляхом спричинення шкоди державній або приватній власності, порушення правил громадського порядку, дорожнього руху тощо. Крім того, правопорушення може вчинюватись і у формі бездіяльності, наприклад, шляхом відмови учасників зазначених заходів розійтися після того, як збори, мітинг, вуличний похід і демонстрація оголошуються закритими.

Частина 2 ст. 185-1 КУпАП передбачає посилену адміністративну відповідальність за вчинення повторно протягом року після застосування заходів адміністративного стягнення дій, визначених у ч. 1 ст. 185-1 КУпАП, або організатором зборів, мітингу, вуличного походу або демонстрації. Організатором необхідно вважати особу, яка виконує функції з підготовки, своєчасного сповіщення відповідних органів про заплановані заходи та інші організаційно-розпорядницькі функції.

Суб'єктом правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 185-1 КУпАП, може бути особа, якій виповнилося 16 років, а за ч. 2 ст. 185-1 КУпАП – 18 років, якщо вона є організатором зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується наявністю прямого умислу [6].

Вказане адміністративне правопорушення посягає на встановлений порядок управління, на відміну від групового порушення громадського порядку, що посягає на громадський порядок.

Відмінність полягає також в ознаках об'єктивної сторони. Для групового порушення громадського порядку характерні такі ознаки: дія, причинний зв'язок та наслідки, а для вказаного адміністративного правопорушення характерна тільки злочинна дія. Тобто розмежування слід проводити й за конструкцією складу злочину та складу адміністративного правопорушення (за ст. 293 КК України – матеріальний, а за ст. 185-1

КУпАП – формальний (злочин вважається закінченим з моменту порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій). Також публічність та громадське місце, які характерні для раніше зазначеного злочину, є обов'язковими і для правопорушення, передбаченого ст. 185-1 КУпАП.

Під публічністю групового порушення громадського порядку слід розуміти обстановку, при якій активні учасники групових дій з прямим умислом спрямовують свою поведінку у громадських місцях на порушення громадського порядку (зокрема суттєве порушення роботи транспорту, підприємства, установи або організації) таким чином, щоб все це стало зрозумілим для невизначеного кола фізичних або юридичних осіб й спрямоване на привернення уваги громадськості чи держави до певних проблем винних осіб.

Під громадським місцем слід розуміти певну територію, до якої наявний вільний доступ, та яка дозволяє реалізувати право людей на працю, відпочинок та побут.

Суб'єктом групового порушення громадського порядку є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку (загальний суб'єкт), а суб'єктом вказаного адміністративного правопорушення може бути як фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку, так і фізична осудна особа, яка досягла 18-річного віку, якщо вона є організатором зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Відмінність полягає ще й в тому, що вказане адміністративне правопорушення може бути вчинене й однією особою, що не характерно для злочину, передбаченого ст. 293 КК України.

Суб'єктивна сторона вказаного адміністративного правопорушення характеризується умислом. Як вже було зазначено, злочин, передбачений ст. 293 КК України, вчиняється також з умисною формою вини.

Відповідно до ст. 39 Конституції України громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [7].

Слушно зауважує М. Васін, що на теперішній час не існує жодної законодавчої норми, яка б визначала конкретний термін, в який організаторам необхідно сповістити місцеву владу про запланованих мирний захід. Оскільки на даний момент в Україні поки що не прийнято спеціального закону про порядок організації мирних заходів, то слід дотримуватися вимог статті 39 Конституції України як норм прямої дії.

Єдині вимоги, які Конституція висуває до будь-яких мирних зібрань, в тому числі релігійних, це їх мирний характер та «завчасне сповіщення» органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування.

Відповідно до ч. 2 статті 39 Конституції України «обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону». Тобто наявність визначеної законом процедури обмеження права на мирні зібрання є ключовою вимогою.

Підставами для такого обмеження Конституція визначає лише «інтереси національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [9].

Конституційний Суд України оголосив своє Рішення від 08.09.2016 року у справі про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій [8].

Провідний юрист також впевнено стверджує, що зазначене Рішення Конституційного Суду України є справжнім проривом у захисті права на мирні зібрання. Воно перериває довгу історію зловживань і порушень з боку окремих органів місцевої влади, які трималася за радянські норми про можливість давати дозволи чи відмовляти в них. А це зменшує і корупційний чинник, і можливості представників влади обмежити їх публічну критику [9].

Підсумовуючи викладене, можна зробити **висновок** про відмінність складів правопорушень, які передбачені ст. 293 КК України та ст. 185-1 КУпАП, за такими критеріями: 1) за родовим об'єктом правопорушень; 2) за ознаками об'єктивної сторони (за характером типових злочинних дій, за наявністю (відсутністю) причинного зв'язку, наслідків, місця та обстановки вчинення правопорушення); 3) за конструкцією складів правопорушень (за ст. 293 КК України – матеріальний, а за ст. 185-1 КУпАП – формальний); 4) за кількістю учасників (при групових порушеннях громадського порядку дії вчиняються групою осіб, а при вказаному адміністративному правопорушенні – дії можуть вчинятися як одноособово, так і групою осіб).

Список використаних джерел

1. Кузнецов В. В. *Злочини проти громадського порядку та моральності : практ посіб. / В. В. Кузнецов ; за заг. ред. В. І. Шакуна. – К. : Паливода А. В., 2007. – 160 с. – (Сер. «Практика та право»).*

2. Копотун І. М. Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Копотун Ігор Миколайович. – К., 2008. – 213 с.
3. Зінченко О. І. Одичні злочини: поняття, види, кваліфікація : моногр. / О. І. Зінченко, В. І. Тютюгін. – Харків : «Фінн», 2010. – 256 с.
4. Кобрусєва Є. А. Відповідальність за перешкоджання проведенню мирних зібрань / Є. А. Кобрусєва // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. – Вип. 29. Т. 2. – С. 75–78. – (Сер. «Право»).
5. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/books/162/12622/28/#chapter>.
6. Науково-практичний коментар до Кодексу України про адміністративні правопорушення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jurists.org.ua/administrative-law/7130-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-185-1-kodeksu-pro-admnstrativn-pravoporushennya-ukrayini.html>.
7. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 5 ст. 21 З.У. «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08.09.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16>.
9. Що означає рішення Конституційного Суду про мирні зібрання? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mvasin.org.ua/2016/09/1312>.

References

1. Kuznetsov, V. V., Shakun, V. I. (2007). Zlochyyny proty hromadskoho poriadku ta moralnosti [Offenses against public order and morality]. [in Ukrainian].
2. Kopotun, I. M. (2008). Hromadskyi poriadok yak ob'iekt kryminalno-pravovoi okhorony [Public order as an object of criminal law protection]. Kyiv: [in Ukrainian].
3. Zinchenko, O. I., & Tyutiuhin, V. I. (2010). Odynychni zlochyyny: poniattia, vydy, kvalifikatsiia [Single crimes: concepts, types, qualifications]. Kharkiv : «Finn» [in Ukrainian].
4. Kobrusyeva, YE. A. (2014). Vidpovidal'nist' za pereshkodzhannya provedennyu myrnykh zibran' [Responsibility for preventing the holding of peaceful gatherings] Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu [in Ukrainian].
5. Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]. (n.d.). pravoznavec.com.ua. Retrieved from <http://www.pravoznavec.com.ua/books/162/12622/28/#chapter> [in Ukrainian].
6. Naukovo-praktychnyy komentar do Kodeksu Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya [Scientific and practical commentary to the Code of Administrative Offenses of Ukraine]. (n.d.). jurists.org.ua. Retrieved from <http://jurists.org.ua/administrative-law/7131-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-185-1-kodeksu-pro-admnstrativn-pravoporushennya-ukrayini.html> [in Ukrainian].
7. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-ep> [in Ukrainian].
8. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiynym podannym Uповnovazhenoho Verkhovnoyi Rady Ukrayiny z prav lyudyny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) polozhen chastyny pyatoyi statti 21 Zakonu Ukrayiny «Pro svobodu sovisti ta relihiyni orhanizatsiyi» (sprava pro zavchasne spovishchennya pro provedennya publichnykh bohoshluzhin', relihiynykh obryadiv, tseremoniy ta protsesiy) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional petition of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights on the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of part five of Article 21 of the Law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations» (the case of an early notification of the conduct of public worship, religious ceremonies, ceremonies and processions)]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16> [in Ukrainian].
9. Shcho oznachaye rishennya Konstytutsiynoho Sudu pro myrni zibrannya? [What does the Constitutional Court hold about peaceful gatherings?]. (n.d.). mvasin.org.ua. Retrieved from <https://mvasin.org.ua/2016/09/1312> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.01.2019.

Юрій Пілюков,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
права і процесу юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету,
провідний фахівець
Тернопільського НДЕКЦ МВС України

ФІКТИВНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ. ПОНЯТТЯ ТА ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ ЕКОНОМІЧНИМИ ЗЛОЧИНАМИ

Розглянуто історичні та соціальні передумови виникнення економічних злочинів в Україні, поняття фіктивного підприємства та фіктивного підприємництва як окремого виду злочину, його зв'язок з іншими злочинами у сфері економіки.

Ключові слова: підприємницька діяльність, економічні злочини, фіктивне підприємство, фіктивне підприємництво, основні, допоміжні та супутні злочини.

Пілюков Ю.

Fictitious entrepreneurship in Ukraine. The concept and connection with other economic crimes.

Рассмотрены исторические и социальные предпосылки возникновения экономических преступлений в Украине, понятия фиктивного предприятия, фиктивного предпринимательства как отдельного вида преступления, его связь с другими преступлениями в сфере экономики.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, экономические преступления, фиктивное предприятие, фиктивное предпринимательство, основные, вспомогательные и сопутствующие преступления.

Pilyukov Y.

Fictitious business in Ukraine. The concept, connection with other economic crimes.

The historical and social preconditions of occurrence of economic crimes in Ukraine, the notion of fictitious enterprise and fictitious business as a separate type of crime, its connection with other crimes in the sphere of economy are considered.

Keywords: entrepreneurial activity, economic crimes, fictitious enterprise, false entrepreneurship, major, auxiliary and related crimes.

Постановка проблеми. Фіктивне підприємництво як самостійний злочин одночасно є своєрідним засобом вчинення цілої низки інших кримінальних правопорушень у сфері економіки. Цей злочин набув розповсюдження у багатьох базових галузях економіки : паливно-енергетичному та агропромислового комплексу, вугільній, металургійній, коксохімічній промисловості, будівництві, машинобудуванні та в інших галузях народного господарства.

Від несприятливих умов для ведення господарської діяльності, непрозорості податкової системи, неефективної регуляторної політики економіка України зазнає непоправних втрат. Збільшується її тіньова сфера (близько 50%) та кількість економічних злочинів, пов'язаних з використанням фіктивних суб'єктів підприємництва, що суттєво становить загрозу економічній безпеці України [2, с. 201–204].

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблема фіктивного підприємництва та пов'язаними з ним злочинами у сфері економіки займалися такі вчені, як: П. П. Андрушко, В. Т. Білоус, Ю. Д. Блувштейн, В. І. Борисов, М. Брайнін, В. М. Важинський, В. І. Василичук, А. А. Вознюк, А. Ф. Волобуєв, В. О. Гацелюк, Л. М. Дуднік, О. О. Дудоров, П. М. Дуравкін, О. Г. Кальман, В. В. Лисенко, А. С. Мікіш, В. О. Навроцький, В. А. Некрасов, Ю. В. Опалінський, В. О. Останін, В. Г. Петросян, Е. В. Расюк, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк, С. С. Чернявський та ін.

Вивчення стану наукового розроблення свідчить, що ця проблема повною мірою не досліджена, багато аспектів є дискусійними та потребують ґрунтовного аналізу та вирішення. Саме ці обставини визначили актуальність теми дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати причини виникнення економічної злочинності в Україні, визначити поняття «фіктивне підприємство» і «фіктивне підприємництво», обґрунтувати їх зв'язок з іншими злочинами у сфері економіки.

Виклад основного матеріалу. Економічна злочинність виникла практично одночасно з появою підприємницької діяльності. Згідно з «Юридичною енциклопедією» підприємництво – це самостійна, систематична, правомірна економічна (господарська) діяльність юридичних або фізичних осіб із виробництва продукції (товарів), виконання робіт, надання послуг та заняття торгівлею з метою одержання прибутку [10, с. 545].

Перспективи розвитку підприємницької діяльності в Україні, яка входила до складу Російської імперії, відкрилися після відміни кріпосного права і особливо після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., пов'язаної з поваленням царського режиму. Проте складна соціально-політична обстановка в державі, слабкість і нерішучість нового коаліційного уряду у проведенні соціально-економічних реформ, Перша світова війна, що перемістилася на кордони Російської імперії, завадили цьому процесу.

Одночасно, почало з'являтися незаконне підприємництво, яке отримало величезне розповсюдження в роки громадянської війни, а після її закінчення, зароджена у попередні роки нова економічна політика була фактично зруйнована, прийнятий тоді жорсткий курс на індустріалізацію промисловості та колективізацію сільськогосподарства став причиною масових репресій підприємців, які не погоджувалися із прийнятими рішеннями.

Особливо активізувалось фіктивне підприємництво в період розпаду Союзу РСР. Керівники державних органів в Україні, яка здобула політичну самостійність, виявилися неспроможними розробити реальну програму економічних реформ, що стало причиною масового зловживання службовим становищем керівниками підприємницьких структур та розкрадання державного й колективного майна.

Особливо гостро це відчувається у теперішній час, коли в руках окремих олігархів зосередився величезний капітал і необмежена влада, що неминуче призвело до небаченого зростання рівня корупції в країні, катастрофічного падіння економіки та життя людей.

Незважаючи на заходи держави на законодавчому рівні протидіяти цьому соціальному явищу, її наміри не дали позитивних результатів.

Аналіз досліджень вчених та практика протидії економічній злочинності та фіктивному підприємництву показав, що основними причинами їх зародження та існування є: недосконалість законодавства, що регулює господарську діяльність, високий рівень корупції, кабальні умови сплати податків, контроль корумпованими особами основних народногосподарських галузей, низький професійний рівень співробітників правоохоронних органів у виявленні, документуванні, розслідуванні та запобіганні цим злочинам.

До цього часу коло науковців і фахівців у сфері економічної злочинності не мають єдності у визначенні змісту категорій «фіктивне підприємство», «суб'єкти господарювання з ознаками фіктивності», «фіктивне підприємництво». Ці терміни співзвучні та близькі за змістом, але мають суттєві розбіжності.

Так, С. С. Чернявський під фіктивним підприємством розуміє створення підприємств (юридичних осіб) для маскуванню справжніх намірів їх засновників за допомогою удаваних юридичних угод, а також злочинних наслідків під «невдалу» господарську діяльність (доведення до банкрутства, реорганізація фірми); підроблення фінансових та інших документів; неправомірне використання комп'ютерів, їх систем і комп'ютерних мереж; «відмивання» коштів шляхом їх конвертації та переведення на банківські рахунки зарубіжних компаній тощо [9, с. 6].

В. В. Білоус зазначає, що фіктивне підприємство є універсальним знаряддям для вчинення широкого кола злочинів. Відповідно до вимог чинного кримінального законодавства (ст. 205 КК України) під фіктивним підприємством він розуміє юридичну особу, офіційно зареєстровану як суб'єкт підприємництва, що створена або придбана з метою здійснення заборонених видів діяльності або прикриття незаконної діяльності [1, с. 5].

В. В. Лисенко під фіктивним підприємством розуміє суб'єктів підприємництва, які створені з використанням неправдивої інформації щодо його засновників, адміністрації, місцезнаходження (за підробленими, викраденими документами, на підставних осіб, на осіб без певного місця проживання, на окремих громадян за окрему плату) з метою використання їх як засобу вчинення або приховування протиправних (злочинних) дій [5, с. 240–241].

В. Г. Петросян розглядає суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності які створені з використанням неправдивої інформації щодо засновників, адміністрації, місцезнаходження (за підробленими, викраденими документами, на підставних осіб, на осіб без постійного місця проживання), або передачу легально зареєстрованого підприємства у володіння чи управління підставним, померлим, безвісти зниклим особам з метою використання таких суб'єктів господарювання як засіб вчинення або приховування злочинів [8, с. 177].

Узагальнюючи наведені визначення, під фіктивним підприємством слід розуміти: суб'єкт господарювання, який зареєстрований з порушенням встановленого порядку (правових норм) реєстрації в державних органах, установчі документи якого не відповідають чинному законодавству, або для здійснення діяльності, що суперечить закону чи установчим документам, або з порушенням порядку ведення податкового обліку та строків подання податкових декларацій і фінансової звітності, або з порушенням строків подання відомостей у державні органи про зміну назви, організаційної форми, форми власності й місцезнаходження.

Суб'єкти господарювання з ознаками фіктивності можна класифікувати за певними критеріями. За призначенням – створені для: а) незаконного переведення безготівкових коштів у готівку й навпаки; б) реконвертації грошових коштів при здійсненні конвертації по «зустрічному курсу»; в) штучного завищення валових витрат суб'єктів господарювання; г) незаконного відшкодування ПДВ з державного бюджету; д) сприяння суб'єктам господарювання в незаконному розміщенні коштів в іноземній валюті за кордоном; ж) надання видимості як законно ввезених для контрабандно – ввезених товарів; з) легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; є) шахрайських дій з цінними паперами; і) заволодіння ТМЦ і грошовими коштами службовими особами, які є розпорядниками державних коштів тощо.

За способами створення з реєстрацією підприємства на осіб які: а) усвідомлено надають власні документи за певну винагороду або послуги. Це реальні дієздатні особи, які після проведення кількох фінансових операцій заволоділи великою сумою грошових чи матеріальних цінностей, після чого фіктивне підприємство самоліквідується, а засновники зникають; б) матеріально малозабезпечені: безробітні, пенсіонери, студенти, особи без певного місця проживання; в) тяжкохворі: душевнохворі, інваліди, алкоголіки, наркомани й інші. Після закінчення реєстрації підприємства ці особи участі в господарській діяльності підприємства не беруть. Вони реально не усвідомлюють власної причетності до фіктивного підприємства; г) померлі: використовуються лише їх документи; д) знаходяться в місцях позбавлення волі; ж) виїхали на постійне місце проживання до інших держав; з) «гастролери» або раніше засуджені, що переховуються від правоохоронних органів; є) на загублені або викрадені паспорти інших громадян; і) вигадані – для створення фіктивного підприємства використовуються підроблені паспорти та вигадана юридична адреса.

Суб'єкти господарювання з ознаками фіктивності за цільовим призначенням у розроблюваних злочинних схемах можна поділити на:

– головні – це такі, які відіграють головну роль щодо заволодіння товаро-матеріальними цінностями або грошовими коштами. На такі фіктивні фірми покладається основне завдання з отримання незаконного прибутку.

– допоміжні або «буферні», які виконують функції прикриття злочинної діяльності й протидії правоохоронним органам у виявленні фактів учинення господарських злочинів [7, с 5–8].

Отже, класифікація суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності досить різноманітна, а процес їх незаконної, замаскованої діяльності важко виявити, задокументувати та розслідувати.

Доцільно визначити поняття «фіктивне підприємництво» як певну протиправну діяльність фіктивних підприємств та суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності.

Відповідно до ст. 205 КК України під фіктивним підприємництвом розуміється створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона [4].

На думку Л. М. Дудника, фіктивним підприємництвом є недійсна, нелегітимна (протиправна), відповідно до встановленого законодавства, господарська комерційна діяльність, яка здійснюється від імені суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності або з використанням тільки їх реквізитів, як засобу для заволодіння товарно-матеріальними цінностями або отримання інших неконтрольованих прибутків [3, с. 12].

А. С. Мікіш пропонує визначити це поняття як: незаконну або удавану діяльність, яка проваджується від імені фіктивних суб'єктів господарювання різних видів і форм, фізичних осіб-підприємців або службових осіб суб'єктів господарської діяльності щодо суб'єктів комерційного і некомерційного господарювання з метою заволодіння товарно-матеріальними цінностями або отримання інших неконтрольованих прибутків» [6, с. 18].

Отже, фіктивне підприємництво можна визначити як: незаконну комерційну господарську діяльність, яка здійснюється від імені суб'єктів господарювання різних видів і форм з ознаками фіктивності, фізичних осіб-підприємців або службових осіб суб'єктів господарювання, з метою заволодіння товарно-матеріальними цінностями або отримання інших неконтрольованих прибутків.

Особливістю фіктивного підприємництва є те, що у сукупності з іншими екомічними злочинами, його розглядають у двох формах: як допоміжний і як основний злочин.

Як правило, фіктивне підприємництво є допоміжним злочином, або початковим етапом для вчинення інших основних злочинів у сфері економіки, серед яких: незаконні операції з фінансовими ресурсами; привласнення бюджетних коштів; шахрайства; фіктивне банкрутство; нецільове використання або неповернення одержаних кредитів; ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів; здійснення незаконних валютних операцій; приховування за кордоном валютної виручки; різні види розкрадань; легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, а також торгівля людьми, зброєю, наркотиками. Різновидом кримінального бізнесу, що здійснюється шляхом використання фіктивних підприємств, стали незаконний переказ безготівкових грошових коштів у готівку та незаконна їх конвертація в іноземну валюту.

Якщо розглядати фіктивне підприємництво як основний злочин, то допоміжними злочинами для нього (як і для інших основних економічних злочинів, що перераховані вище) можуть бути також: підроблення та використання підроблених документів (ст. 358 КК); службові підроблення (ст. 366 КК); незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК); порушення порядку зайняття господарською діяльністю та діяльністю з надання фінансових послуг (ст. 202 КК); зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК); службова недбалість (ст. 367 КК); створення злочинної організації (ст. 255 КК); різні види злочинів, пов'язаних із способами усунення (шантаж, компрометація, замовне фізичне усунення тощо) свідків, контрагентів, партнерів по бізнесу. Отже, допоміжними для фіктивного підприємництва є злочини, за допомогою яких воно вчиняється.

Під час розслідування фіктивного підприємництва, інших злочинів у сфері економіки можуть виявлятися також так звані супутні злочини. До них можна віднести: прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК); пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 368 КК); шахрайство (ст. 190 КК); привласнення майна шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК); контрабанда (ст. 201 КК); доведення до банкрутства (ст. 219 КК) та деякі інші.

Наведена класифікація орієнтує суб'єктів розслідування на те, що за наявності інформації про основні злочини, необхідно зосередитись у здійсненні пошукових заходів на встановлення допоміжних та супутніх злочинів. Наявність встановлених допоміжних злочинів фактично є доказом щодо мотивів та учасників вчинення основного злочину. З іншого боку, при встановленні допоміжних злочинів виникає запитання: заради завуалювання якого основного злочину воно було вчинено.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що основними передумовами економічної злочинності в Україні слід вважати недосконалість законодавства, що регулює господарську діяльність, високий рівень корупції, кабальні умови сплати податків, контроль корумпованими особами основних народногосподарських галузей, низький професійний рівень співробітників правоохоронних органів у виявленні, документуванні, розслідуванні та запобіганні цим злочинам.

Для більш ефективної протидії незаконній діяльності фіктивних підприємств необхідно досконало знати класифікацію цих підприємств, структуру, способи утворення або придбання, функції та завдання, володіти знаннями щодо фінансових схем, у які задіяні ці підприємства, з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності щодо яких є заборона. Наведена класифікація злочинів дозволить зорієнтувати суб'єкти розслідування щодо способів їх вчинення, мотивів та учасників протиправної діяльності.

Список використаних джерел

1. Білоус В. В. *Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. В. Білоус // Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.*
2. Дудоров О. О. *Спірні питання кримінально-правової характеристики фіктивного підприємництва / О. О. Дудоров // Проблеми права на зламі тисячоліть – Дніпропетровськ, 2001. – С. 201–204.*
3. Дудник Л. М. *Адміністративно-правове забезпечення діяльності податкової міліції щодо протидії фіктивному підприємству: дис. кандидата юрид. наук: 12.00.07 / Дудник Леонід Миколайович // Національний університет державної податкової служби України. – Ірпінь, 2008. – 209 с.*
4. *Кримінальний кодекс України : Закон України, прийнятий ВР 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page11>.*

5. Лисенко В. В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції: теорія та практика / В. В. Лисенко. – К.: Логос, 2004. – 324 с.
6. Мікіш А.С. Запобігання фіктивному підприємництву дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Мікіш Артем Сергійович // Національна академія внутрішніх справ, 2016. – 307 С. с.114.
7. Некрасов В. А. Фіктивне підприємництво в системі створення злочинних технологій, що забезпечують можливість учинення злочинів у сфері господарської діяльності [Електронний ресурс] / В. А. Некрасов // Південноукраїнський правничий часопис. – 2014. – № 3. – С. 26–31. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2014_3_10.
8. Петросян В. Г. Криміналістичне та оперативно-розшукове забезпечення виявлення злочинів, вчинених суб'єктами господарювання з ознаками фіктивності: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. Г. Петросян // Національний університет державної податкової служби України. – Ірпінь, 2011. – 221 с.
9. Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства: дис. доктора юрид. наук: 12.00.09 / Чернявський Сергій Сергійович // Національна академія внутрішніх справ, 2010. – 610 с.
10. Юридична енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. – 765 с.

References

1. Bilous, V.V. (2004). *Problemy metodyky rozsliduvannia fiktyvnoho pidpryemnytstva: [Problems of the methodology of investigation of fictitious business]. Extended abstract of candidate's thesis. Natsionalna Yurydychna akademiya Ukrainy im. Ya. Mudrogo - National Law Academy of Ukraine named after Ya Mudrii. Kharkiv: [in Ukrainian].*
2. Dudorov, O.O. (2001). *Spirni pytannya kryminalno-pravovoi harakterystyky fiktyvnoho pidpryemnytstva [Controversial issues in the criminal law of fictitious business]. Problemy prava na zlami tysyacholit - Problems of the right to break the millennium. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].*
3. Dudnik, L.M. (2008). *Administratyvno-pravove zabezpechennia diialnosti podatkovoi militsii shchodo protudii fiktyvnomu pidpryemnytstvu [Administrative and legal support of the activity of the tax militia in combating fictitious entrepreneurship]. Candidate's thesis. Natsionalnyi universitet derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy - National University of the State Tax Service of Ukraine. Irpin [in Ukrainian].*
4. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. <http://zakon0.rada.gov.ua>. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page11> [in Ukrainian].*
5. Lysenko, V.V. (2004). *Kryminalistychnе zabezpechennia diialnosti podatkovoi militsii: teoriia i praktyka [Forensic provision of tax militia activity: theory and practice]. Kyiv: Logos [in Ukrainian].*
6. Mikish, A.S. (2016). *Zapobigannia fiktyvnomu pidpryemnytstvu [Preventing fictitious entrepreneurship]. Candidate's thesis. Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy - National Academy of Internal Affairs. Kyiv [in Ukrainian].*
7. Nekrasov, V.A. (2014). *Fiktyvne pidpryemnytstvov systemi stvorennia zlochynnykh tekhnologii, shcho zabezpechuiut mozhlyvist uchynennia zlochyniv u sferi gospodarskoi diialnosti. [Fictitious entrepreneurship in the system of creation of criminal technologies that provide an opportunity to commit crimes in the field of economic activity]. Pivdennoukrainskyi pravnychiy chasopys - Southern Ukrainian law magazine. (3), (pp. 26-31). <http://nbuv.gov.ua> Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2014_3_10 [in Ukrainian].*
8. Petrosian, V.G. (2011). *Kryminalistychnе ta operatyvno-rozshukove zabezpechennia vyjavlennia zlochyniv, vchynenykh subektamy gospodariuvannia z oznakamy fiktyvnosti: [Forensic and operational search for the detection of crimes committed by business entities with signs of fictitious]. Candidate's thesis. Natsionalnyi universitet derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy - National University of the State Tax Service of Ukraine. Irpin [in Ukrainian].*
9. Cherniavskii, S.S. (2010). *Teoretychni ta praktychni osnovy metodyky rozsliduvannia finansovogo shakhraistva. [Theoretical and practical principles of the method of investigation of financial fraud]. Doctor's thesis. Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy - National Academy of Internal Affairs. Kyiv [in Ukrainian].*
10. *Yurydychna entsiklopediia [Legal Encyclopedia]. (2004). Kyiv: Publishing House «Ukrainian Encyclopedia» named after M.P. Bazhana [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 11.02.2019.

Лілія Полуніна,

старший викладач кафедри
фінансових розслідувань факультету
підготовки, перепідготовки та підвищення
кваліфікації працівників податкової міліції
Університету державної фіскальної служби України

ВИСУНЕННЯ ВЕРСІЙ ТА ПЛАНУВАННЯ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ЗБИРАННЯ З МЕТОЮ ВИКОРИСТАННЯ АБО ВИКОРИСТАННЯ ВІДОМОСТЕЙ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ КОМЕРЦІЙНУ АБО БАНКІВСЬКУ ТАЄМНИЦЮ

Досліджено питання організації розслідування незаконного збирання та розголошення комерційної або банківської таємниці на початковому етапі. Узагальнено криміналістичні рекомендації щодо аналізу криміналістично значущої інформації, висунення криміналістичних версій, планування розслідування.

Ключові слова: організація розслідування злочину, початковий етап розслідування, висунення версій, планування розслідування, комерційна таємниця, банківська таємниця.

Полуніна Л.

Выдвижение версий и планирование на первоначальном этапе расследования незаконного сбора с целью использования или использования сведений, что представляют коммерческую или банковскую тайну

Исследованы вопросы организации расследования незаконного собирания и разглашения коммерческой или банковской тайны на начальном этапе. Обобщены криминалистические рекомендации по анализу криминалистически значимой информации, выдвижении криминалистических версий, планировании расследования.

Ключевые слова: организация расследования преступления, начальный этап расследования, выдвижение версий, планирование расследования, коммерческая тайна, банковская тайна.

Polunina L.

Determining versions and planning at the initial stage of investigating independent collection with the aim of use or use of information provided by commercial or banking secret.

The article examines the issues of organizing the investigation of illegal gathering and disclosure of commercial or banking secrets at the initial stage. Generalized forensic recommendations on the analysis of forensically significant information, the advancement of forensic versions, planning an investigation.

Keywords: the organization of the investigation of a crime, the initial stage of the investigation, the nomination of versions, the planning of an investigation, trade secrets, bank secrecy.

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України у ст. 232 передбачає відповідальність за умисне розголошення комерційної або банківської таємниці без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності.

Успішне розслідування таких протиправних дій напряму залежить від вміння слідчого процесуально і тактично правильно розпочати кримінальне провадження, спланувати розслідування та висунути найбільш ймовірні у певній слідчій ситуації криміналістичні версії щодо особи, яка вчинила правопорушення, способу та засобів його вчинення, інших обставин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми початкового етапу розслідування розголошення комерційної або банківської таємниці вже були предметом розгляду науковців, зокрема А. А. Івахова [1], Р. Н. Белінського [2], В. М. Івашенка [3], І. С. Сербіна [4], І. Б. Ткачука [5], А. А. Топоркова [6], О. В. Курмана [7]. Однак питання початку кримінального провадження, його планування, висунення версій про незаконне збирання та розголошення комерційної або банківської таємниці у зазначених публікаціях розглядалися поверхнево, інколи з використанням кримінального процесуального законодавства, яке на сьогодні втратило чинність, або законодавства зарубіжних країн.

Постановка завдання. Метою публікації є узагальнення криміналістичних рекомендацій щодо початку кримінального провадження, його планування, висунення версій про незаконне збирання та розголошення комерційної або банківської таємниці.

Виклад основного матеріалу. Початок досудового розслідування є актом застосування права, який здійснюється у формі внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що відкриває загальну юридичну можливість проведення усіх без винятку слідчих (розшукових) дій та застосування за наявності для того відповідних підстав заходів забезпечення кримінального провадження.

Ст. 214 КПК України передбачає, що слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинення кримінального правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань, розпочати розслідування.

Сутність цієї стадії полягає у тому, що слідчий або прокурор, виявивши в події, про яку їм стало відомо, ознаки кримінального правопорушення, приймають рішення розпочати кримінальне провадження.

Початок кримінального провадження є правовою підставою для проведення слідчих (розшукових) дій і застосування передбачених законом заходів забезпечення кримінального провадження. Ці дії та заходи закон пов'язує з конкретним кримінальним провадженням. На стадії початку кримінального провадження не тільки вживають заходів щодо встановлення підозрюваної у вчиненні злочину особи, а й запобігають у зв'язку із застосуванням заходів процесуального примусу можливості продовження нею злочинної діяльності [8, с. 199–205].

Проаналізована нами слідча практика свідчить про те, що стадія початку кримінального провадження має особливе значення, бо від того, наскільки правильно будуть оцінені первинні матеріали, одержані в ході перевірочних дій, залежить успіх подальшого досудового розслідування кримінального правопорушення.

Кримінальні провадження за фактами незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю або банківську таємницю, а також розголошення комерційної або банківської таємниці здебільшого розпочинаються за заявами або повідомленнями представників суб'єктів господарювання – керівників підприємств, установ, організацій, представників служб або підрозділів безпеки юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців, членів експертних комісій із захисту комерційної таємниці суб'єктів господарювання, зокрема, керівників і спеціалістів структурних підрозділів юридичної особи та інших осіб. Рідше підставами для початку кримінального провадження можуть слугувати повідомлення, опубліковані в пресі.

У кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю або банківську таємницю, а також розголошення комерційної або банківської таємниці, відповідно до вимог, закріплених у ст. 216 КПК України, досудове розслідування здійснюється слідчими органами Національної поліції України.

Відповідно до ст. 92 КПК України обов'язок доказування обставин вчиненого кримінального правопорушення покладається на слідчого, прокурора.

Згідно ст. 91 КПК України до обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні при розслідуванні зазначеної категорії злочинів, відносяться:

- 1) наявність факту вчинення незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю або банківську таємницю, а також розголошення комерційної або банківської таємниці;
- 2) час, місце вчинення злочину; яким способом він вчинений;
- 3) встановлення особи-злочинця і предмета його безпосереднього замаху;
- 4) вид і розмір шкоди, злочинними діями підозрюваної особи юридичній особі підприємцеві або фізичній особі, який є власником комерційної або банківської таємниці тощо.

Під час досудового розслідування фактів вчинення незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю або банківську таємницю, а також розголошення комерційної або банківської таємниці, алгоритм дій слідчого у загальному вигляді передбачає вжиття таких заходів:

- 1) перевірка заяви юридичної чи фізичної особи, чий інтерес порушені у зв'язку з незаконним отриманням і розголошенням відомостей, що становлять комерційну таємницю;
- 2) детальний допит фізичної або представника юридичної особи, потерпілої організації з вказуванням на сутність зібраних відомостей, що складають комерційну таємницю, з метою встановити, яким чином вони зібрані, ким, коли і за яких обставин;

3) підтвердження, що отримані від власника суб'єкта господарської діяльності, зібрані відомості містять комерційну таємницю, адже склад та обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, порядок їх захисту визначаються самостійно її власником або керівником підприємства з дотриманням вимог чинного законодавства;

4) визначення кола правових, організаційних, технічних й інших заходів, вжитих власником комерційної таємниці щодо забезпечення її збереженості;

5) встановлення обставин, можливих наслідків, що могли настати у результаті розголошення такого роду інформації;

6) допит осіб, у віданні або зберіганні яких знаходилися документи, які містять відомості, що складають комерційну таємницю, у тому числі у випадку викрадення документів;

7) витребування списку документів, що складають комерційну таємницю підприємства;

8) витребування статуту підприємства, організації;

9) здійснення аналізу трудових договорів працівників суб'єктів господарювання, які розголосили комерційну таємницю, зі встановленням конкретних порушень ними розділів і пунктів, викладених в договорах, що стосуються службових обов'язків;

10) у випадку розголошення комерційної таємниці необхідним є доказування наявності корисливих або інших особистих мотивів діянь суб'єкта злочину, у чому вони конкретно виражаються, встановлення наслідків, що можуть виникнути при досягненні ними мети;

11) вилучення документів за результатами аудиторських перевірок, якщо мало місце розголошення відомостей, отриманих під час їх проведення;

12) оцінка збитків шляхом проведення документально-бухгалтерської ревізії, документальної або аудиторської перевірки з вирішенням питань бухгалтерського, економічного характеру, а за умов необхідності – й інших питань, пов'язаних із застосуванням знань спеціалістів різного профілю;

13) у необхідних випадках проведення вилучення і додання пакетів документів щодо технології виробництва, винаходів, планів розвитку виробництва, контрактів суб'єкта господарювання тощо;

14) проведення науково-технічної експертизи для визначення ефективності розвитку підприємства, доцільності запровадження винаходу, його економічної вигоди з обґрунтуванням суми реально спричиненого матеріального збитку або упущеної вигоди у результаті розголошення комерційної таємниці;

15) встановлення умов утримання приміщень, в яких проводиться робота та зберігаються в неробочий час документи, які містять відомості, що становлять комерційну таємницю; перевірка благонадійності ділових партнерів суб'єкта господарювання;

16) встановлення наявності результатів перевірки осіб, що приймалися на роботу;

17) ознайомлення з матеріалами службових розслідувань;

18) витребування, вивчення, попереднє дослідження та порівняльний аналіз документів, що містять відомості, які становлять комерційну таємницю;

19) допити заявників, осіб, які здійснювали перевірку підприємства, посадових осіб підприємства, осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та інших осіб.

Успіх досудового розслідування кримінальних проваджень, розпочатих за фактами незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю або банківську таємницю, а також розголошення комерційної або банківської таємниці визначається його правильним плануванням та організацією. У теорії криміналістики під плануванням розслідування розуміється визначення шляхів розслідування злочинів, окреслення обставин, що підлягають з'ясуванню, а також встановлення найбільш доцільної системи слідчих (розшукових) дій і строків їх проведення.

Значення планування розслідування визначається важливістю завдань, які можуть бути вирішені з його допомогою. До завдань планування належать: 1) визначення правильних шляхів розслідування злочинів; 2) забезпечення об'єктивності, повноти, та всебічності розслідування; 3) своєчасне застосування науково-технічних і тактичних прийомів криміналістики з урахуванням особливостей кожного кримінального провадження; 4) забезпечення найбільш ефективного поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій під час розслідування злочину; 5) сприяння економії сил і засобів слідчого апарату, швидкість розслідування тощо.

Під час розслідування злочинів у сфері господарської діяльності, як і інших злочинів, прийнято розрізняти такі види планування: а) просте планування; б) планування за епізодами; в) планування при розслідуванні групою слідчих (бригадою). Кожний із зазначених видів планування відрізняється метою, обсягом, внутрішньою структурою, методами реалізації дій, що входять до системи плану.

Наукове та практичне уявлення про планування розслідування передбачає з'ясування поняття і ролі версії як елемента, що визначає не тільки планування, а й, певною мірою, організацію розслідування злочину загалом. Поняття версії, незважаючи на різні підходи до з'ясування її сутності, зводиться до визначення її як обґрунтованого припущення про подію злочину й осіб, які його вчинили.

Необхідно зауважити, що в процесі розслідування версія тісно пов'язана з плануванням. Роль версії стосовно плану розслідування можна назвати визначальною, оскільки версія є тим напрямом розслідування, що зумовлює побудову в плані комплексу слідчих, розшукових, організаційних заходів, здійснюваних з метою її перевірки. Проте визначальна роль версії не означає її відокремленості від планування. Побудова версій і планування настільки тісно взаємопов'язані, що самостійне їх існування неможливе [9, с. 24].

Здійснений нами аналіз публікацій з цієї проблематики свідчить про намагання деяких науковців виділяти типові криміналістичні завдання щодо двох основних етапів розслідування конкретного злочину – початкового та наступного [10, с. 113–120].

Під час розслідування незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю, а також розголошення комерційної таємниці, постановка криміналістичних завдань на початковому етапі розслідування кримінального правопорушення, спрямована на досягнення головної мети вказаного етапу – встановлення основних обставин події злочину та особи підозрюваного. Зазначені завдання можуть бути розділені на дві основні групи:

1) завдання організаційно-управлінського характеру, що забезпечують відповідні умови для постановки й вирішення другої групи завдань, зокрема: а) з'ясування й оцінка слідчої ситуації, що склалася на початку кримінального провадження; б) визначення джерел доказової інформації про обставини розслідуваної події; в) вибір форми і прийомів взаємодії з органами і службами, які здійснюють оперативно-розшукову роботу; г) визначення напряму розслідування злочину і складання плану дій тощо;

2) завдання розшукового й тактичного характеру, безпосередньо спрямовані на встановлення обставин розслідуваної події: а) одержання відомостей про спосіб, обстановку й інші обставини події, що дозволяє орієнтуватися у її змісті й характері; б) одержання й аналіз інформації про злочинця та його спільників, що дозволяє висунути обґрунтовані версії щодо особи злочинця тощо; в) встановлення даних про предмет посягання злочинця тощо.

На нашу думку, алгоритм слідчої діяльності під час розслідування злочинів, зокрема незаконного збирання та розголошення комерційної таємниці, доцільно будувати за такою схемою: 1) оцінка вихідної слідчої ситуації; 2) постановка одного або декількох тактичних завдань; 3) розроблення версій за обставинами, які входять до змісту відповідного завдання; 4) прийняття рішення про способи перевірки висунутих версій і засоби виконання поставлених завдань.

Висунення версій завжди зумовлено видом злочину, способами його вчинення і головним чином тією криміналістично значимою інформацією, яка надходить на початковому етапі розслідування кримінального правопорушення.

Процес планування розслідування незаконного збирання та розголошення комерційної таємниці передбачає вмиле поєднання слідчих дій з оперативно-розшуковими заходами, координацію слідчої та оперативно-розшукової діяльності, розроблення і проведення тактичних операцій відповідно до сформованої у певний момент слідчої ситуації з урахуванням відомостей про елементи криміналістичної характеристики такого виду злочину.

Для планування розслідування незаконного збирання та розголошення комерційної таємниці характерним є те, що зазвичай на початковому етапі такого розслідування вихідна інформація визначається обмеженістю, фрагментарністю щодо події злочину, особи злочинця, способу вчинення правопорушення та інших істотних обставин.

Необхідно зазначити, що в основі планування розслідування злочинного порушення комерційної таємниці знаходиться формування версій.

Загальними версіями про характер події, що відбулася, під час розслідування незаконного збирання та розголошення комерційної таємниці є наступні:

1) мають місце ознаки злочинного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю, або розголошення комерційної таємниці;

2) наявне свідомо неправдиве повідомлення або неправдиві показання про вчинення незаконного збирання або розголошення комерційної таємниці, зокрема з метою компрометації конкретного конкурента тощо;

3) ознаки незаконного збирання та розголошення комерційної таємниці відсутні та має місце інший злочин або правопорушення.

Типовими версіями щодо способу незаконного отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю суб'єкта господарювання, є такі:

- 1) відомості, отримані шляхом викрадення документів, що містять комерційну таємницю;
- 2) відомості, отримані шляхом перехоплення інформації, яка циркулює в технічних засобах і приміщеннях;
- 3) відомості, придбані у кримінальних елементів, які спеціалізуються на їх незаконному отриманні;
- 4) відомості, викрадені помилково (умисел був спрямований на викрадення безпосередньо їх носія, зокрема ноутбука, портфеля тощо, і зловмисник не знав про наявність у них відомостей, що становлять комерційну таємницю суб'єкта господарської діяльності);
- 5) відомості, отримані шляхом проведення незаконних оперативно-розшукових та розвідувальних заходів тощо.

Типовими версіями щодо мети незаконного отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю, є такі:

- 1) відомості, що становлять комерційну таємницю, викрадені для вдосконалення виробничої та комерційної діяльності організації (підвищення конкурентоспроможності продукції й ефективності виробництва, вибору оптимальної стратегії збуту товарів і торговельних переговорів);
- 2) відомості, викрадені з метою завдання шкоди організації-конкуренту (протидії збуту продукції, порушення виробничих і торгових зв'язків організації; зриву торгових переговорів і укладення угод; зниження інвестиційних можливостей організації, підготовки і поширення дезінформаційних матеріалів тощо);
- 3) відомості, викрадені з метою отримання матеріальної винагороди за їх повернення;
- 4) відомості, викрадені з мотивів помсти за неналежне ставлення (до конкретного працівника або групи працівників) без мети отримання матеріальної винагороди або передання їх організації-конкуренту тощо.

Типовими версіями щодо суб'єкта незаконного збирання або розголошення комерційної таємниці можуть бути такі:

- 1) незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю суб'єкта господарської діяльності вчинене: а) представниками (агентами) вітчизняних фірм-конкурентів; б) представниками вітчизняних підприємств, які спеціалізуються на оцінці економічного стану суб'єктів господарської діяльності (зокрема аудиторських, консалтингових компаній); в) представниками вітчизняних охоронних організацій; г) представниками служб безпеки вітчизняних підприємств, організацій, банків; д) злочинними елементами, які спеціалізуються на незаконному збиранні та використанні відомостей, що становлять комерційну таємницю тощо;

2) незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю суб'єкта господарської діяльності, вчинене представниками (агентами) за завданням: а) іноземної розвідувальної організації; б) іноземного державного підприємства; в) іноземної установи або банку;

3) незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства, вчинене представниками приватної іноземної фірми: а) спеціально створеної зарубіжними спецслужбами з метою збирання розвідувальної інформації; б) незалежної фірми, яка виконує договори з розвідувальними й іншими державними відомствами на предмет виявлення і добування конфіденційної інформації економічного характеру; в) міжнародної фірми, створеної з метою недобросовісної конкуренції тощо;

4) розголошення комерційної таємниці суб'єкта господарювання вчинене: а) «ображеним» працівником (або працівниками); б) агентом (агентами) вітчизняних та іноземних суб'єктів господарської діяльності, які діють за завданням конкурентів; в) агентом (агентами) спецслужб, «запровадженим» на фірму у якості співробітника; г) контрагентом (контрагентами), представником (представниками) інших суб'єктів господарської діяльності, які ознайомлені з відомостями, що складають комерційну таємницю даного підприємства, внаслідок існування договірних відносин між компаніями; д) представником (представниками) правоохоронних органів державних структур та іншими суб'єктами тощо.

Висновки. Робота, пов'язана з висуненням версій, плануванням розслідування, проведенням першочергових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів не знімає зі слідчого обов'язків організаційного характеру. Вони полягають у раціональному розподілі обов'язків під час розслідування злочину, забезпеченні погодженості (координації) дій органів і осіб, які беруть участь у розслідуванні, належному регулюванні такого розслідування, ефективному застосуванні прийомів і засобів, які сприяють досягненню мети розслідування.

Список використаних джерел

1. Івахов А. А. Проблемні питання у розслідуванні кримінальних справ про розголошення державної таємниці та шляхи їх вирішення в умовах реформування кримінальної юстиції України. Питання удосконалення діяльності органів дізнання та досудового слідства в умовах реформування кримінальної юстиції України : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 30 трав. 2008 р.) / А. А. Івахов; Ін-т підготовки юрид. кадрів для Служби безпеки України. – Харків, 2008. – С. 113–117.
2. Белинский Р. Н. Использование непроцессуальной информации по уголовным делам о незаконном получении и разглашении сведений, составляющих коммерческую тайну (досудебное производство): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. Н. Белинский. – М., 2008. – 25 с.
3. Іващенко В. М. Окремі положення методики розслідування незаконного збирання та розголошення комерційної таємниці / В. М. Іващенко // Право і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 50–58.
4. Сербин И. С. Незаконное собирание сведений, составляющих коммерческую тайну: характеристика личности преступника. Розыск: сб. науч. стат. / И. С. Сербин. – Саратов : СЮИ МВД России, 2007. Вып. 1. С. 344–351. – (Сер. «Криминалистика. Экспертиза»).
5. Ткачук И. Б. Коммерческая тайна: организация защиты, расследование посягательств / И. Б. Ткачук. – М.: Изд-во «Щит-М», 2000. – 168 с.
6. Топорков А. А. Криминалистика : учеб. / А. А. Топорков. – М. : Юстиция, 2016. – 544 с.
7. Курман О. В. Відомості, що становлять комерційну таємницю, як предмет злочинного посягання / О. В. Курман // Право і суспільство. – 2015. – № 5.2 (2). – С. 177–181.
8. Назаров В. В. Кримінальний процес України : підруч. / В. В. Назаров, Г. М. Омеляненко. – К.: Юридична думка, 2005. – 548 с.
9. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : моногр. / В. Ю. Шенітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.] ; за ред. В. Ю. Шенітька. – Харків : Право, 2006. – 624 с.
10. Тищенко В. В. Визначення слідчих завдань та напрямків їх вирішення у справах про корисливо-насильницькі злочини. Теоретичні та практичні проблеми використання можливостей криміналістики і судової експертизи у розкритті і розслідуванні злочинів : зб. наук. праць / В. В. Тищенко. – Київ.: УАВС, 1996. – 209 с.

References

1. Ivakhov, A. A. (2008) *Problemni pytannya u rozsliduvanni kryminal'nykh sprav pro roz-holoshennya derzhavnoyi tayemnytsi ta shlyakhy yikh vyrishennya v umovakh reformuvannya kryminal'noyi yustytysiyi Ukrayiny*. *Pytannya udoskonalennya diyal'nosti orhaniv diznannya ta dosudovoho slidstva v umovakh reformuvannya kryminal'noyi yustytysiyi Ukrayiny* [Problematic issues in the investigation of criminal cases on disclosure of state secrets and ways of their solution in the conditions of reforming the criminal justice of Ukraine]. *Proceedings of the Scientific and Practical Conference* (pp. 113-117). Kharkiv [in Ukrainian].
2. Belynskiy, R. N. (2008) *Yspolzovanye neprotsessual'noy ynformatsyy po uholovnym delam o nezakonnom poluchenyyu y raz-hlashenny svedenyy, sostavlyayushchyykh kommercheskuyu taynu (dosudebnoe proyzvodstvo)* [Use of non-procedural information on criminal cases on illegal receipt and disclosure of information constituting a commercial secret (pre-trial proceedings)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
3. Ivashchenko, V. M. (2006) *Okremi polozhennya metodyky rozsliduvannya nezakonnoho zbyrannya ta roz-holoshennya komertsyynoyi tayemnytsi*. [Some provisions of the methodology for investigating the illegal collection and disclosure of commercial secrets]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 2, 50–58 [in Ukrainian].
4. Serbin, I. S. (2007) *Nezakonnoye sobiraniye svedeniy, sostavlyayushchikh kommercheskuyu taynu: kharakteristika lichnosti prestupnika* [Illegal collection of information constituting a commercial secret: characterization of the identity of the offender]. *Kriminalistika. Ekspertiza. Rozysk – Forensics. Expertise. Search: A collection of scientific articles*. (Vols. 1), (pp. 344-351). Saratov [in Russian].
5. Tkachuk, I. B. (2000). *Kommercheskaya tayna: organizatsiya zashchity, rassledovaniye posyagatelstv* [Commercial secret: organization of protection, investigation of encroachments]. Moscow: «Shchit-M» [in Russian]
6. Toporkov, A. A. (2016). *Krymynalystyka* [Criminology]. Moscow: Yustytysyya [in Russian].
7. Kurman, O. V. (2015) *Vidomosti, shcho stanovlyat komertsyynu tayemnytsyyu, yak predmet zlochynnoho posyahannya* [Information constituting commercial secret as the subject of a criminal offense]. *Pravo i suspil'stvo – Law and Society*, 5.2 (2), 177-181 [in Ukrainian].

8. *Nazarov, V. V. & Omelyanenko, H. M. (2005). Kryminalnyy protses Ukrayiny [Criminal Procedure of Ukraine]. Kyiv : Yurydychna dumka [in Ukrainian].*
9. *Shepitko, V. YU., Konovalova, V. O., Zhuravel V. A. (2006) Rozsliduvannya zlochiniv u sferi hospodarskoyi diyal'nosti: okremi kryminalistychni metodyky [Investigation of crimes in the field of economic activity: some forensic methods]. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].*
10. *Tyshchenko, V. V. (1996) Vyznachennya slidchykh zavdan ta napryamkiv yikh vyrishennya u spravakh pro koryslyvo-nasylnytski zlochyny [Determination of investigative tasks and directions of their solution in cases of mercenary-violent crimes]. Teoretychni ta praktychni problemy vykorystannya mozhyvostey kryminalistyky i sudovoyi ekspertyzy u rozkrytti i rozsliduvanni zlochiniv – Theoretical and practical problems of using the possibilities of criminology and forensic examination in the disclosure and investigation of crimes, (p.209). Kyiv : UAVS [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 31.01.2019.

Богдан Прокопів,
старший викладач кафедри
кримінального права та процесу
юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Проаналізовано концептуальні засади національної антикорупційної політики України. Охарактеризовано процес становлення та розвитку національної антикорупційної політики. Досліджено критерії оцінки ефективності антикорупційної політики. Встановлено, що ефективність національної політики запобігання та протидії корупції в Україні, крім наявності відповідної політичної волі, вимагає належного законодавчого забезпечення, формування дієвої системи державних органів, забезпечення належної координації антикорупційної політики, превентивних заходів запобігання корупції, а також їх подолання.

Ключові слова: національна антикорупційна політика, державне управління, корупція, критерії ефективності антикорупційної політики.

Прокопів Б.

Состояние и пути совершенствования реализации антикоррупционной политики Украины

Проанализирована концептуальные основы национальной антикоррупционной политики Украины. Охарактеризован процесс становления и развития национальной антикоррупционной политики. Исследованы критерии оценки эффективности антикоррупционной политики. Установлено, что эффективность национальной политики предотвращения и противодействия коррупции в Украине, кроме наличия соответствующей политической воли, требует надлежащего законодательного обеспечения, формирования действенной системы государственных органов, обеспечение надлежащей координации антикоррупционной политики, превентивных мер предупреждения коррупции, а также их преодоления.

Ключевые слова: национальная антикоррупционная политика, государственное управление, коррупция, критерии эффективности антикоррупционной политики.

Prokopiv B.

The State and Ways of Improving the Implementation of Anti-Corruption Policy of Ukraine

The conceptual foundations of the national anti-corruption policy of Ukraine are analyzed. The process of formation and development of national anti-corruption policy is characterized. The criteria for evaluating the effectiveness of anticorruption policy are studied. It is determined that the effectiveness of the national policy of prevention and counteraction of corruption in Ukraine, apart from the availability of appropriate political will, requires proper legislative support, the formation of an effective system of state bodies, ensuring proper coordination of anti-corruption policies, preventive measures for the prevention of corruption and overcoming them.

Keywords: national anti-corruption policy, public administration, corruption, criteria of effectiveness of anticorruption policy.

Постановка проблеми. В сучасному світі корупція визнається як негативне явище у сфері політики й державного управління як деструктивний чинник суспільного життя, який багато в чому визначає стан національної безпеки будь-якої держави, як перешкода розвитку демократії та міждержавних відносин. Тому пріоритетним загальнодержавним завданням стає формування ефективних організаційно-правових засад протидії корупції. Зважаючи на те, що створення раціонально побудованої системи національної антикорупційної політики України за сучасних умов реалізується в контексті дотримання критеріїв на вступ до ЄС відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», актуальним є пошук напрямів вдосконалення організаційно-правового наповнення національної антикорупційної політики у форматі становлення відкритої адміністративної системи протидії корупції, в якій постійно відбувається гармонізація принципів, інструментів, форм та методів державної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу вивченню феномену корупції, формуванню антикорупційної політики приділяли у своїх працях В. В. Голіна, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, С. В.

Дрьомов, А. П. Закалюк, О. Г. Кальман, О. М. Костенко, М. І. Хавронюк; І. В. Коруля та ін. Дослідження на рівні докторської дисертації зазначеної теми здійснювали М. І. Мельник, О. Ю. Бусол та ін. Окремим актуальним аспектам, що стосуються корупції, її запобігання та протидії, присвячені наукові праці та публікації у періодичних виданнях [7, с. 194].

Метою статті є теоретичний аналіз стану та шляхів вдосконалення реалізації антикорупційної політики України, враховуючи міжнародний досвід.

Виклад основного матеріалу. Системна корупція стала однією з головних перешкод демократичного розвитку не тільки окремих країн, але й світу загалом. Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. ефективна державна антикорупційна політика розглядається як ключова проблема в більшості країн світу. Мета антикорупційної політики може формалізуватися по-різному: негайне підвищення ефективності в приватному секторі, довгострокова динамічна ефективність економіки, її зростання, соціальна справедливість, політична стабільність. У контексті постановки проблеми формування національної антикорупційної політики важливо виокремити етапи її становлення в Україні:

1) неформалізований – 1991 – 1995 рр. – на цьому етапі поняття антикорупційної політики в самостійному нормативно-правовому акті не визначено, не побудовано систему протидії корупції, термін «корупція» вживався як вторинний порівняно з іншими поняттями (зловживання владою, перевищення повноважень, хабарництво тощо);

2) формально визначений – 1995 – 2009 рр. – формування нормативно-правового змісту національної антикорупційної політики, прийняття Закону України «Про боротьбу з корупцією» (1995 р.), збереження акценту на адміністративній природі корупції як правопорушення, напрацювання кримінально-правової бази в питаннях протидії корупції, поступове наближення до міжнародних стандартів у сфері протидії корупції;

3) 2009 – 2011 рр. – прийняття антикорупційного пакету законів – 1 (проте ці закони в дію не вступили), продовження процесу формування національної антикорупційної політики;

4) прийняття антикорупційного пакету законів – 2 (2011 р.), продовження процесу формування національної антикорупційної політики, посилення співпраці із зарубіжними організаціями;

5) 2014 – 2015 рр. – прийняття антикорупційного пакету законів – 3, закріплення і визначення національної антикорупційної політики як головного напрямку подолання політичної кризи;

6) 2015 – 2016 рр. – інституціоналізація системи органів влади у сфері запобігання корупції, розвиток антикорупційної політики України в контексті положень Угоди про асоціацію України та ЄС, реалізації положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020»;

7) з 2-го півріччя 2016 р. до сьогодні – перехід до нового виміру формування національної антикорупційної політики, що передбачає розвиток системи органів державної влади в боротьбі з корупцією [4, с. 64].

Доцільно зазначити, що рівні реалізації національної антикорупційної політики включають три інтегрованих блоки в системі публічного управління. До першого блоку належить діяльність органів публічного управління загального спрямування (загальної компетенції – центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації тощо), в межах яких антикорупційна політика є одним із багатьох і водночас не основним напрямом діяльності на загальнодержавному та регіональному рівнях. Другий блок включає органи публічного управління спеціальної компетенції – система правоохоронних органів, у межах діяльності яких реалізація національної антикорупційної політики є однією із основних функцій (органи прокуратури, суди, інспекції, служби), в межах яких розподіл сфер функціонування на державний та регіональний рівні може відігравати значну роль, але у випадку органів судової влади визначення рівень діяльності не впливає на суть публічно-управлінських рішень. До третього блоку належить діяльність органів публічного управління особливої компетентності, в межах яких органи управління регіонального рівня (у разі створення) функціонують за принципом деконцентрації та фактично можемо констатувати виключну роль загальнодержавних органів (НАЗК, НАБУ, САП) [5, с. 37].

Сьогодні реальний результат від антикорупційної політики значно нижчий за очікуваний, що демонструє наявність комплексу системних проблем. Передусім це стосується недосконалості системи критеріїв оцінки ефективності антикорупційної політики, яка потребує перегляду задля підвищення функціональності. Зокрема, науковці акцентують увагу на таких аспектах вказаної проблеми:

– оцінювання ефективності реалізації державної антикорупційної політики не може зводитися лише до сумарної оцінки результативності діяльності суб'єктів її реалізації. Ефективність варто визначати з урахуванням кількісних та якісних показників, які відображають реальний стан змін у суспільних відносинах, опосередкований застосуванням програмованих та інших антикорупційних заходів (Д. Г. Заброта);

– вирішальним чинником ефективної антикорупційної політики в державі є досить чітко визначена нормативно-правова база, яка містить понад сто законів, указів, розпоряджень Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, галузевих нормативних документів. Однак за роки незалежної Української держави не вдалося досягти реального функціонування в Україні загальнодержавних державно-правових принципів верховенства права, пріоритетності прав і свобод людини порівняно з іншими цінностями (В. М. Купрійчук);

– ефективність державної антикорупційної політики, окрім політичної волі, залежить від законодавчого забезпечення, наявності дієвої системи державних органів, забезпечення належного координування процесів формування і реалізації політики протидії корупції, превентивних заходів запобігання, а також її подолання (А. М. Новак);

– складність вирішення проблеми оцінки ефективності реалізації антикорупційної політики в науково-теоретичному вимірі зумовлена її багатогранністю й недостатньою розробленістю теоретико-методологічної основи антикорупційної політики, зокрема браком вироблення та здійснення цільових антикорупційних заходів, відсутністю критеріїв оцінки ефективності антикорупційних заходів, недостатнім вивченням зарубіжного досвіду, непереконливою обґрунтованістю сучасних антикорупційних стимулів і відповідно їх неспроможністю протидіяти дедалі більшій витонченості корупційних проявів (Ю. П. Іващук) [1, с. 18].

Українська влада вжила ряд заходів щодо посилення антикорупційної діяльності. Разом з тим, на сучасному етапі вкрай важливо реалізувати прийняте антикорупційне законодавство, визначити механізм його реалізації у діяльності спеціалізованих органів, а також виправити ті законодавчі недоліки, які були допущені. Тому, вважаємо за доцільне акцентувати увагу на дослідженні зарубіжного досвіду формування антикорупційної політики у розвинутих країнах світу.

Велика Британія у протидії корупції має власну багаторічну історію та існуючі традиції. Система запобігання корупції Великобританії характеризується певною специфікою, зокрема: однією з новел антикорупційного законодавства є норма, яка передбачає відповідальність компаній за нездатність запобігти даванню хабара її співробітниками; положення Закону про майно, отримане злочинним шляхом 2002 р. визначає право на конфіскацію майна отриманого шляхом вчинення злочинів корупційної спрямованості; громадський контроль за антикорупційною діяльністю здійснюється неурядовими організаціями, а також засобами масової інформації; існує інститут заохочення доносів і створення атмосфери нетерпимості до корупції як прояву деструктивної поведінки у суспільстві; заборона старшим співробітникам держслужби протягом 2 років після звільнення чи виходу на пенсію займатися приватним підприємництвом, консультувати приватних підприємців, влаштовуватися на роботу до компаній, що мають суміжну діяльність з відомством, з яким пов'язана минула діяльність співробітника. Система органів державної влади, що займається протидією корупції, фактично включає всю структуру кримінального правосуддя. Запобіганням корупційним правопорушенням, пов'язаним з викраденням грошових коштів, займається Міністерство фінансів і Національне бюро аудиту [7, с. 194].

Досить показовим прикладом виваженої імплементації європейського комунітарного права в національне законодавство та застосування запобіжних інструментів протидії політичній корупції в системі державного управління є досвід Фінляндії. Так, у Фінляндії не існує спеціальної стратегії стосовно протидії політичній корупції в органах державної влади. Так само не існує спеціальних антикорупційних законів. Замість цього в країні діють запобіжні антикорупційні норми, вписані в низці правових актів про державну службу та фінансування політичних партій. Конституція Фінляндії забезпечує гарантії проти зловживання державною владою. Зокрема, вона регламентує рішення про призначення високопоставлених урядових чиновників. Воно приймається на конкурсній основі та враховує спеціальні вимоги до етики й моралі. Відповідно Закон «Про державних цивільних службовців» 1994 р. передбачає подання публічними службовцями декларації про участь у комерційній діяльності, особистих позиках, майні, додатковій роботі. Закон «Про перевірку безпеки» визначає умови з перевірки даних осіб, які подають заяву на зайняття певної посади. Слід визнати, що найменш враженою політичною корупцією в Європейському Союзі цю країну робить більшою мірою не вплив європейських комунітарних норм, а прозорість національного державного управління, істотний рівень політичної культури посадовців, значна громадська активність (її роль виконує у Фінляндії ЗМІ), а також висока довіра громадян до органів влади [6].

Сполучені Штати Америки створили дієву систему заходів адміністративно-правового впливу, спрямовану на протидію корупції, але не тільки в межах кордонів держави. До антикорупційних заходів США відносяться: постійний контроль за обов'язковим декларуванням фінансових доходів та витраток службовця за рік; кримінальна відповідальність не лише фізичних, а й юридичних осіб за корупційну ді-

яльність; перевірка державних службовців на поліграфі; відсутність імунітету для посадових осіб будь-якого рівня, включно президента, сенаторів та конгресменів [3, с. 41]; заборона державним службовцям отримувати цінні подарунки; наявність інституту донесення про випадки корупції в органах державної влади, а також законодавчий захист даних осіб від звільнення та дискримінації відповідно до Закону «Про громадянські ініціативи» 1989 р.; діяльність спеціально призначеного співробітника в кожному відомстві виконавчої влади для здійснення координації та контролю за додержанням посадовими особами норм етичної поведінки; чіткий розподіл функцій між органами, які здійснюють антикорупційну діяльність; законодавча регламентація діяльності лобістів, що регулюється Законом «Про федеральне регулювання лобістської діяльності»; активна громадська діяльність, широке залучення діяльності неурядових організацій; безперешкодне висвітлення проблем корупції у засобах масової інформації; звітування політичних партій про фінансування передвиборчої кампанії [7, с. 195].

Як бачимо, одними з пріоритетних заходів з формування та реалізації антикорупційної політики України на наступні роки є вдосконалення правового регулювання питань запобігання та протидії корупції, формування в суспільстві нетерпимого ставлення до корупції в усіх сферах суспільного життя та у приватному секторі, посилення інституційної спроможності державних органів, повноваження яких спрямовані на подолання корупції, а також запровадження правової антикорупційної освіти. Зміст такої освіти має бути спрямований на роз'яснення: суті антикорупційної політики, окремих найбільш важливих антикорупційних заходів та положень антикорупційного законодавства; негативних наслідків корупції як для суспільства та держави загалом, так і для кожного громадянина; соціальної та правової суті корупції, найбільш типових форм корупційних проявів; найбільш поширених (типових) корупційних ситуацій, які можуть виникати у повсякденному житті, та правових засобах їх уникнення або виходу з них; повноважень державних органів, їх посадових та службових осіб, у тому числі повноважень правоохоронних органів, зокрема у сфері протидії корупції; видів корупційних правопорушень та відповідальності за їх вчинення; шляхів та форм розвитку інститутів громадянського суспільства [2, с. 19].

Крім того, необхідно імплементувати до законодавства України положення нормативно-правових актів ЄС та найкращих практик з питань:

- розшуку та виявлення активів, на які може бути накладено арешт у судовому провадженні в цивільних та кримінальних справах;
- повернення (стягнення) активів, здобутих злочинним шляхом (у тому числі корупційним), на користь держави;
- повернення до України активів, що прямо чи опосередковано походять з України, здобуті злочинним шляхом (у тому числі корупційним), та надалі примусово стягнуті за рішеннями закордонних юрисдикційних органів на користь іноземних держав;
- розподіл зазначених вище активів між іноземними державами та Україною [8].

Висновки. Проблема формування та реалізації національної антикорупційної політики нерозривно пов'язана з тенденціями та основними чинниками розвитку державотворення, власне розбудовою системи державного управління, формалізацією комплексу загроз становленню української держави. Саме тому комплексного дослідження потребують сучасні виклики і загрози в системі державного управління, проблемні питання демократизації державотворчих процесів та оптимізація систем державного управління. Формування нової моделі національної антикорупційної стратегії потребує поєднання загальних процесів оптимізації діяльності органів влади, удосконалення інституту державної служби, служби в органах місцевого самоврядування та спеціалізованої службової діяльності працівників органів влади, формування нової політики протидії корупції в умовах розвитку політичної системи України, раціоналізації діяльності спеціальних органів управління у сфері протидії корупції на основі аналізу ефективного міжнародного досвіду.

Список використаних джерел

1. Дем'янчук В. А. Дискусійні аспекти оцінки ефективності антикорупційної політики України / В. А. Дем'янчук // Прикарпатський юридичний вісник. – 2017. – Вип. 6(2). – С. 17–20.
2. Дяченко О. П. Імплементация зарубіжного досвіду щодо формування антикорупційної політики України / О. П. Дяченко // Інвестиції: практика та досвід. – № 17/2017. – С. 17–20.
3. Лалаян К. Д. Зарубежный опыт противодействия коррупции / К. Д. Лалаян // Налоговая политика и практика. – 2011. – № 7(103). – С. 40–44.
4. Новак А. Національна антикорупційна політика: особливості та основні чинники розвитку в умовах сучасного державотворення / А. Новак // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2017. – Вип. 3. – С. 62–66.

5. Новак А. Формування та реалізація національної антикорупційної політики в умовах глобалізації: сучасні виклики / А. М. Новак // *Державне управління та місцеве самоврядування*. – 2018. – Вип. 2. – С. 35–41.
6. Тіньков А. Л. Особливості протидії політичній корупції в країнах ЄС [Електронний ресурс] / А. Л. Тіньков – Режим доступу : <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Tinkov.pdf>.
7. Трепак В. Система заходів антикорупційної діяльності у розвинутих країнах світу / В. М. Трепак // *Публічне право*. – 2016. – № 1. – С. 193–201.
8. Як Україна боротиметься з корупцією протягом наступних 3-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/yak-ukrayina-borotimetsya-z-korupcieyu-protyahom-nastupnih-3h-rokiv.html>.

References

1. Demyanchuk, V.A. (2017). *Dyskusiyini aspekty otsinky efektyvnosti antykoruptsiynoyi polityky Ukrainy [Discussion aspects of anticorruption policy evaluation of Ukraine]*. *Prykarpatskyu yurydychnyy visnyk – Precarpathian Legal Bulletin*. (issue 6(2)), (pp. 17–20) [in Ukrainian].
2. Dyachenko, O.P. (2017). *Implementatsiya zarubizhnogo dosvidu shchodo formuvannya antykoruptsiynoyi polityky Ukrainy [Implementation of foreign experience in the formation of anticorruption policy of Ukraine]*. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*. №(17), (pp. 17–20) [in Ukrainian].
3. Lalayan, K. D. (2011). *Zarubezhnyy opyt protyvodeystviya korruptsyy [Foreign Experience in Countering Corruption]*. *Nalohovaya polityka y praktyka – Tax Policy and Practice*. (7 (103)), (pp. 40–44) [in Russian].
4. Novak, A. (2017). *Natsionalna antykoruptsiyna polityka: osoblyvosti ta osnovni chynnnyky rozvytku v umovakh suchasnoho derzhavotvorennya [National anti-corruption policy: peculiarities and main factors of development in the conditions of modern state formation]* *Derzhavne upravlinnya ta mistseve samovryaduvannya – State administration and local self-government*. (issue 3), (pp. 62–66) [in Ukrainian].
5. Novak, A. (2018). *Formuvannya ta realizatsiya natsionalnoyi antykoruptsiynoyi polityky v umovakh hlobalizatsiyi: suchasni vyklyky [Formation and implementation of national anti-corruption policy in the conditions of globalization: modern challenges]*. *Derzhavne upravlinnya ta mistseve samovryaduvannya – Public administration and local government*. (issue 2), (pp. 35–41) [in Ukrainian].
6. Tinkov, A.L. *Osoblyvosti protydyi politychniy koruptsiyi v krayinakh YES [Features of counteracting political corruption in EU countries]*. <http://academy.gov.ua> Retrieved from <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Tinkov.pdf> [in Ukrainian].
7. Trepak V. (2016). *Systema zakhodiv antykoruptsiynoyi diyalnosti u rozvynutykh krayinakh svitu [System of measures of anti-corruption activity in the developed countries of the world]*. *Publichne pravo - Public law*. (1), (pp. 193–201) [in Ukrainian].
8. *Yak Ukrayina borotymetsya z koruptsiyeyu protyahom nastupnykh 3-kh rokiv [How Ukraine will fight corruption over the next 3 years]*. <http://jur-gazeta.com>. Retrieved from <http://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/yak-ukrayina-borotimetsya-z-korupcieyu-protyahom-nastupnih-3h-rokiv.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.01.2019.

Олександр Фролов,

завідувач навчальної лабораторії кафедри
фінансових розслідувань факультету підготовки,
перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників податкової міліції
Університету державної фіскальної служби України

СУБ'ЄКТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ ОБШУКУ У ФОРМІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ (ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Розглянуто нову організаційну форму проведення обшуку – спеціальну операцію. Сформовано поняття і ознаки обшуку, який проводиться у цій формі та розкрито його суб'єктивні елементи.

Ключові слова: обшук, спеціальна операція, обшук у формі спеціальної операції, груповий обшук, суб'єкти обшуку, слідча (розшукова) дія, пошукова діяльність.

Фролов А.

Субъективные элементы обыска в форме специальной операции (общая характеристика)

Рассмотрено новую организационную форму проведения обыска – специальную операцию. Сформированы понятия и признаки обыска, который проводится в этой форме, раскрыты его субъективные элементы.

Ключевые слова: обыск, специальная операция, обыск в форме специальной операции, групповой обыск, субъекты обыска, следственное (розыскное) действие, поисковая деятельность.

Frolov A.

Subjective search elements in the form of a special operation (general characteristics)

The article deals with the new organizational form of the search – a special operation. The concept and signs of a search, which is carried out in this form and its objective elements are revealed, are formed.

Keywords: search, special operation, search in the form of a special operation, group search, subjects of the search, investigative (search) action, search activity.

Постановка проблеми та її актуальність. Однією із найбільш розповсюджених широкомасштабних слідчих (розшукових) дій, що проводиться в складних умовах, є обшук. За своєю організацією широкомасштабні обшуки нагадують комплексні заходи – спеціальні операції, які доволі часто застосовуються в правоохоронній діяльності. Як показує практика, при проведенні широкомасштабних слідчих (розшукових) дій у складній організаційній формі у працівників слідчих підрозділів виникають проблеми як організаційного, так і процесуального характеру. Саме тому існує нагальна потреба в розробленні теоретичної та методичної бази з використанням досвіду проведення як комплексних тактико-криміналістичних заходів, так і інших заходів, що здійснюються з кримінально-процесуальною, оперативно-розшуковою, адміністративно-правовою та іншими правоохоронними цілями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процесуальним проблемам, питанням організації, тактики і психології проведення обшуку присвячені публікації багатьох науковців, таких як: О. Я. Баєв, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, В. І. Галаган, С. Ф. Денисюк, Н. С. Карпов, І. І. Когутич, В. І. Комісаров, А. А. Леві, А. І. Михайлов, М. М. Михеєнко, В. М. Нікіфоров, В. Т. Нор, С. Б. Росинський, М. В. Салтевський, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько та ін. Однак у більшості цих робіт розглядаються питання проведення традиційних видів обшуку (у квартирі, гаражі, автомобілі тощо), який здійснюється силами невеликих слідчо-оперативних груп (термін слідчо-оперативна група використовується у тактико-криміналістичному розумінні). Здійснений нами аналіз практики проведення широкомасштабних обшуків, заснованих тільки на традиційних рекомендаціях, доволі часто призводить як до порушення кримінального процесуального закону, так і до організаційно-тактичних помилок, що впливає на якість досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Метою статті є розкриття поняття, змісту, основних рис та суб'єктивних елементів обшуку у формі спеціальної операції.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку в Україні нових соціально-економічних відносин, які призвели у тому числі й до якісних змін злочинності, обшук набув нових особливостей та проводиться у значній кількості кримінальних проваджень.

Слід зазначити, що у чинному КПК України не дається конкретного визначення змісту обшуку як слідчої (розшукової) дії. У ч. 1 ст. 234 цього Кодексу лише зазначено мету обшуку, а саме обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Ми вже раніше пропонували власне визначення понять «спеціальна операція» та «обшук у формі спеціальної операції». На нашу думку, спеціальна операція – це не процесуальний різновид, тобто не нова слідча (розшукова) дія, а тільки нова організаційна форма її здійснення (на сьогодні будь-яких специфічних норм, що регламентують провадження слідчих (розшукових) дій саме в формі спеціальної операції законом не передбачено). Спеціальна операція – це складна організаційна форма здійснення слідчої (розшукової) дії, яка характеризується великою кількістю суб'єктів і ґрунтується на збиранні та дослідженні на значній території багатьох об'єктів, що несуть значиму для кримінального провадження криміналістичну інформацію [1, с. 320–321].

Обшук у формі спеціальної операції – це характерна для сучасних умов нова організаційна форма провадження слідчої (розшукової) дії, яка вже достатньо широко здійснюється на практиці та полягає у примусовому дослідженні приміщень (споруд), що мають значну за розмірами площу і (або) розділених на багато кімнат (відсіків), великих ділянок місцевості, а також крупних транспортних засобів, великою кількістю суб'єктів з метою відшукування та вилучення множинності приховуваних доказів злочину, предметів і цінностей набутих злочинним шляхом, і які підлягають конфіскації, розшуку осіб і трупів, що здійснюється в умовах подолання протидії розслідуванню або загрози такої протидії [1, с. 323].

Розглядаючи загальні положення проведення обшуку у формі спеціальної операції, необхідно приділити увагу особам, що беруть участь у здійсненні таких заходів.

У криміналістичній літературі осіб, що беруть участь у такій слідчій (розшуковій) дії традиційно називають «учасниками обшуку». Такого терміну дотримуються більшість науковців, які присвятили свої публікації цій проблематиці. Якщо звернутись до процесуальної літератури, у якій досліджуються загальні проблеми провадження слідчих дій, ми бачимо, що взагалі під «учасниками слідчої дії» традиційно сприймаються (розуміються) особи, які беруть у ній участь [2, с. 158–164]. Однак слід зазначити, що кримінальний процесуальний закон України не містить такого терміну, як «учасник слідчої дії», тобто це поняття законодавчо не регламентоване КПК України. Разом з тим, його аналіз показує, що законодавець, викладаючи деякі норми, використовує цей термін. Так, наприклад, у ч. 3 ст. 236 КПК України зазначено, що «слідчий, прокурор не має права заборонити учасникам обшуку користуватися правовою допомогою адвоката або представника».

Оскільки слідчі (розшукові) дії є одним із способів здійснення кримінальної процесуальної діяльності, усі пов'язані з ними поняття, в тому числі й спеціальні терміни, мають ґрунтуватись на загальних засадах і принципах саме кримінально-процесуальної науки. Відповідно поняття «учасник слідчої дії» має витікати із загального поняття «учасників кримінального провадження».

Як зазначено у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України, учасники кримінального провадження – це сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятий, засталодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник.

Сторони кримінального провадження з боку обвинувачення це: слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених КПК України; з боку захисту: підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Таким чином, відповідно до КПК України учасниками слідчої (розшукової) дії (у тому числі й обшуку) є не всі особи, що задіяні в його проведенні, а тільки ті з них, які зазначені у переліку учасників кримінального провадження. При цьому слід зазначити, що далеко не всі учасники кримінального провадження можуть бути учасниками обшуку. Так, наприклад, експерт, секретар судового засідання, судовий розпорядник, будучи відповідно до закону учасниками кримінального провадження, не можуть брати участь у провадженні обшуку.

Роблячи висновок, що терміном «учасник обшуку» визначаються далеко не всі особи, які беруть участь у його проведенні, виникає необхідність у використанні більш широкого за змістом терміну. Цей термін має охоплювати не лише учасників, але й інших осіб, присутність яких необхідна для більш результативного здійснення даної слідчої (розшукової) дії (особи, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені, особа, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності – інша особа, особа у якої проведено обшук, а в разі її відсутності – повнолітній член його сім'ї, або її представник, керівник або представник підприємства, установи або організації).

Для визначення усіх органів держави, службових осіб, громадян, юридичних осіб, що беруть участь в процесі як носії визначених прав і обов'язків, використовується більш ширший термін «суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності» [2, с. 54–83]; [3, с. 66–116].

Проводячи таку паралель, на нашу думку, всіх осіб, що беруть участь у проведенні обшуку, також можна іменувати «суб'єктами обшуку».

Якщо звернутись до відповідних статей КПК України, ми бачимо, що в якості обов'язкових учасників обшуку закон визначає слідчого, прокурора, осіб, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені (ч. 1 ст. 236 КПК України), понятих (ч. 7 ст. 223 КПК України).

Крім обов'язкових суб'єктів обшуку законом виділяються деякі інші, присутність яких при провадженні цієї слідчої (розшукової) дії є факультативною (на розсуд слідчого, прокурора). До таких суб'єктів закон відносить потерпілого, підозрюваного, захисника, представника, інших учасників кримінального провадження. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів. Незалежно від стадії цієї процесуальної дії слідчий, прокурор, інша службова особа, яка бере участь у проведенні обшуку, зобов'язані допустити на місце його проведення захисника чи адвоката, повноваження якого підтверджуються згідно з положеннями ст. 50 КПК України (ч. 1 ст. 236 КПК України).

У сучасних умовах класифікація суб'єктів обшуку в формі спеціальної операції може бути подана у такому вигляді.

Першу групу складають особи, що проводять обшук, тобто суб'єкти, що здійснюють від імені держави і в рамках кримінального провадження дослідження обшукуваного об'єкта з метою відшукування і вилучення знарядь злочину, майна, здобутого злочинним шляхом, інших предметів, документів і цінностей, що мають значення для кримінального провадження. До цієї групи відносяться:

- слідчі;
- керівник органу досудового розслідування;
- прокурори;
- інші службові особи, які беруть участь у проведенні обшуку (працівники оперативних підрозділів та підрозділів фізичного захисту – відповідно до ст. 41 КПК України);
- спеціалісти.

Що стосується залучення працівників підрозділів фізичного захисту. В юридичній літературі з цього питання існують різні думки. Так, на думку В. І. Галагана, КПК України жодним чином не передбачає можливості превентивного застосування при здійсненні обшуку сили, у тому числі з залученням спецпідрозділів силових структур правоохоронних органів. Відповідно до ч. 1 ст. 236 КПК України слідчим, прокурором для участі у проведенні обшуку можуть бути запрошені потерпілий, захисник, представник та інші учасники кримінального провадження. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціаліста. Отже, залучення силових підрозділів для участі в обшуку чинним законодавством не передбачене, тож і не знаходить свого відображення у відповідній ухвалі слідчого судді. За таких умов будь-які намагання застосувати можливості зазначених підрозділів при проведенні обшуку житла чи іншого володіння особи є незаконними, навіть якщо вони базуються на підзаконних відомчих актах. Такі дії мають викликати жорстку реакцію прокурора, а підзаконні документи, якщо вони є, підлягають скасуванню [4, с. 168].

На нашу думку, таке твердження піддається сумніву з таких причин. На сьогодні працівники спецпідрозділів силових структур правоохоронних органів, у тому числі й працівники підрозділів фізичного захисту, у своїй більшості перебувають на штатних посадах оперативних уповноважених, тобто є працівниками оперативних підрозділів, а тому відповідно до ч. 1 ст. 41 КПК України вони можуть здійснювати слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора, користуючись при цьому повноваженнями слідчого (ч. 2 ст. 41 КПК України).

Другу групу складають суб'єкти, у яких проводиться обшук у формі спеціальної операції. В теорії кримінального процесу немає спеціального терміну, який визначає зазначених осіб. Законодавець використовує терміни, які доповнюють один одного: «...особа, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені», «...особа, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності – інша присутня особа», «...особи, які перебувають в житлі чи іншому володінні», «...особа, у якої проведено обшук, а в разі її відсутності – повнолітній член її сім'ї або її представник», «...керівник або представник підприємства, установи або організації» (ст. 236 КПК України).

З огляду на викладене доцільним є визначення таких осіб «обшукуваними суб'єктами» або просто «обшукуваними». На наш погляд, такий термін охоплює усіх суб'єктів, що являють при проведенні обшуку певний інтерес.

У сучасних умовах до обшукуваних можна віднести таких суб'єктів:

- особи, які підлягають особистому обшуку;
- повнолітні особи, що мають відношення до обшукуваного об'єкта (особи, що проживають або працюють у даному місці, володіють або користуються даним об'єктом, а також їх колеги, знайомі, родичі тощо);
- захисники і адвокати (ці суб'єкти віднесені нами до групи обшукуваних, оскільки захищають або представляють їх інтереси);
- працівники приватних охоронних підприємств, особисті тілоохоронці, інші особи, що здійснюють охоронні функції (ці суб'єкти доволі часто можуть здійснювати активний опір розслідуванню, у тому числі, фізичний опір, який повинен бути подоланий суб'єктами, що відносяться до першої групи).

Третю групу складають інші особи, запрошені до участі в проведенні обшуку:

- потерпілий, його представник та законний представник;
- підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники;
- поняті;
- інші учасники кримінального провадження (цивільний позивач, його представник та законний представник, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, заставодавець, перекладач тощо);
- інші особи.

Висновки. Враховуючи все вищезазначене щодо такої складної організаційної форми обшуку – як спеціальна операція, ми приходимо до висновку, що в ході її здійснення, в принципі можлива участь усіх перерахованих суб'єктів. Разом з тим, участь кожного із цих суб'єктів обшуку в формі спеціальної операції, виходячи з її розуміння, ознак і особливостей організації має свою специфіку, що потребує більш детального розгляду в майбутніх публікаціях науковців.

Список використаних джерел

1. Фролов О. П. *Поняття та основні риси обшуку у формі спеціальної операції* / О. П. Фролов // *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. – 2018. – Вип. 1-2 (10-11). – С. 318-324.
2. Удалова Л. Д. *Кримінальний процес України: підруч.* / Л. Д. Удалова. – К.: Видавець Паливода А. В., 2007. – 349 с.
3. Михеєнко М. М. *Кримінальний процес України: підруч.* / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибко. – К.: Либідь, 1992. – 420 с.
4. Галаган В. І. *Взаємодія слідчого, прокурора та слідчого судді під час вирішення питання проведення обшуку за КПК України* / В. І. Галаган, І. В. Канфуї // *Криміналістика і судовая експертиза*. – 2015. – Вип. 60. – С. 161-171.
5. *Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. (із змінами та доповненнями за станом на 17.09.2018 р.)* // *Офіц. текст*. – К.: Правова єдність, 2018. – 319 с.

References

1. Frolov, O.P. (2018). *Poniattia ta osnovni rysy obshuku u formi spetsialnoi operatsii [The concept and main features of the search in the form of a special operation]*. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problem suchasnosti (teoriia ta praktyka)* – *International law herald: actual problems of the present (theory and practice)*, issue 1-2 (10-11), 318-324 [in Ukrainian].

2. Udalova, L.D. (2007). *Kryminalnyi protses Ukrainy. Pidruchnyk. [Criminal process of Ukrainian]. Kyiv: vydavets Palyvoda A.V. [in Ukrainian].*
3. Mykheienko, M.M., Nor, V.T., Shybko, V.P. (1992). *Kryminalnyi protses Ukrainy. Pidruchnyk. [Criminal process of Ukrainian]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].*
4. Halahgan, V.i., & Kanfui I.V. (2015). *Vzaiemodiia slidchohgo, prokurora ta slidchohgo suddi pid chas vyrishennia pytannia provedennia obshuku za KPK Ukrainy [Interaction of investigator, prosecutor and investigating judge in deciding the question of conduction searches with code of criminal procedure of Ukraine]. Kriminalistika I sudebnaia ekspertiza – Kriminalistiks and forensic examination, 60, 161-171 [in Ukrainian].*
5. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal processual code of Ukraine], (2018, September 17). Ofitsiyni tekst. Kyiv: Pravova Yednist [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 22.02.2019.

Олександр Шрамко,
директор Тернопільського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України

МОЖЛИВОСТІ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ОКРЕМИХ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто та наведено можливості судово-економічних експертиз та обґрунтовано необхідність їх призначення при розслідуванні окремих корупційних злочинів.

Ключові слова: судово-економічна експертиза, судово-бухгалтерська експертиза, криміналістичні сліди, докази, корупційні злочини.

Шрамко А.

Возможности судебно-экономических экспертиз при расследование отдельных коррупционных преступлений

Рассмотрены и приведены возможности судебно-экономических экспертиз и обоснована необходимость их назначения при расследовании отдельных коррупционных преступлений.

Ключевые слова: судебно-экономическая экспертиза, судебно-бухгалтерская экспертиза, криминалистические следы, доказательства, коррупционные преступления.

Shramko O.

Opportunities of judicial-economic expertises for investigation separate of corruption crime

The article considers and provides opportunities of forensic-economic expertises and necessity of their appointment in investigation of separate corruption crimes is substantiated.

Keywords: forensic economic expertise, forensic accounting expertise, forensic traces, evidence, corruption offenses.

Постановка проблеми. Розвиток ринкових відносин в Україні призвів до зміни системи економічного контролю за фінансово-господарською діяльністю суб'єктів господарювання як державного, так і приватного сектору. Економічні правопорушення знаходять своє відображення у документах бухгалтерського обліку фінансово-господарської діяльності різних приватних та державних підприємств і бюджетних установ. З метою забезпечення більш ефективного розслідування цієї протиправної діяльності суб'єкти розслідування можуть використовувати спеціальні знання обізнаних осіб: аудиторів; ревізорів; фахівців; судових експертів у сфері економіки, що мають юридичні права для проведення консультацій; аудитів; ревізій; перевірок; моніторингів публічних закупівель та судово-економічних експертиз, з питань, що виникають під час розслідування економічних злочинів, в тому числі окремих злочинів, що віднесені до категорії корупційних. Саме судова експертиза є однією з найкваліфікованіших та ефективних форм використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів у зазначеній сфері, а тому ці обставини визначили актуальність даної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями економічних порушень, пов'язаних із корупційними діями, займалися ряд вітчизняних вчених: М. Ф. Базась, Ф. Ф. Бутинець, І. А. Волкова, Л. В. Гуцаленко, Л. В. Дікань, М. І. Камлик, Г. Г. Мумінова-Савіна, В. В. Федчишина. Серед зарубіжних вчених такі наукові розробки здійснювали: Г. А. Атанесян, В. О. Бородін, М. Ю. Гаспарян, В. І. Подольський, С. В. Єфимов, Е. Ф. Мусін, А. М. Ромашов, Ж. А. Росинська. Враховуючи їх значний внесок у дослідженні цієї тематики, слід більш докладно проаналізувати можливості судово-економічної експертизи при розслідуванні корупційних злочинів на сучасному етапі.

Таким чином, **метою статті** є дослідження можливостей судово-економічної експертизи під час розслідування корупційних злочинів.

Виклад основного матеріалу. В Україні на сьогодні існує законодавче та нормативно-правове забезпечення щодо протидії корупції. Одним із основних документів є Закон України «Про запобігання корупції», який набув чинності 24 квітня 2015 р. Цей Закон визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень. Також Міністерством юстиції України розроблена антикорупційна програма на 2018–2020 рр., що передбачає

правила, процедури і заходи запобігання та виявлення корупції. Корупція – це використання особою (ч. 1 ст. 3 Закону) наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з нею можливостей.

Відповідно до примітки до ст. 45 Кримінального кодексу України корупційними злочинами, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем вважаються злочини, передбачені такими статтями Кримінального кодексу України (далі – КК): 191; 262; 308; 312; 313; 320; 357; 410; 210; 354; 364; 364¹; 365²; 368; 368²; 368³; 368⁴; 369; 369². До корупційних злочинів, що потребують, як правило, призначення судово-економічної експертизи належать злочини, передбачені ст. 191 КК (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем), 210 КК (нецільове використання бюджетних коштів, здійсненню видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням), 364 КК (зловживання владою або службовим становищем), та деякі інші [1].

Економічні правопорушення є складними у розслідуванні – це зумовлено тим, що вони примушують слідчого заглиблюватися в механізм господарювання, у процеси економічної діяльності суб'єктів, що її здійснюють. Отже, ефективне розслідування економічних правопорушень потребує використання спеціальних знань. У чинному Кримінально-процесуальному кодексі України визначено такі форми використання спеціальних знань, як призначення експертизи (ст. 242-244, 332 КПК); консультації та роз'яснення спеціаліста (ст. 71, 360 КПК). Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. визначає поняття судової експертизи як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [2].

Для кожного виду експертиз характерні свої предмети, об'єкти та методи експертного дослідження. Предметом судово-економічної експертизи є фінансово-господарські операції, які відображають стан та результати діяльності суб'єктів економічних відносин. Об'єктами є документи бухгалтерського, податкового обліку та звітності, що містять інформацію про фінансово-господарську діяльність, реєстри бухгалтерського обліку, форми бухгалтерської, податкової та фінансової звітності. Враховуючи специфічну особливість слідів економічних злочинів, необхідно проводити дослідження всіх наявних облікових документів, адже докази можна отримати лише з інформації, які містяться у зазначених документах.

Необхідно зазначити, що фактично судова економічна експертиза не входить до числа традиційних предметних галузей криміналістики і судової експертизи. Ця назва є відносно новою: в Україні вона введена в 2001 р. як наслідок розширення кола питань, що ставились перед бухгалтерами-експертами і виходили за межі їх професійних знань. Назва «судово-бухгалтерська експертиза» на сьогодні залишається професійною деривацією, що визначає один з експертних напрямів виду «Економічна експертиза», а саме «Дослідження документів бухгалтерського та податкового обліку і звітності» [3]. В Україні Міністерством юстиції за погодженням з Прокуратурою та Верховним Судом України було розроблено Інструкцію «Про порядок проведення судово-бухгалтерських експертиз в Бюро державної бухгалтерської експертизи Міністерства юстиції України» від 30.12.1974 р. Це був перший в Україні нормативно-правовий документ, яким визначались процесуальні, організаційні, правові засади призначення та проведення бухгалтерських експертиз [4, с.13–14].

Сама сутність судово-економічної експертизи визначається через її поняття. На сьогодні існує багато тлумачень щодо визначення поняття судово-економічної експертизи. В. Д. Понікарова наводить визначення, згідно з яким судово-економічна експертиза є процесуальною формою дослідження на основі спеціальних знань у різних сферах економіки, господарського аналізу, ревізії та контролю первинних облікових документів, бухгалтерських та податкових реєстрів, фінансової звітності суб'єктів господарювання різних форм власності з метою вирішення широкого кола питань, що виникають в ході розслідування економічних злочинів та судового розгляду господарських суперечок [5, с. 50]. В. В. Вавілова визначає економічну експертизу як експертне дослідження матеріальних об'єктів (документів бухгалтерського, податкового та звітності), що містять інформацію про обставини справи та підлягають дослідженню у суді за їх змістом та формою і допомагають суду досягти об'єктивності у доказуванні, додержуватися принципів рівних можливостей у процесі, презумпції невинуватості, забезпечення змагальності у доведенні дійсного стану фактів та захисту прав і свобод [6, с. 7].

На думку Н. І. Клименко, до судово-економічної експертизи відносять: судово-бухгалтерську експертизу, економіко-статистичну, планово-економічну, фінансово-кредитну, інженерно-економічну, експертизу цін і ціноутворення. Так, бухгалтерська експертиза дає можливість встановити правильність оформлення бухгалтерських документів, розмір шкоди, заподіяної злочином, обґрунтованість списання товарно-матері-

альних цінностей, відповідність відображення господарських операцій правилам бухгалтерського обліку. Це дослідження дає змогу встановити документальну обґрунтованість розміру нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду й часу їх утворення, відповідності багатьох фінансових операцій підприємства законодавству. Економіко-статистична експертиза встановлює правдивість звітності про виконання економічних показників виробничої діяльності, порядок проведення статистичного обліку і контролю. Планово-економічна експертиза визначає обґрунтованість планування, виконання планових показників виробничої діяльності об'єднань, підприємств і організацій. Фінансово-кредитна експертиза перевіряє обґрунтованість одержання і витрачання кредитів суб'єктами фінансово-господарської діяльності, додержання ними законодавства, яким регламентується формування і витрачання бюджетних коштів, обґрунтованість розподілу прибутку між партнерами, визначає нормування й оплату праці, використання фонду заробітної плати, перерозподіл фондів тощо. Інженерно-економічна експертиза досліджує показники, що характеризують формування розміру оплати праці для встановлення відхилення від діючих норм. Експертиза цін і ціноутворення надає висновки про ціноутворення для встановлення викривлень під час їх формування, а також впливу на фінансові результати господарюючого суб'єкта підприємницької діяльності [7, с. 16].

Найбільш розповсюджена серед економічних експертиз є судово-бухгалтерська експертиза. Необхідність у її призначенні виникає під час розслідування і судового розгляду цивільних справ, злочинів з привласненням майна, посадових (службових) злочинів, коли необхідно проаналізувати дані про фінансово-господарські операції, що відображені у бухгалтерському обліку. Судово-бухгалтерська експертиза дає можливість відповісти на такі питання, а саме [4, с. 12–13]:

1. Чи підтверджується документально вказана в акті інвентаризації нестача (лишок) товарно-матеріальних цінностей на даному підприємстві за конкретний період?
2. В який саме період утворилась нестача і хто був відповідальний за збереження товарно-матеріальних цінностей у цей період?
3. Яким є розмір матеріальних збитків, завданих у зв'язку з нестачею?
4. Чи підтверджено документально вказане в акті зниження прибутку за визначений період, а якщо підтверджується, то чи правильно обчислена сума додаткових податків?
5. Чи підтверджується документально вказаний в позовній заяві розмір завданих збитків у зв'язку з невиконанням відповідачем умов угоди?
6. Які порушення вимог нормативних актів, що регламентують ведення бухгалтерського обліку, звітності та контролю, сприяли заподіяння матеріальних збитків?
7. Чи обґрунтовано виплачена заробітна плата за певну роботу, якщо ні, то в якій сумі завищена чи занижена?
8. Чи не завищена в документах фактична наявність товарів понад їх максимально можливий залишок станом на визначену дату?

Згідно з чинним законодавством, зокрема ст. 84 КПК України, доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню.

Висновок судово-економічної експертизи є одним із джерел доказів у кримінальному провадженні, тому він має відповідати певним критеріям, а саме належності, допустимості та достовірності.

Судово-економічна експертиза являє собою відомості, отримані шляхом експертного дослідження. У зв'язку з цим, належність та допустимість висновку експерта залежить від законності здобуття відомостей або речових доказів у процесі проведення слідчих (розшукових) дій, які направляються експерту на дослідження [8, с. 101].

Основним критерієм допустимості висновку експерта у судово-економічній експертизі є дотримання процесуальної форми при її проведенні та складанні висновку, що передбачає: дотримання вимог кримінального процесуального закону, належне процесуальне оформлення призначення та оформлення результатів експертизи, процесуальна самостійність та персональна відповідальність експерта за наданий ним висновок, безпосередність дослідження, об'єктивність і достовірність проведеного дослідження та висновку. У ч. 4 ст. 101 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що запитання, які ставляться експерту, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі його спеціальних знань, тобто за межі його компетенції [9].

Висновок. Розслідування корупційних злочинів, що стосуються сфери економіки, потребує використання спеціальних знань. Судово-економічна експертиза є однією з найкваліфікованіших та ефективних форм використання таких знань і одним із шляхів боротьби з корупцією.

Список використаних джерел

1. Перелік корупційних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією, за які законом встановлено кримінальну/адміністративну відповідальність, визначення підслідності кримінальних правопорушень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua/info/perelik-korupsiinykh-pravoporushen-ta-pravoporushen-poviazanykh-z-korupsiieiu-za-iaki-zakonom-vstanovleno-kryminalnuadministratyvnu-vidpovidalnist-vyznachennia-pidslidnosti-kryminalnykh-pravop/>.
2. Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
3. Економічна експертиза як специфічна галузь знань. Економіка: реалії часу // Науковий журнал, 2013. № 3 (8). – С. 97–105. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://economics.opu.ua/files/archive/2013/No3/97-105.pdf>.
4. Волкова І. А. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / І. А. Волкова. – К. : Центр учб. літ.-ри, 2009. – 84 с.
5. Ковальчук О. О. Судово-економічна експертиза: економічний аспект. [Електронний ресурс] / О. О. Ковальчук // Управління розвитком, 2014. – № 12. – С. 49–51. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uproz_2014_12_25.
6. Будні експерта // Журнал «Незалежного інституту судових експертиз, 2013. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nise.com.ua/content/files/budni-experta-may.pdf>.
7. Клименко Н. І. Щодо сутності корупції та антикорупційних судових експертиз / Н. І. Клименко // Віче, 2012. – № 6. – С. 15–17. Режим доступу : <http://veche.kiev.ua/journal/3031/>.
8. Пілюков Ю. О. Процесуальні вимоги до висновку експерта у кримінальному провадженні / Ю. О. Пілюков // Актуальні проблеми правознавства, 2018 р. – № 3. – С. 99–102.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України : Офіц. Вид. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

Reference

1. *Perelik korupsiinykh pravoporushen ta pravoporushen, poviazanykh z korupsiieiu, za yaki zakonom vstanovleno kryminalnu/administratyvnu vidpovidalnist, vyznachennia pidslidnosti kryminalnykh pravoporushen* [The list of corruption offenses and offenses related to corruption, for which the law establishes criminal / administrative liability, definition of criminal law offenses]. <http://land.gov.ua> Retrieved from <http://land.gov.ua/info/perelik-korupsiinykh-pravoporushen-ta-pravoporushen-poviazanykh-z-korupsiieiu-za-iaki-zakonom-vstanovleno-kryminalnuadministratyvnu-vidpovidalnist-vyznachennia-pidslidnosti-kryminalnykh-pravop/> [in Ukrainian].
2. *Zakon Ukrainy «Pro sudovu ekspertyzu» vid 25.02.1994 r.* [Law of Ukraine «On Forensic Expertise» of 25.02.1994]. <http://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 07.02.2019). [in Ukrainian].
3. *Ekonomichna ekspertyza yak spetsyficna haluz znan. Ekonomika: realii chasu. Naukovyi zhurnal* (2013), (3 (8)), (pp. 97-105). <https://economics.opu.ua> Retrieved from <https://economics.opu.ua/files/archive/2013/No3/97-105.pdf>. [in Ukrainian].
4. *Volkova, I.A. (2009). Sudovo-bukhhalterska ekspertyza* [Forensic accounting expertise]. K.: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
5. *Kovalchuk, O.O. (2014). Sudovo-ekonomichna ekspertyza: ekonomichni aspekt* [Forensic-economic expertise: the economic aspect]. *Upravlinnia rozvytkom Development Management*, (12), (pp. 49-51). <http://nbuv.gov.ua> Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uproz_2014_12_25. [in Ukrainian].
6. *Budni eksperta* [Buddhist expert]. *Zhurnal «Nezalezhnogo instytutu sudovykh ekspertyz - Magazine «Independent Institute of Forensic Expertise*. (2013), (2). <https://nise.com.ua> Retrieved from <https://nise.com.ua/content/files/budni-experta-may.pdf>. [in Ukrainian].
7. *Klymenko, N.I (2012). Shchodo sutnosti koruptsii ta antykoruptsiinykh sudovykh ekspertyz* [Concerning the essence of corruption and anti-corruption forensic expertise]. *Viche - Wait*, (6), (pp. 15-17). <http://veche.kiev.ua> Retrieved from <http://veche.kiev.ua/journal/3031/> [in Ukrainian].
8. *Pilyukov, Yu.O. (2018). Protsesualni vymohy do vysnovku eksperta u kryminalnomu provadzhenni* [Procedural requirements for the expert's opinion in criminal proceedings]. *Aktualni problemy pravoznavstva - Actual problems of law*. (3), (99-102) [in Ukrainian].
9. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [The Criminal Procedural Code of Ukraine]. (n.d.). <http://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.01.2019.

**ПОРЯДОК ПУБЛІКАЦІЇ МАТЕРІАЛІВ
У ФАХОВОМУ ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗНАВСТВА»**

Шановні автори!

Редакційна колегія збірника «Актуальні проблеми правознавства» приймає до друку статті, які раніше не були опубліковані в інших виданнях та відповідають за змістом тематиці збірника «Актуальні проблеми правознавства», виконані на високому професійному рівні.

1) Приймаються роботи, **написані українською, російською або англійською мовами**, обсягом до 12 аркушів включно.

2) Рукопис статті повинен мати такі елементи:

- УДК;
- назва секції;
- прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, посада;
- назва статті українською мовою;
- анотація українською, російською, англійською мовою (3–5 рядків);
- ключові слова;
- основний текст статті;
- література;
- список літератури англійською мовою (references).

3) Окрім рукопису статті до редакції подається **реферат** (розширена анотація) англійською мовою (реферат має обов'язково містити: назву статті, прізвище та ініціали автора, посаду, місце роботи, короткий зміст статті. Мінімальний обсяг реферату – **200** слів).

4) Стаття має містити такі елементи:

- **постановку проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- формування цілей статті (**постановка завдання**);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

5) Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін – 20 мм. Шрифт – Times New Roman 14 з інтервалом 1,5.

Посилання на літературу здійснюється безпосередньо в тексті. У квадратних дужках зазначається порядковий номер використаного джерела, а через кому – конкретна сторінка.

Редакція залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати і відхиляти статті. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Передрук матеріалів збірника можливий лише з дозволу автора і редакції.

Адреса редакції фахового збірника наукових статей «Актуальні проблеми правознавства»: Юридичний факультет Тернопільського національного економічного університету, 46005 м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а.

Деталі на сайті видання: www.app.tneu.edu.ua

Наукове періодичне видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗНАВСТВА

Науковий журнал

*Випуск 1 (17)
2019*

Літературний редактор: *Оксана Катрусяк*
Комп'ютерне макетування: *Любов Верней*
Дизайн обкладинки: *Марія Одобецька*

Підписано до друку 29.03 .2019 р.
Формат 60x84 ¹/₈. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Ум.-друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21,7.
Замовлення № P014-01-19. Тираж 300 прим.

Адреса редакції:
464005 м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а
тел. (0352) 26-06-36

www.app.tneu.edu.ua
E-mail: zbirnyktneu@ukr.net

Видавець та виготовлювач:
Тернопільський національний економічний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Віддруковано у видавничо-поліграфічному центрі «Економічна думка ТНЕУ»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@tneu.edu.ua
www.app.tneu.edu.ua